जं० ५२६७

नाम - कात्यायन सूत्र व्याख्यानम् प्रथमाध्यायः

कर्ता - याज्ञिकदेवः प्रजापतिदेवसुतः

पत्रसंख्या - ७० पत्राणि सं० - १९२२

पत्र- ७७

विषयः - सूत्रपद्धतिः

कात्यायनसूत्रव्याख्यानपंचमाध्यायः

प१६७

दे॰ भा॰ श्रीगणेशाय नमः आचार्येणाक्तिमंत्रपाठक्रमेण पौर्णमासादीन्यग्निहोत्रांतानि
कर्माण्युक्तानि इदानीं श्रुतिमंत्रपाठक्रमेणैव चातुर्मास्यानि वक्तुं तेषामारंभकालमाह
१ चातुर्मास्यप्रयोगः फाल्गुन्यां चातुर्मास्यशब्देन वस्मार्णानि विश्वदेववरुणप्रघाससा
कमेधशुनासीरीयसंज्ञकानि चत्वारि पर्वाण्यभिधीयंते चतुर्षु मासेषु भवानीदृशि
कर्मसा तत्र भवाधिकारे चातुर्मास्यान् पत्तेभ्यावत्त अहःइतिवार्त्तिकं तत्राप्याग्नेया
दिपागा एव चातुर्मास्यशब्देनाभिधीयंते नवकरं याग्नद्विहोमस्यैव पंचकाल्यो जु भ
होतयः कृतः अथ परेषएतेश्चतुर्थेमासि यजते चातुर्मास्यैरयजंतेसारोचातुर्मा
स्यैर्यागैरिति यागसामानाधिकरण्यात् अतश्चात्र यागा एव प्रधानं जुहोतयश्चत
दंगं अस्माभिश्चनापाश्चात्तरप्रयोजनं आग्नेयादिसौर्यांतानां यागानां मध्ये यदि कश्चि
द्विस्मृतः समाप्तेरूर्ध्वं ज्ञानलक्षणविस्मृतस्य सांगोपेतस्य करणं जुहोतीनां विनाशे
तु समाप्तेरूर्ध्वं ज्ञाते तस्याकरणमिति तदुक्तं कात्यायनेन प्रधानस्यास्तिक्रियायां तत्र
सांगं तत्क्रियते पुनः तदंगस्याःक्रियायां तु नावृत्तिर्नैव तत्क्रियेति विस्मृतमंगम
विसमाप्तेः पूर्वं क्रियत एवा तदुक्तं निदानसूत्रे संगमपश्चिमाप्ते प्रधाने क्रियतेर
ति अंतरितं प्राक्समापनात्कुर्यादिति गानवेतेषां चातुर्मास्यानां प्रयोगः प्रारंभः राम
फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां भवति अत्र फाल्गुनीशब्देन गौणी फाल्गुनी प्रतिपत्तिर्गृह्यते १

शाखांतरे तथा दर्शनात् ऋतुमुखे ऋतुमुखे वा चातुर्मास्यैर्यजेतेति प्रतिपदेव ऋतुमुखं
प्रथमं दिनं पौर्णमासी सत्नावत्पिबेच प्रतिपद्दिवसमनारंभणीयो क्तत्वात् तथा च शाखांतरे
नः फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां प्रयोगश्चातुर्मास्यानां चैत्र्यां वा वैश्वानरपार्जन्येष्टि पूर्व
स्यां पौर्णमास्यामनुत्तरस्यां वैश्वदेवमिति सत्याषाढायामपि अथ पुनः प्रयुंजानस्य
वैषः फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां शुनासीरीयेण यजेत तावता नर्वं वैश्वदेवेनाथ पौर्णमासेन तिथि
तिवद्धेव पर्वं विदधाति कात्यायनाचार्यो प्याह फाल्गुन्यां पवमपभ्रुवासीरीयेणान
वैश्वदेवमिति वरुणप्रघाससाकमेधशुनासीरीयाणि त्वानि मध्यामीपौर्णमासेन यजेत
इति पर्वसमनंतरमेव पौर्णमासानुष्ठानमस्मिन्पक्षे आपस्तंबः फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां
चैत्र्यां वा विश्वदेवेन यजेत पूर्वस्मिन्पर्वणि पंचहोतारं मनसानुद्रुत्याहवनीये समिद्धं हु
त्वान्वारंभणीयाभिष्टिं निर्वपति वैश्वानरं द्वादशकपालं पर्जन्यं चरुमिति प्रचेतसा
हिरण्यं वैश्वानरे ददाति धेनुं पर्जन्ये सिद्ध्यिष्टिं संतिष्ठते प्राचीनप्रवणे विश्वदेवेन य
जेतेति पंचदश्यामेव विश्वदेवमुपक्रम्य सायं दोहं न कृत्वा घोमते पात्रसंसादनं का
लत्साहिनाम प्रतिपद्येव पर्वकरणमाह एवमनेनापि चातुर्मास्यान्याराभमा
नः पूर्वा पौर्णमासीमुपोष्याग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति पार्ज
न्यं चरुमिति प्राचीनप्रवणे विश्वदेवेन यजेत फाल्गुन्यां चैत्र्यां वसंते वा नो पवसथे त्वा

केशश्मश्रुय

दे॰ भा॰ तुर्मासेषु यजमानो वा यजमानस्य वा पत्नी गर्भिणी स्यात् तत्र सति पद्येवायं देवविधानात् कर्तव्य
२ व्येव मेवाक्रम स्तिम्बाम तेजु स्वमानिर्वप रोगादिभिः अतः प्रतिपद्येवा वैश्वदेवं पर्वकर्तव्यं
वैश्वानरं पार्जन्यौ निरूप्येच्छन् इच्छन्वैश्वानरपार्जन्यौ निरूप्य चातुर्मास्यानां प्रयोगमा
रंभन्कर्तव्यः अयमन्वारंभणीयास्वहविकल्पः इच्छया विश्वानरपार्जन्योरिच्छया अन्वारं
भणीयेति शास्त्रांतरात् वैश्वानरो द्वादशकपालः वैश्वानरो द्वादशकपालः पुरोडाशो भ
वति अत्र विश्वानर इति विशेषणाम्नाय्धर्मा देवायजन्ते इत्येः सो विद्यते नान्यवद्यति इत्या
समाचीय सोवि षष्कन्नमिति वत् अतो विशेष्यमुणितां देवताम् अग्निं न त्र्यद्वयवः स्यात्सांत
रेन पादर्शनात् तथा च काठके पूर्वां मुपो ष्याग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालमिति
मत्र एव पूर्वां पौर्णमासीमुपोष्याग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालमिति एकनाव पि
अग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालमिति पल्यते सत्यकारेणतत्रापि इंद्रा
य वृत्रघ्ने एकादशकपालो विश्वानरश्चेति निर्गुणएवोक्तः एवं च सति यत्र श्रुतो स्वत्रे
वानिगुणो वैश्वानरपरश्रवणं तत्र सर्वत्रा निर्गुणि तो देवताः अतो वक्ष्यमाणः च
रुः अतः पार्जन्यश्चरुर्भवतीति शास्त्रांतरात् असौ वा पर्जन्यः स च वृष्टिं प्रयच्छतीति
स्ति हिरण्यं वैश्वानरे ददाति धेनुं पर्जन्ये इति चोदक प्राप्ता वान्वाहार्यः प्राप्नोति मा एम॰
नवेव धेनुः नत्र गुष्ठव इत्याशोतिरयेदिह ति का इविः पूर्वस्याः पौर्णमास्याः कर्तव्या २

प्रथमप्रयोगे मात्र एवाश्वाद्य समनंतरं चातुर्मास्यान्यारंभ्यमानानीति श्रवणात् इन्वारंभणी
यावस्य प्रथमप्रयोग एवैषमिष्टिर्भवति न द्वितीयादिप्रयोगेषु इयं च यजति स्वेपि न चातुर्मा
स्यशब्दवाच्या अन्वारंभणीयास्यानापन्नत्वात् तद्वदेव यथा दर्शपूर्णमासान्वारंभणी
यात् छब्दवाच्यानभवति एवमसावपीति अतोंगत्वादस्या विस्मरणेऽप्रयोगः ॥ छ ॥ अ
थ वैश्वदेवपर्वणि हवींषि आह आग्नेयः अग्निदेवत्योऽष्टाकपालः पुरोडाशः प्रथ
मं हविर्भवति स वा आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवतीति श्रुतत्वात् सौम्यश्चरुः द्विती
यं हविः सौम्यश्चरुर्भवति अथ सौम्यश्चरुर्भवतीति श्रुतत्वात् सावित्रो द्वादशकपालोऽष्टा
कपालो वा तृतीयं हविः सावित्रः सवितृदेवत्यो द्वादशकपालोऽष्टाकपालो वा पुरोडाशो
भवति अथ सावित्रो द्वादशकपालो वा तृतीयं हविः सावित्रोऽष्टाकपालो वा पुरोडाशो
भवतीति श्रुतत्वात् अयं च पुरोडाशः पृथुतरः कर्तव्यः सावित्रः पृथुः पुरोडाशो भवतीति
श्रुतत्वात् सावित्रश्चातुर्मास्येष्टिनिर्वचनाउपांशु भवती सारस्वतश्चरुः सरस्वतीदे
वश्चरुः चतुर्थं हविर्भवति अथ सारस्वतश्चरुर्भवतीति श्रुतत्वात् योषा वै सरस्वतीत्य
र्थवादस्तत्र सरस्वत्या देवतात्वं न तु सरस्वतः पौष्णश्चरुः प्रपिष्टानां पूषदेवतः प्रपिष्टा
नां प्रकर्षेण पिष्टानां व्रीहितंडुलानां चरुर्भवति पौष्णश्चरुरिति श्रवणात् तस्माद्धि प
ष्णश्चरुं कुर्वंति प्रपिष्टानामेव कुर्वंतीति श्रवणात् एतच्च यद्यपि दर्शपौर्णमासप्रकरणाय

द्वि॰भा॰ पठितं तत्र च पृथा नास्ति अतः प्रकरणादुत्कृष्य वाक्यबलेन विकृतौ पत्र पृथा तत्र येष
३ ां प्राप्यते इत्यनीमिदं विचार्यते राजसूये त्रिषंयुक्ते द्वैदैवोऽग्नीषोमीयश्चरुरस्ति सोऽपि किं प्रविष्टा
नां भवति उत नेति संदेहः सर्वेऽपि पक्षं परिगृह्णाति द्विदेवत्तो विनियमसामर्थ्यात् द्विदे
वत्तोऽपि योऽग्नीषोमश्चरुः प्रविष्टानामेव भवति कुतः नियमसामर्थ्यात् द्वयोः समुदितयोः देवता
त्वं यस्मिन्नसौ द्विदेवतः अत्र हीडसहितस्यैव क्तो देवतात्वं तत्र एतेन नियमेन पिष्टं प्रा
प्नोति इतरस्येंद्रस्याऽनियमः तत्र कांस्यभोजिन्यायेन नियमानियमयोर्नियमस्यैव
सवत्ताद्विदेवत्तोऽप्यैन्द्राग्नोऽग्नः प्रविष्टानामेव भवति इति प्राप्तम् आह अर्धं पिष्टं वोभय
सामर्थ्यात् अथवा द्विदेवत्तं चरुमर्धपिष्टं कुर्यात् कुतः उभयसामर्थ्यात् एकः पिष्टमि
तरस्य चाऽपिष्टमिति एवमुभयोरनुग्रहो भवति समर्थता संगतार्थता च भवति अतः उभ
यसामर्थ्यात् द्विदेवत्तं चरुमर्धपिष्टं चरुं कुर्यादिति नन्वेवमर्धपिष्टत्वं पाकविषमं भ
विष्यति नाविक्लिन्नप्रायेषु तण्डुलेषु पिष्टानामावापः करिष्यते तेन न पाकविषमं न भ
विष्यति सोमापौष्णस्य दर्शनाच्च किंवत् सोमापौष्णश्चरुर्द्विदेवत्तेनेमपिष्टतादर्शनाच्च द्विदे
वतोऽपि नेमपिष्टानां भवति नेमशिष्टोऽग्नेश्च स्यादित्यनेन इत्थं दर्शयति यास्कोक्तेः तथा
च दर्शनं सोमापौष्णं चरुं निर्वपेन्नेमपिष्टानां पशुकाम इति नैवैतद्वाक्यं वचनमेव दर्शनं एम.
मिति वचनेऽपि सति विकल्प एव स्यात् सोमापौष्णं चरुं निर्वपति तं च नेमपिष्टानामिति तस्मा २

न द्विदेवतमद्वैपित्र्यं कुर्यादिति प्राप्ते आह अपि वा द्वादेवतान्यत्वात् वा शब्दः पूर्वोक्तपक्षव्यावृ
त्त्यर्थः द्विदेवतं च पुरोडाशं पि एवं भवति न प्राप्तिष्वाको नाध्यर्द्धे पि च इति कुतः देवतान्यत्वात्
केवलास्य स्वः सकाशात् द्वितीयस्य पश्चात् देवतान्यत्वात् केवलोऽग्निर्न्यः सद्वितीयोऽन्य एव
केवलस्यैव पूर्वः प्रतिष्ठानां च स्वमेव तीस्तकं न सद्वितीयस्य तस्मादपि च एवं द्विदेवत्यः ऐन्द्रा
ग्नोऽस्य च पूर्वमेव तीति सिद्धान्तः कथं तर्हि दर्शनमिति स्यैव व्याख्यामाह सोमयाजी च वचनात् सो
मयाजी च दर्शसंयाजममपि षष्ठताया वचनात् अन्तर्दर्शनं च वेनान्यच्चैनमपि च तासाध्यितुं न
शक्यते विशिष्टविधानात् यावाभेदेऽपि न भवति तस्मात् निर्सर्वे च एतानि हवींषि सर्वेषु पर्व
सु भवन्ति सर्वेशब्देन वरुणप्रघासा महाहविः शुनासीरीयं च गृह्यन्ते एते पुरोडाशाः तेषां च ह
विर्विशेष्यते अथैतान्येव पञ्चहवींषि अभवन्तीति अस्यान्तेषु सर्वेषु प्रकृतत्वात् मरुद्भ्यः स्वत
वद्भ्यः सप्तकपाल इत्येवं हविर्मरुद्भ्यः स्वतवद्भ्यः सप्तकपालः पुरोडाशो भवति तत्र स्वतवन्नना
म स्वतवन्तो यस्यासौ स्वतवान् स्वतवद्भ्य इति विशेषणं मरुद्भ्य इति विशेष्यं अस्य च ग्रहणान्तु
वाक्यादेर्मरुद्भ्यः स्वतवद्भ्य इति प्रयोगः कार्यः मारुतः सप्तकपाल इति प्रकृतस्यैव विस्वत
वद्भ्य इति कुर्यादिति श्रुतेः स्वतवद्भ्य इति तु छान्दसं रूपं मारुतो वा अथवा मारुतः मरुतो
देवता यस्यासौ मारुतः सप्तकपालः पुरोडाशो भवति अथान्यः पयस्या याज्या पयस्या मारुत
स्य सप्तकपाल इति श्रवणात् स तु स्वतु मारुत एव स्यादिति वा वैश्वदेवी पयस्या स प्रथमः

२०भा० किः वैश्वदेवी पयस्या भवति विश्वे देवा देवता यस्याः सा वैश्वदेवी एवं चोक्तं सु वैश्वदेवी वाजुमीक्षे
४ स्यां स्युर्भवति इति प्राग्गुणत्वात् अस्मां च ह्रासायश्च पयस्यापुर्धर्मे भवन्ति ततश्चाग्न्याग्न्य
न्वाधानानन्तरं शाखाच्छेदनादुपमार्जन परिवासनोपवेषकरणादि पवित्रबंधनवत्साद्याकरणादि
स्थ्येभ्यो देवेभ्यो भागविभक्तिगोस्पर्शनश्रद्धातो पगमहनानि वृत्तादृत्तवगणादि मि दुग्धांशे दोहं कृ
त्वात् तेषु पयस्त्रिष्वधिश्रयेऽप्येवरवधनिवाहोदहुनानन्तरस्याभिघारं मध्वाद्यां वाजिनमिश्रेकादि न स्यात्क
रेसाहदं वाजिनयागोपि भसंतो भवति अथातः पयस्ये वेति प्रकृतस्य तस्मादेश्वदेवी भ
वति इति प्रकृतेः । द्यावापृथिवीय एककपालः अष्टमं हविर्द्यावापृथिवीय एककपालः पुरो
डाशो भवति अथ द्यावापृथिव्य एककपालः पुरोडाशो भवतीति श्रवणात् अपम स्युपांशुभ
वति एककपालत्वात् एककपालाद्यावादरणादिनिमाग्गुणत्वात् एवं चाष्टौ हवींष्युपांशु
भवंति सावित्रो वैश्वदेवी द्यावापृथिवीयश्चेति अत एव सकृपत्तेः तेषां वेवरुजगद्रियास्त्रीणि
५ ६ त्रीणि हवींष्युपनिरुक्तानि भवंति देवयोरिति विश्वदेवेअंसे च त्रीणि त्रीणि मध्यमयोर्वेदिः
ति अथाहापमलं चः अलंकरणाकाले आग्नेनैककपालमभिपूरयित्वा विधद्धो चेति एतच्चा
चार्येणाग्नयेग्नो उपनिबद्धं उक्तास्मान्नोष्टा देवेदृज्येनेति एतद्वैश्वदेवं एतत्तापैयाघत्र हविर्भ
कर्माविश्वदेवसंज्ञकं भवति संज्ञाकरणं व्यवहारार्थे प्रजाकामस्यापि वैश्वदेवमित्याहो प्राचीन राम
प्रवणे प्राचीनप्रवणं निम्नं यस्मिन्न सो प्राचीनप्रवणो देशः तस्मिन्न प्राचीनप्रवणे देशे वा ४

स्यैवं पर्वेभवति प्राचीनप्रवणो विश्वदेवेन यजेतेति शास्त्रान्तरात् अहतवासाः अस्मिन्वैश्वदे
वदेवे पर्वणि यजमानो ऽहतवासा भवति अहते वाससी यस्यासावहतवासाः एकं परिधानीयं द्वि
तीयमुत्तरीयं परिधानस्यो इति परिधानमंत्रः यशसामेत्युत्तरीयस्य परिधानात् नंतरं द्वि
राचमनं उद्धरणात्प्रागेवेन परिधानं कर्तव्यं पत्नी च पत्नी अत्र अहतवासा भवेत् अस्मा
अपि परिधानीयमुत्तरीयं चेति द्वे वाससी भवतः तथैव वैश्वदेवेन यजमानयोर्वाससी परिहिते स्याता
मिति वचनात् ते एव वरुणप्रघासेष्वपि ये वाससी वैश्वदेव पर्वणि पत्नीयजमानाभ्यां परि
हिते ते एव वरुणप्रघासेष्वपि भवतः अनियमोयं तथैव वैश्वदेवेन यजमानयोर्वाससी
परिहिते स्यातां ते एवात्रापि स्यातामिति वचनात् विश्वदेविकानां नाशे हि यथाहतवस्त्रयोरपि
वरुणप्रघासे परिधानं कर्तव्यं इध्मं च त्रेधा बर्हिः संनह्य पुनरेकधा बर्हिः पूर्वत्र धात्रिवि
धं संनह्य एकेन महता संनहनेन पृथक्कृत्रीन्तलकानेकत्र बध्नीयादित्यर्थः आप्यानआव
हवनोपकिरत्युत्तरं वेदिमिति प्रकृतस्य त्रेधा बर्हिः संनद्धं भवति तत्पुनरेकधेति तस्मात्त्रे
धा सत्पुनरेकधेति वचनात् कुशप्रसूः प्रस्तर उपसंनद्धः कुशप्रसूः प्रसूताः पुष्पिताः
कुशाः दर्भमंजर्यः प्रस्तरो ऽत्र भवति कीदृशः उपसंनद्धः बद्धो भवति चतुर्थसंनहनमध्ये
सोपि भवतीत्यर्थः प्रस्तरउपसंनद्धो भवेतितं प्रस्तरं गृह्णाति तस्मात्प्रस्तरः प्रस्तरं गृह्णाती
ति वचनात् आसाद्याग्निमंथनं हवींष्यासाद्याग्निमंथनं कर्तव्यं आसाद्य हवींष्यग्निमंथ

द० भा० तीनिर्वपनात् प्रभृति होमे हविरासादनानंतरं हविरासं भात्मासं भोदके स्पर्शनानि विहितानि संती ५
५ अत्र हविरासादनानंतरम् अग्निमंथनं । तत्र प्राकृतं च विकृतानि क्रियन्ते तन्वा येन हविरासादनानं-
तरं प्रथमं हविरासं भात्मासं भोदकालंभान् कृत्वाग्निमंथनं कर्तव्यं अथाग्निमंथनस्येति
कर्तव्यतामाह अग्नेर्जनित्रमसीति शकलमादाय वेद्यां करोति स्वग्नेर्जनित्रमसि वनेन मंत्रे-
णायदित्यर्थः स शकलमादाय सौवेद्यां उत्तरं करोति सोऽधिमंथनः शकलमादत्ते ग्नि-
र्जेनित्रमिति श्रुतत्वात् वृषणौ स्थ इति कुशातरुणौ तस्मिन् वृषणौ स्थ इति मंत्रेण तस्मिन्
शकले कुशातरुणौ स्मिन्न तरुणौ याग्ये निदधाति अथ दर्भेन तरुणाके निदध्यति वृषणौ स्थ-
इति श्रुतत्वात् मानवो उत्तरस्य व ... अधिमंथ अग्नेर्जनित्रमसीत्यधिमंथनं शकल-
मेव स्थापयति वृषणौ स्थ इति तत्र प्रांचावच्छिन्नाग्रौ दर्भौ उर्वश्यसीति तयोरुदक् कृत्वा
मरणिं पश्चात्संनतानीमलेन उत्तरारणिमायुरसीति आज्यस्थाल्यां विलेपयेत् त्रिः
समनक्ती स्यादि आपस्तंबोपि प्राचौ दर्भौ क्षिति उर्वश्यसीत्यधरारणिं तयोः तयोः तरुणा-
योः कुशातरुणयोः पृथुत्तरयोः अधरारणिं निदधाति उर्वश्यसीति मंत्रेण अथाधरा-
रणिं निदधात्युर्वश्यसीति श्रुतत्वात् आयुरसीत्युत्तरयाज्यस्थालीं ... आयुरु-
रवाद्यभिनिधानं तथा आयुरसीत्यनेन मंत्रेण तयोत्तरारण्या अभिनिधानं अधरा- राम
रणेरुपरि निधानं करोति अथोत्तरारण्याज्यविलापनीमुपस्पृशत्यायुरसीति नाम ५

धिनि इध्यानिपुरस्ताभसीति श्रुतत्वात् १ अग्नये मथ्यमानायानुवाचयति मथ्यमाना
येत्यनुवाचनं होत्राकारयति तत्राग्नये मथ्यमानायानुब्रूहीत्येवं अथाहाग्नये मथ्यमा
नायानुब्रूहि इति श्रुतत्वात् मंथति गायत्रेण त्रिष्टुभेतिमं च त्रिः प्रदक्षिणं ततोध्वर्युर्गा
यत्रेणेति प्रतिमंत्रं प्रदक्षिणं त्रिर्मथ्यति अतऊर्ध्वं प्रदक्षिणं वाप्रदक्षिणं च समंथय
तिगायत्रेणात्वाछंदसाऽस्मादिश्रुतत्वात् जातेजातायेति जातेऽग्नौ जातायानुब्रूही
त्यनुवाचयति जातायानुब्रूहीत्यादयस्तु जायते प्रह्रियमाणायेत्यस्य प्रहरन्निति श्रु
त्वात् प्रह्रियमाणायेति प्रास्यन् अग्नावग्निं प्रास्यन् आहवनीयेऽग्नौ जातस्याग्नेः प्रक्षेपं करि
ष्यन् प्रह्रियमाणायानुब्रूहीत्यनुवाचनं होत्राकारयति प्रह्रियमाणायेत्यस्य त्वनु प्रहरन्नि
ति श्रुतत्वात् भवतं नः इति प्रास्यति भवतं नः इति मंत्रेणाग्नावग्निं प्रास्यति आहवनीय
मध्ये जातमग्निं प्रक्षिपतीत्यर्थः सोऽनुप्रहरति भवतंनः इति श्रुतत्वात् अत्र यस्य पत्नि श
ब्देनैकयजमानके विपरिणाम्यते मा यज्ञपतीं जातवेदसाविति हि यजमानको मा यज्ञ
पतीं नः जातवेदसाविति वहुषु अग्नावग्निरिति जुहोतीत्यस्याख्याः स्रुवेण अग्नावग्निरि
त्येनेन मंत्रेणाज्यस्थाल्याः सकाशात् स्रुवेणाज्यं जुहोति प्रसिद्धस्याग्नेरुपरि इदमग्निभ्यामि
ति त्यागः अथ स्रुवेणोपहत्याज्यमग्निमभिजुहोत्यग्नावग्निरिति श्रुतत्वात् एवमंतम
ग्निमंथनं ततो होतुः प्रवरणादि नवप्रयाजं नवानुयाजं वै ष्टं भवतीति शेषः नव

द॰ भा

प्रयाजा यस्यां तं नवप्रयाजं नवानुयाजा यस्यां तं नवानुयाजं वैश्वदेवे पर्वणि नवप्रयाजा भवं
ति अनुयाजा अपि नव भवंति नवप्रयाजं भवति नवानुयाजमिति श्रवणात् अत्र पंचप्र
याजाभ्यासेन नवसंख्या पूरणीया अनुसन्निहितत्वात् ततश्च पंचमप्रयाजस्य समानयन
मानां पंचममास्य नैनैवानुमंत्रेण पंचमस्य स्थाने होम इति पंचमस्यैदाभ्यां इति त्यागः
इदमुख्यासानंतराभ्यामिति षष्ठस्य इदं देवाभ्यां होतृभ्यामिति सप्तमस्य इदं निसप्तमोरे
वीभ्य इत्यष्टमस्यान्ते नवमस्तु अग्न्यादि सर्वदेवताभ्यो यास्यां मध्ये पठिताभ्य इति वरु
णप्रघासा महाहविश्च वरुणप्रघासा नवप्रयाजानुयाजाश्च भवंति महाहविश्च
नवप्रयाजं भवति नवानुयाजं च उभयत्र तथा श्रुतत्वात् वरुणप्रघासेनावन्त आ
श्वाभ्यामृत सन्निधे यजेति चतुर्थे चतुर्थे प्रयाजे समानयजमानो नवभिरनुयाजैश्चरन्त
स्वधं नवप्रयाजं भवति नवानुयाजमिति श्रुतत्वात् महाहविष्यपि महाहविषा हवै
देवा इति प्रकृत्य तस्यावदिसस्यां कंडिकायां नवप्रयाजं भवतीत्यादि श्रुतत्वात् महाहवि
ष्यपि महाहविषा हवै देवा इति प्रकृत्य तस्या वदिसस्यां कंडिकायां नवप्रयाजं नवानु
य्र देवधर्मित्वेनैव नवप्रयाजादि सिद्धं वरुणप्रघासा महाहविष्युत्यादि सवचनकार्यं सत्यं
निसेभ्यः पंचभ्योधिकानां हविषां नवप्रयाजानामादिसंवेधविधानार्थं ऐंद्राग्नपुरोडाशमि
सद्धेयः तथा च मारुत्या अपि नवप्रयाजानां भवति ऐंद्राग्नवारुणामारुतकायमाहेंद्रा

रम ६

वैश्वकर्म्मणानि विस्मरणे च समानेतन्त्रं यदा तेषां च यथानुष्ठानं यागं क्रियते तदा तेषांन
वसूयाज्ञतानवानुयाजता भवति इतरयागेन समानं विश्वदेव धर्मा गोयं च हविर्भिरेव
सासंबंधात् त्रीणि समिद्धयजूंषि जुहोति देवा गातुविद इत्यत्र यज्ञमेव न इति त्री
णि समिद्धयजूंषि जुहोति देवा गातुविद इति प्रथमं यज्ञयज्ञमिति द्वितीयं एष
नमिति तृतीयमिति त्रीणि समिद्धयजूंषि भवंति ज्यायस्त्व हीदं हविर्यज्ञादिति
श्रुतेः तथा गात्रमेण इदं वानाय पे इदं यज्ञं पे ते इति स्वाग: अत्राभ्यासेन संपत्स्ये
उत्पन्नयागे षस्वाया: अनेकयजमानके चोह: यज्ञपतीगच्छेति द्वयो: यज्ञपती
गच्छतेति बहुषु एते यजमानयजमानी इति यज्ञपतय इति च पशावप्येतान्येव त्रीणि स पशौ च।
मिद्धयजूंषि जुहोति तस्मात्तस्य पशोः समिद्धयजूंषि न जुहोत्सन्ती वामीयस
मिद्धयजुषां प्रतिषेधात् तदितरपशुवेन तु समिद्धयजुषां त्रित्वं विधीयते पशौ विक
ल्पेन मंत्रान्तरं मात्र यां आवह इति गापशौ यां आवह इत्यादिभिर्वा त्रिभिर्मंत्रैः प
शौ त्रीणि समिद्धयजूंषि जुहोति यां आवह वषट्कृत्वा देवा गातुविद इति अत्रह
वैकारि इमम् यज्ञमिति स्वाहा तृतीयस्थाने देवानायेति एकं वा विश्वदेवे वैश्वदेवपर्वणि एकं
वा समिद्धयजुर्जुहोति अथो अप्येकमेव स्याद्धविर्यज्ञोहीति तच्च देवा गातुविद इत्यने
नमंत्रेण वरुणप्रघासमहाहविषोर्ग्राह्यौ गापवा विश्वदेवेत्ति विशेषात् शुनासीरीय

दे॰भा॰ पेकमेव। एकः ऽस्मि श्च यजुरिति तत्र श्रवणात् अत्र तस्य प्रथममंत्रो गोदि स्रिगोति श्रव
८ ते यजमानगोदेः प्रथममन्त्रा नो प्रथममन्त्रः न द्वन्द्वं प्राक् प्रथममन्त्रो गोदी स्रिणा वैश्वदेवस्य वे
ति पर्वसऽस्यात् वपनं वा प्राग् स्यात् पूर्वसंस्थासु प्राग् स्यात् सर्वेषामन्यासां संस्थासु स
मापि शुक्लर्म यद्वर्गीने यजमानस्य वपनं वा भवति अथातः परिवर्त्तनं स्वेवेति मक्षःस्य
स पर्दैश्च दैवे न यजते प्रियमोवत दि सस्यां केडिकायां तत् श्रवणी। शाकसी भवति लोहः स
रत्नेन परिवर्त्तयेत नरति अथ यद्वहस्तार्थ घासैर्यजते अथ यत्सा क्वमेधे रित्वनयो रवि
कंडिकयो लौहक्षुरस्नेन परिवर्त्तयेत नित्यत्वात् एवं त्रिष्वेव पर्वसु श्रुतत्वात् प्रागं
स्यादित्युक्ते परिवर्त्तनं च केशश्मश्रुवपनं मुण्डनमुच्यते शाखान्तरसूत्रे तु पौर्णमासे
ष्ट्यानन्तरं वपनं विहितं तथा च काठके पौर्णमासेष्ट्या परिवापयजते लोहायसेन क्षुरे
णेति मानवेन सद्य पौर्णमासीं संस्थाप्य त्रिष्वेव यथाशकल्यालोहायसेन क्षुरेण
निवर्त्तयन्ति केशानवपन्ति श्मश्रूणीति आपस्तम्बोपि स्थो भ्रने पौर्णमासेष्ट्या यक्ष्य
ननसरः सपाघने गण शाखस्याकाण्डे नेष्टुशाल्य कपावा लोहक्षुरेणोदुंबरेण वा केशां
निवर्त्तयते वपनेश्मश्रूणीति अथ वपनस्येतिकर्त्तव्यतामाह अपरेणाहवनीयं
दक्षिणं गोदानमुन्दतीति सवित्रा प्रसूता दैव्या आप उन्दन्तु ते तनूं दीर्घायुत्वाय वर्चसे इति न एम॰
तोरक्षिणाग्निमपरेह रोसि याग्नेरपरस्यां दिशि प्राङ्मुखोपविष्टस्य यजमानस्य दक्षिणं ८

गोदानं शयनकाले स्नानविधिं ददीयते निजायतने पिबेत् कार्ये स्यात् प्रणयन्ति गोदानं दक्षिणामुदग्रीस
मीपवपनी शिर अपरेशाभिस्पर्श तत्र्यं दत्ति चंद्रीक्रेरस्ते अभिक्रेरयति आदित्याकरोति सवि
त्रेस्या दितामंत्रेणोवउदस्त्रु सऽवपविष्टो ब्रूयुः अथ पाशस्त्याविनीय चोत्तरं कुशान् दूर्वाणां
मज्जेधासौ वधपति अथ पाशस्त्याद्भिः शंकेशान्विनीय वधकूर्चस्य विपक्ष्यत्री तिः
शलरण्यं निदर्भितरणात्मतर्दधाते यथेवाय स्वेति मंत्रेण तत्र्यरणीशालीभवनीति
स्कंतेः त्रिपुष्पाने पुरुनीमृणा कर्तुरग्रेणशालली सेकाशलाकाप्यवि देवान्विधन येति
स्तांतरान् वर्णादनुयत्नानोपधाने नारत्वीजानुर नकारस्य चनकारः एतशब्दः कर्तुरवर्ण
वाची अनुस्वारान्तपधाः आयुषमिति यजमानो जपति ततो यजमान आयुषं जनमद
ग्नेरिस्वसमुं मंत्रं स्वरेराजयति शिवो नामेति लोह क्षुरमादाय निवर्त्तकामीजिवयति ततोऽप्य
युः शिवो नामेति मंत्रेण लोहक्षुरं लोहेन ताम्र परिष्कृतमयो मयमेव क्षुरमादाय हस्तेन
गृहीत्वा निवर्त्तयामीति मंत्रेण केशान्वपति कुशान् दूर्वाणां हिता न केशान्छिनत्ति इस
र्थः तरुणानामपिच्छेदनं कर्तव्यं सकेशानि पश्छिद्येत् इति नु विद्दर्शनात् लोहमत्रे ताम्रमु
च्यते लोहितत्व यथा श्रिरितिवचनात् तस्मात् लोहपरिष्कृता मरदेशेनात्क्षशास्येव मसि
दत्तादयन स्ता मध्याद्युक्तोऽहरिति मनुष्योपेन निर्देशः इति हरिस्वामिनः एवं पश्चादुत्त
रतश्च दक्षिणा गोदानस्योर्दनादिवपनं तत्रमुक्तं एवमेव पश्चादुत्तरतश्च कर्णमेव पश्चात्

ओ

दे॰ भा॰ ८ स्थाने शिरसः पश्चात्प्रदेशे उत्तरस्तम्भस्थाने उत्तरस्मिन् शिरःप्रदेशे सर्पिः जपस्थाने नयो
भावः कृतत्वात् अन्यत्सर्वं समन्त्रकं भवति ... दर्वीहोमानां विकल्पं दर्व्येन तेषां तथा
8 वेच्छेदनमिति गृहेषु पौर्णमासं समारूढनिर्मन्थितयोरग्न्योश्चेत् ततः पूर्वे करण
प्रदेशाद्गार्हपत्यहेतु समारूढनिर्मन्थितयोरग्न्योः पौर्णमासं समारूढनिर्मन्थितयो
स्तयाचेत् ततः पूर्वे करणप्रदेशाद्गार्हपत्यहेतु समारूढनिर्मन्थितयोरग्न्योः पौ
र्णमासं कर्तव्यं तथा चैवेति वेषदितयामस्तं भवति समारूढनिर्मन्थितयोः एवं
कृतं भवति तदा पर्वसमाप्त्यनन्तरं समारूढनिर्मन्थितयोः पौर्णमासं कर्तव्यं नान्य
थेत्यर्थः तत्र चतुर्णां पर्वणां मध्ये वरुणप्रघासा साकमेधाश्चोदवसाय समारूढ
निर्मन्थितयोः पौर्णमासं कर्तव्यं नान्यथेत्यर्थः तत्र चतुर्णां पर्वणां मध्ये वरुणप्रघा
क्रियन्ते तत्रैवोदवसाय निर्मथ्यैव स्थितेन यजेत इति श्रुतेः तथा गृहानित्वा निर्मथ्या
ग्नौ पौर्णमासेन यजेत इति वरुणप्रघासान्तं साकमेधान्ते च कृतं तावैश्वदेवशुना
सीरीययोरन्तराधानं अतो वरुणप्रघाससाकमेधसमाप्त्यनन्तरमेवाग्नी समारोप्य ग
हमागत्य मथित्वा तत्कालमेव सद्यः पौर्णमासं कर्तव्यं वैश्वदेवानि प्राचीनप्रवण एम॰ ८
गार्हपत्यमेव तस्यानेनीत्वा पौर्णमासेष्टिः कर्तव्येति साकमेधानन्तरं समारोप्य
निर्मथ्य तथैव शुनासीरीयं हुत्वा गार्हपत्यं स्वस्थानमानीय पौर्णमासं कर्तव्यं ॥

फाल्गुन्युत्सवे शुनासीरीयपर्वणोप्येवमेव पक्षान्तरे शुनासीरीयान्ते पौर्णमासस्य प्रसंग
एव नास्ति प्रजाकामस्यापि वैश्वदेवं प्रजाकामयते वांछतीति प्रजाकामः प्रजाका
मस्यापि यजमानस्य वैश्वदेवपर्व केवलं भवति स यः प्रजाकामयते तेन हविषा
यजेत इति श्रुतत्वात् एतेनेति वैश्वदेवेनेत्यर्थः एके धर्मा फाल्गुनीमध्याह्न ठजा
योयायीम ॥ सर्वस्यैतान्निवर्जयेदुदकाभ्यवायं च प्राग्वसन्तयात् एके शाखिन एव
माहुः चातुर्मास्ययाजी वैश्वदेवानन्तरं यजमानो याथाश्राक्रयी स्यात् अथ इति स्वर
स्थिते नये सपापीयसीवः नत्वमासन्तायाममो प्रादि तिप्रविशिरः शेते । तथा मध्वा
दीन्वर्जयेत् मधु वा मि... न मश्नीयात् तथानृतं जपेत् पापीयान् स्यात् । ऋतुकाले एव
स्वभार्यामुपगच्छेत् नान्यथा अप्याश्रमेन्नऋतुकाले एव जायामुपेयादेवा
नकत्त्विति स्वमाहत्तोपेयादिति तथा मांसं स्त्रियं चान्नं तं च एतानि वर्जयेत् इति
मांसभोजने स्त्रियं स्वर तम्भोगे ऋतुकालादन्यत्रैकन ऋतुकाले विहितत्वात् अन्नं न
मसस्य चातुर्मास्यमाहिपर्यन्तमेते नियमा भवन्ति उदकाभ्यवायः उदकमध्ये
प्रवेशः तं च वर्जयेत् यत्वसन्तयात्याक् वरुणप्रघासान्ते भवन्त्येव भवन्ति नानेनीने
यामधीते अधःशयनादि भिन्नियोगे तेनानुष्ठानं भवति एतेन विप्रजापतिरिस्यसंसा
कंडिकायां हरिस्वामभिरेवं व्याख्यातं स यः कामयते नरस्प पत्रकमस्यदेवा नाठ ला

ह॰ भा॰ वै प्रजापति प्रजायते इति निर्वचनात् प्रजाकामस्य पयोगे वा वैश्वदेवं भवतीत्येके मन्यंत
९ इति भवतीत्येके मन्यंते स चकार आह इत्येवं पर्वभिः स हैकवाक्यतां दर्शिनोऽध्वनेरेषि वय
मुहायां न गतस्य वाक्यस्य न तस्य तस्य समिति स्वयं मन्यंते । इदमेवात्र युक्तं अन्य
था वरुणप्रघासा अपि प्रजानां यारोग्याय ... कृष्णलाश्च स्मृः साकमेधाश्च
द्विषत्तां पराजितायाऽतस्मादेव - स्वर्गाद्धामार्थ इति अस्यामिमन्त्रे धशयनादी
नां नियोजनेनानुष्ठानं न विकल्प इति एके गृहस्थस्य पर्वसत्रे सर्वसंबंधात् तथा चा
पस्तंबः न स्य पर्व संनरा लयत्ता भिन मासे समश्नाति नस्त्रियमुपेयात् नो वा जायां न
पर्यागुरुसनेन तां प्राश्नोति न मध्यमां स्त्रिमधः शनैः स्यादित्येकां वंजनाद्येमित्य
रमनु वा अन्वस्माच्चातुर्मास्ययाजा मार्वसंतो भवन् धथा ... रिति पञ्जभेस
चातुर्मास्य पञ्चायतु उरुमासेषु मासेषु स चातुर्मास्ययाजी वसंते वैश्वदेवेन य
जेत प्रावृषि वरुणप्रघासैः शरदि साकमेधैरिति विज्ञायते काठकेवा ब्रह्मचारी
वत्तो ... वत्या समामयभा दधः शय्यां माधस्त्रियमुपेयादिति पद्यासीतगुरुसेनाद्य
नानपाश्नोऽने मध्यमश्नाद्य त मार्यामुपेतीति उक्तं वैश्वदेवसत्त्ये पर्वेषु नाव
रुणप्रघासामाह आ या स्या मे यंतेयानि रितिसमारोत्स्याद्य ... निमे ... वरु राम॰
णप्रघासा आषाढीनामागे एतीमति यद्यते क्रतुमुख्येक्रतुमुखे वा चातुर्मास्यैर्य ९

अथ वर्जयेत्कामम् ऋतौ जायामुपेयादिति ... कायधीनां ब्राह्मणमिति मानवे च चतुरो मासान् ब्रह्म
चारीति न स्त्रीयं ...

जेनेनिशाखांनरेष्वनुगतत्वात् प्रतिपदंनमुख्यंनपंचदशत्वमिति तत्रगार्ह्यसाक्ष्यामाखाह मुख्यम
त्रिपरिवरणप्रधासाम्भवति किंतत्वाअयंनेयोनिरितिमाहियस्याहवनीयानग्नीञ्जरणेवासमा
रोहस्यप्रतयनेनारणोरात्मनोहुता अर्थादेवपर्वेतरमाहवनीयमुद्दस्यप्रतिकर्मोद
रणमप्रसंगइत्युक्तत्वात् पुनराधानादिनिमित्तेननिरस्ततत्वेवसमारोपः क्र सर्वेनस
मारोपेणपुनःकार्येनिरधारित्स्यावाधात् समारोपविस्मरणेवाध्वर्यवेदत्त्वायागोपादि
ॐ शिकागमधानाहुतेःकरणे ननुनर्थेध्वंतत्रहविःश्रयणादिकंपतनस्तेनतेत्वेनमेवगु
णलोपादग्नस्थितिनिमित्तंभवति विस्मृतेषुवेदिकृततानग्नीन्समारोप्यनिर्मथ्यपुनरु
द्धरणादिवंयतनस्तेनतेत्वेनमेवगुणलोपादग्न्यादिस्थितिनिमित्तंभवति विस्मृतेपुवेदिकृ
तानग्नीन्समारोप्यनिर्मथ्यपुनरुद्धरणामिमरणयनाग्न्यन्वाधानादिकार्यपरिस्तरणमा
हवनीयकल्पनंपरिधिपरिधानंस्फ्यस्पर्शनस्फ्ययोगाधानं सर्वस्यैवनित्यपः सामिधेनीप्रे
षः सामिधेन्यनुवाचनाइध्माधानं उपवाजनं समार्ग्यश्रुवसेनेसंस्काराःपुनःकार्याः ततन
उद्वसायपश्चस्थानादेशान्तरे प्राचीनप्रवणेततस्तत्रप्राचीनप्रवणंगार्हपत्यंनिर्मथ्यस्था
पयित्वाततनआहवनीयादिस्थानाग्नीन्विहृत्यवरणप्रधासाःकर्तव्याः आपास्तामयं
तेयोनिरित्यनिसमारोपस्यसत्रसमारोपसमंचउक्तः ग्रामेवाश्विवत्सन्नरणेपारिस्तरणेपाःस
मारोपास्याग्नौशालाग्नमभिनिसमारोपस्पर्शनात् एवंचसर्वान्प्रेयणाखिलःसमारोपःसिध्य

दे॰भा॰ ति कश्चिन्मंत्र इति विद्यते कश्चिद्विहरतीति तत्रापि प्रथमं गार्हपत्यसकाशान्मंत्रेणाहितस्यामि
१० ति तत एव आहवनीयस्य कृतः शंसाधनस्य चैव विधेयस्य दर्शनात् तथा अयं तेयोनि
रित्यादि वाराणसी प्रतिनियतस्य कृतस्य कृन्मंत्रेण चैव दक्षिणस्यामेवमाहवनीयादिति इदं वसा
10 धेयस्य द्रव्यर्थं वसति प्रदेशान्तरगमने च जाते तेनो द्रव्यसाध्यस्य स्थानान्तरदेशान्तरे गत्वे स्व
र्थेः पूर्वं गृहे दक्षिणाग्नेर्निरूप्य पवानां करंभपात्रकरणं पूर्वं धर्मतन्नीयका
लायनिघ पत्नेः पूर्वेश्विति तेषां च दक्षिणाद्दक्षिणाग्नौ निरूप्य मध्यमपवानां करंभपात्रक
रणं भवति निर्मुक्तास्तेभ्यो निरूप्याः आमपक्वाः आमाश्च तेभ्यः प्राश्नामभ्रष्टाः इ
षभृष्टा इत्यर्थः चः स्वारि द्रव्येणापक्वत्वादामा इत्युक्तेन किं विसक्तत्वाद्भ्रष्टा इति निरूप्या
श्चते आमभ्रष्टा निरूप्यामभ्रष्टाः तेन च पवाश्च निरूप्यामभ्रष्टाः पवाः अकृतपक्वीक
रणा इत्यभृष्टाः पवा इत्यर्थः तेषां पवानां करंभपात्रकरणमिति करंभो दध्नासक्तु नाः स
तवः तन्मयानि पात्राणि तेषां करणं निषिद्धत्वेन कर्तव्यं निरूप्यास्वनेन पक्वीकरणाद्युत
रः निरूपककरणमात्रस्यैव विधानात् दक्षिणाग्नाविर्चनेन गार्हपत्याहवनीयौ वैकल्पि
कमन्यतरस्मात् प्रणयणीयो घते अतश्च दक्षिणाग्नेरेवात्र प्रणयणत्वात्साध्यासादनमस्य रम॰
तस्योजरतनऊ इक्तं स्यं कर्तव्यं गृहणानुगार्हपत्यस्य पश्चादेवाजघनेन गार्हपत्यमिति १०
तत्र श्रुतेः गृहीतत्वामासादनं तु दक्षिणाग्नेः पश्चादेव तस्मात्प्रणयस्य पश्चाद्विहितत्वात् भू

नोपधानं त्वध्वर्योरेव रश्मिरासो विरोधाभावात् पर्वेग्निकरणं तु गार्हपत्यादेव गार्हपत्ये सं
स्कारादिति वचनात् अथ पूर्वं घृतत्वाहार्यपचने तु यानि वपवान्तकल्पानानी यद्विवापतप
तेषां करंभपात्राणि कुर्वंति तथा पात्राणि भवंति पात्रेषु शब्दश्रवणमश्यनेयवमयानि भ
वंतीति नाट्यशान्त्यैतान्यपि कर्तव्यानि आसादनादेपात्री कृतानानि निधेयानि भाज
नवदेवाकथं पुनस्तानि करंभपात्राणि भवंति इत्याकांक्षायामाह यावंतो यजमानगृ
ह्याएकाधिकानि गृहे भवा गृह्याः यजमानस्य गृह्या यजमानगृह्याः यावंतो यावत्सं
ख्या यजमानस्य गृह्या भवंति तावंति तावत्संख्याकानि करंभपात्राणि एकाधिकानि ए
केन अधिकानि कर्तव्यानि यावंतो गृह्यास्य तावत्स्वेकेनातिरिक्तानि भवंतीतिश्चनवा
त् गृह्यशब्दस्य प्रजाप शुभस्व भार्यादिषु शिष्टत्वात् संरम्भपा करंभपात्रवरणाप्रसोदिदमा
ह प्रजायांवाजानष्वने: यावंतो गृह्याः स्फुरिति गृह्यशब्दः प्रजायां वर्त्तमानो ग्राह्यः तम्भ
स्य भार्यादिसे तत्त्वानि वशाति पुरुषं यावंतो गृह्याः स्युस्तावत्स्येकेनातिरिक्तानि भवंतीति तस्य
ति पुरुषमो वेत रैकैकेन पात्रं अस्य प्रजाजानानां तावद् गणयाशास्त्रं मुंचतीति निश्चितत्वात् अ
स्यार्थे किं यं तिपुनस्तानी स्यपेक्षिते यावंतो गृह्या गृहे भवा गृह्याः तस्य ति पुरुष मि
ति वचनात् तपण: किं तर्हि मनुष्याः तत्रापि या अस्य प्रजा जाना इति वाक्यनिकाशेषा
दपसानि यावंति पुत्रपौत्रपुत्रीपौत्र्यादिरूपाणि न भस्याः नात्मानवं धवः तत्वपुत्राः

दे॰भा॰ सवासिन्यः जानन्तेप्यगत्यत्वादिति हरिस्वामिनः नन्वेवंसत्यनपत्यस्याकरणेप्राप्तेऽकापत्य
११ स्यापत्यस्य च मृतासंख्याकरणेप्राप्ते आह चौणिवानित्यत्वात् वा शब्दोवधारणे अन
पत्यस्य एकापत्यस्य च अपत्यस्य च त्रीण्येवैकाधिकानि निकृन्तयामि कुत एतत् नित्यत्वात्
करंभपात्राणि कुर्वन्तीति बहुवचनस्य नित्यमेव श्रवणात् नित्यं बहुवचनं त्रिषु अतो बहु
वचनश्रवणात्त्रीण्येवैकाधिकानि अनपत्यादीनामपि भवन्त्येव मेषमिथुनं च मेषश्च मे
षीमेषौ मेषयोर्मिथुनं तदपि द्वे एव न तत एव मिलितामक्षयवकरंभस्यैव मेष
मिथुनं करोति मेषंमेषाकारं प्रतिरूपकं मेषीं मेषाकारां प्रतिकृतिं च तत्रापि मेषं च मे
षीं च कुर्वन्तीति श्रुतत्वात् नच तस्मिन्नेवकाले प्रकृतत्वात्तेषामेव मनाल्कसानां यवा
नामेव तथात्वप्रसक्तयते यवमयौभवत इति अत्र कठसूत्रे आमयवपिष्टानां करंभपा
त्राणि यावन्तो यजमानस्य पुत्रापौत्रा यजमानः पत्नी च प्रतिषिद्धे एकं मधिकं शृंगिणं
मेषं अशृंगी मेषी श्मश्रुको रोमिशि राविषोति मानवे च विशेषः उत्तरतो गार्हपत्यस्य प्रति
प्रस्थाता आमयवपिष्टानां करंभपात्राणि करोत्येकोद्दामं पुरुषपर्यमात्राणि मे
षं शल्लामेषीं च करोति पुंलिंगानि शकोरहिर्लिंगानि मेषाः प्रतिप्रस्थाता प्रस्रावणी
श्वेषपत इति आपस्तंबोपि तस्मिन्काले प्रतिप्रस्थाता तस्मीं करंभपात्राण्यवधानि एम॰
र्वपति यत्र याध्वर्युर्मेषावान्मेध्यर्वान् प्रतिप्रस्थाता तयोरामिक्षा वद्वैतनं मामामयेवाणो ११

पत्नीकरंभपात्राणि करोति यावंतो यजमानस्यामात्याः सस्त्रीकास्तावंत्येकातिरिक्तान्याः
येषां गणमेषमेषौ भवतो मेषमध्वर्युः करोति मेषीं प्रतिप्रस्थाता शिल्पाः शिल्पजना
ति पुंस्त्वं व्यंजनान्यपि वा पर्व्वे वकस्याहार्ययत्नेन विनु षानयवान् कृत्वा तेषामीषदुप
तप्तानां पत्नीकरंभपात्राणि करोति तत्रापि मेषीं च करोत्यस्यापि वाजसनेयकाम्नेंद्रा
ग्न्यर्थं तानधिश्रित्येकादशकपालेषु मेषीमधिश्रयतीत्यस्यास्समेषं कुंभीपाक्यो
वा भवत इति एतेषां करंभाणां वरुणप्रघासिकहविर्ग्रहणकाल एव ऐंद्राग्नवीयानां
तत्करंभपात्रादीनां निर्व्वपणं विहितमस्तिमाध्यंदिनानां स्वयमपर्व्वेवकरीति वचनात्सर्व्वे
धरेवानत्र करंभपात्रमेषीकरणं प्रतिप्रस्थातुः मेषकरणमध्वर्योः एवं तत्स्त्री करंभपात्रा
णीनामधिकारस्य संख्यानां चतुर्मुष्टिकानां ग्रहणं करंभपात्राणि जुहोतीति जुहो
ति स्वानत्स्त्री तत्रो वरुणापजुष्टमसि एतेन मंत्रेणाध्वर्युर्मेषायोनां ततो महर्म्यां जुष्टमसि
प्रतिप्रस्थातुर्मेष्यर्थानां पयकुपयकृ उपपका नियात्रा गणसा वाश्वेषणानमेषमेष्याः
समं चकं सर्वं यथास्वमध्वर्युप्रतिप्रस्थातृभ्यां कर्तव्यं तत्र प्रतिप्रस्थाता करंभपात्राणि
षीसाधारणाः यदायाः समंत्रकाः कर्त्तव्याः स्रु पाग्निहोत्रहवण्या हनाया सादनांताः
के उन म्रपरण पवानां ता करंभपात्राणां यस्साधारणग्रहणं प्रोक्षणमभिमर्शनाधिश्र
पणासंभनांतं तत्स्त्रीमेवानुकुर्यात् ननंचात्र नमवस्येव अहश्चार्ये त्वपसेभणीनामरण

यत्नेसर्वार्थत्वसंपद्यनार्थत्वपक्षयोरुक्तप्रणीताप्रणयनमभवस्यैव तत्रसर्वार्थत्वपक्षे
अपांदध्वीध्वसमंत्रकं प्रणयनं ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामीत्येवोरूः संपद्यनार्थत्वपक्षे
वकेवलस्मंर्धः तत्र ब्रह्मन्दधिप्रणेष्यामीति एतावदेव अत्र पर्वे घृतघ्नीसमारोप्या
दवसायमिर्मण्थवरुणाप्रघासाधर्मा हवनीयदक्षिणाग्नी विहृत्यसमंत्रकमग्न्यन्वाधा
नंब्रह्मन्वरणं कृत्वा यजमानवाक्यं छेतिवोक्तायंप्रतिप्रस्थानन्यायया संपात्रासादना
धासोदकनिनयनार्द्वोकुर्सर्वकर्तव्यं अपयोदक निनयनेनुमानतंत्रेनयात्रंगुलिप्रक्षा
लनेतसहकर्तव्यंनाधाः अनैडकीदुग्धः प्रसन्नापाश्लेषयेत्तयोः एडकोनामदक्षिणापथे
मेषाभ्रविः पशुः एडकस्येमाएडकाः न एडकाः आनेडकाः ताश्चानैडकीदुग्धीः मेषरोमाद
णिप्रसत्स्यप्रकर्षेणाभिः क्षालयित्वा मेषमेष्योः पिष्टमयोः शरीरे आश्लेषयेत् तत्रापि
मेषचामेषीचकुर्वीतनयामेषन्वमेष्यांचयथानैडकीदुग्धाविद्वेजाः प्रतिप्रस्थानिश्लेषयेद
ति रिंश्रुतत्वात् कुशोर्णावाभावे कुशोर्णाः कुशाग्राणि इत्भाराणां दुर्णामंजरीकृत्तिनिमेषाणां
मेषरोम्णामभावेकुशोर्णावामस्त्वास्यमेषयोराश्लेषयेत् विकल्पेपक्षेअनैडकानीवि
देश्योअपिकुशोर्णाएवस्तुरिति श्रुतत्वात् तथाचापस्तंबः उद्वासनकालेनैडकाभिरू
र्णाभिर्मेषकृतींलोमयोकुर्वतः तदभावेकुशोर्णाभिरिति एषविप्रसंगस्यवरुणप्रघापशु राम
येमेषद्वितीयावाक्यशेषात्यस्माच्चतन्नाभ्यां सहतत्त्वावधानवधानोनामेषमेष्योर्यागा १२

पेत्वमवसीयते तेनयुक्तं तयोः स मंत्रकमेव निर्वपनादि कुर्वंतीति वहुवचनात् अध्व
र्युप्रतिप्रस्थात्राग्नीध्रादि वहुकर्तृकेनापि युक्ताः अत्राहुः पितृभूत्याचार्याः यागद्रव्यसंस्का
रै मेषमिथुनसंस्कुर्वंतीत्येके एकेन ये संस्कुर्वंतीति तेषामभिप्रायः पयस्यावदानेन सह
मेषमिथुनमप्यवदीयते अतस्तदपि देवतोद्देशेन सम्पन्न इति यागसाधनमेवेति ये
तु न कुर्वंतीति तेषामभिप्रायः नैव यागद्रव्यं मेषमिथुनं वारुणो मेषो भवतीतिमात्रं मे
षस्य श्रुतत्वात् तान्नवदानं महत्त्वादिरूपमेषमिथुनं त्यज्यते यदेवत्वमाह तेन च हविस्त्व
र्थेनैव संदेयतोद्देशाद इति सिध्यति सिद्धश्चोदकविधिः सर्वत्र तस्मात् धर्मकमिति तद्गोत्विध
र्मेणा मेषमिथुनं संस्करणीयं इति अनंतयाज्ञिकाः हरिस्वामिभिमतस्त्वायं पक्षः यतः
स एवाह अवदानेन सह मेषमवदधातीति होमसंबंधो वचनसंबंधान्मेषस्याहोतव्यत्वा
द्वहननस्य तेन च सोपि वरुणाय प्रहोतव्यः यागसंबंधाभावाच्च न यागद्रव्यधर्माः कार्याः
इति कर्काचार्यसंप्रदायकारादिमते यागसंबंधं वते तेषां मन्त्र मंत्रकास्तयो धर्मा भवंति
आहवनीयस्य पुरस्ताद्वेदीकरोति करंभपात्रमेषमिथुनकरणानंतरं आहवनीयस्या
ग्नेः पुरस्तात्सर्वेषां हविषां वेदीकरोति एकादशिमानः अपरा उत्तरेति नवैते हवदी
शावग्नी भवत इति श्रुतत्वात् तत्र प्रधानत्वाद्दहनो हविर्यासादनार्थत्वाच्चोत्तरा वेदिपुरस्ता
दाहवनीयस्याजेसमेन तथाचमानवे अग्रेणाहवनीयं त्रिपुप्रक्रमेषु परिमिते वावकाशे

द्वादशप्रादेशः पृथ्वोत्तरयुगेऽग्न्योरक्षिके प्रथमात्रावृद्धौ असंमितेनैव भवतः उत्तरयुगेनोत्तरमभिरिस्मादिश्व्रयोदशांगुलप्रमाणे
पृथ्वोत्तरयुगे विद्यादिति बौधायनशुल्बसूत्रे दीपिकायां च तिर्यक् यन्नोदरा एव प्रोक्तो ऊर्ध्वा चास्त्री हयस्य यः अंगुलस्य प्रमाणेन
प्रादेशो द्वादशांगुलः पाथर्वशीर्षपरिशिष्टे एवमेवापस्तम्बसूत्रे शुल्बभाष्यमायेनैतत्सूत्रे वा ॥

रे॰ भा॰ पष्ठीशंकुं निहत्य वातन प्रभृति वेदिंविहिदधाति षट्त्रिंशत्यां प्राचीचतुःशत्यां पश्चात् त्रिंशत्यां
१२ पुरस्तात् पूर्वार्धे व्याहृती यमात्र अरत्निमात्रीचतुर्दिक्षिमुन रवेदिं विधायाग्रे शेल्
रंभकममात्रे वेदेर्ध्वंमायाबोध्यचात्वालं शम्यया परिमिमीन इति प्रादेशान्तरा नयोर्द्वयो
13 र्वेधो प्रादेशपरिमितो देशान्तराश्वान्तराः संभवति अंगुष्ठतर्जनीभ्यां प्रादेशाद्युष्मते प
षो वा अथवा द्वयोर्वेधा पृथ्वीन्तरान्तरात् संभवति शाखान्तरादेव आह आपस्तम्बः
द्व्यंगुलं त्र्यंगुलं चतुरंगुलं प्रथमात्र रथवर्त्ममात्र सीतामात्र प्रादेशमात्रेण वा तिर्यग्
संमितैव वेदी भवतः इति प्रस्तांगुलिरा मणिबंधनाद्भमः पृथगेतेनो व्यक्ते मानवेचा
प्रतिप्रस्थातारक्षिरायां वेदिकरोसोऽन्तरस्कास्य त्रिर्हारत्निमात्रे मंतरासमे प्राचीभव
तः पाहवीविसंभव पुरस्तात् तिरश्चीणक उत्करो परेणान्तरवेदिं स्तंवपर्जुभवती ति
रथमात्रान्तरा उत्तरावेदिरथमात्रीरथप्रमाणा भवन्ति रश्मिराणारप्रक्रमनिवदेव अ
परिमितप्रमाणा वा व्याममात्री पश्चात्तथा दिशादिप्रमाणा वा रथप्रमाणा वस्यकं शुल्ब
सूत्रोक्तं अंगुलैरथ संमिता याः प्रमाणं सप्ताशीतिशतमीषा चतुः पञ्चमसः षट्
शीतिर्युगं चत्वारिंशत्काशम्येतिं अरत्निश्रुतुर्विंशो भागोंगुलं पुरुषस्य पञ्चमो भागो
रत्निः अथवा कूपेरादारभ्य कनिष्ठिकान्तः नेव चतुरधिकं शतांगुलं पश्चात्तिर्यक् प्रमा राम॰
णं अष्टाशीत्यंगुलिरधिकाशतांगुला प्राची षडशीत्यंगुलं पुरस्तात्तिर्यक् प्रमाणमिति अ १२

चार्येसाधनोपायः अष्टात्रिंशतांगुलां रज्जुं मित्वा तत्र लक्षणं कृत्वा तत्र श्चतुर्गणसंगुलां
रज्जुं मस्तेर ज्ञात्वर्धप्रमाणमस्यस्ततस्याः आरभ्य स्त्रयोरज्जोः आद्येषष्ठभागेअंगुलत्रि
भागद्वयाधिकपंचदशअंगुलप्रमाणेलक्षणं आकर्षणार्थं कर्त्तव्यं ततोऽष्टारज्जोरेण
त्रयश्चत्वारिंशत्तमेअंगुलेअंसांकनार्थं द्वावंचाशत्तमे अंगुले वश्चारणांकनार्थं लक्षणं
कुर्यादिति एतदेवमुत्तरवेदेः प्रमाणमुक्तं अथ द्वितीयंप्रमाणमाह चतुररत्निर्वा
पश्चात्समप्राचीषडरत्नयःपुरस्तात् वाभाक्षोविकल्पार्थः अथोत्तरवेदिः पश्चाच्चतुरर
त्नितिरश्चीभवति सप्तारत्निःषडरत्निर्वाप्राचीप्रमाणतः त्रयोरत्नयोःपुरस्तात्तिरश्ची
भवति शाखान्तरादेव तत्रषडरत्निप्राचीपक्षेअंसाधनश्लोकः नवारत्निमितारज्जु
लेखितात्रयरत्नः परेअर्द्धेअर्द्धेत्रिषुपाशःस्यात् पशुवेदेःप्रसाधनमिति अस्यार्थः
नवभिररत्निभिर्मितारज्जुः षडरत्निषुलेखिताविहितेकाकार्या तत्रलक्षणंप्राच्यं
अंकनार्थं अतःपरमस्याः षडरत्निमितस्यानेकत्र लक्षणास्यरं त्रिषुस्थानेषुअर्द्धे अ
र्द्धेरत्नावर्द्धरत्नौलक्षणंकृत्वापशुवेदेःप्रसाधनंकार्यमिति तत्रप्रथमद्वारत्नोआक
र्षणार्थं द्वितीयेर्द्धरत्नौश्रोण्यंकनार्थं अर्द्धअरत्नौततःसार्द्धपशुवेदेःप्रसाधनं
अस्यार्थः द्वौअरत्निप्रमाणमस्याःसार्द्धरत्निरज्जुः सप्तार्धारत्नेर ज्जोलक्षणंकुर्यात् श्रो
णंपकनार्थं ततोऽर्द्धअर्धारत्नौ आकर्षणार्थं लक्षणंकुर्यात्ततःपरंसार्धत्रयेलक्षणंप्रा

वेदिसाधनप्रकारमाह वी नवारत्निरज्जुर्व द्वारत्नौ लक्षणं कुर्यात् अर्धेषां
धत्रयेतथा अर्धेरत्नौ ततस्साधयोः प्रांचकाममिति

हे॰भा॰ घंकनार्थं ततः परमर्द्धं अर्धारत्नौ आकर्षणार्थं ततः परमरत्नौ अरत्निप्रमाणो अंसां
१४ कनार्थं त्सरुं ततः परं सार्द्धं अर्धारत्निसहितेऽरत्नौ सार्द्धारत्न्या विसर्पः अत्र त्सरुप्र
रज्ज्वेव पाशाइत्यर्थः अयं च पाशादि पर्यासेन साधनोपायः सप्तारत्निप्रमाणस्यापस्येन तु स
14 मारत्निपरिमितां रज्जुं तत्र त्सरुसितां तदर्द्धं नाभिवद्धांवर्द्धितां तावत्यात्र्यौ षष्ठमौ षेत्सरुग भागे
माकर्षणार्थं कृत्वा मांनारत्निद्वये सार्धारत्नौ च पश्चात्पा सांकनार्थं त्सरुं कुर्या
दिति ततः परमरत्नौ अरत्निप्रमाणो अंसांकनार्थं तेषां मध्ये शंकुः त्रयः पुरस्तादि
ति प्रागुक्तं ते षां त्रयाणामरत्नीनां मध्ये शंकुचिह्नं तव्यः तत्र हि शंकुना कार्यमस्ति पू
र्वोद्देशं कुसहितमिसत्र अपरिमितावा उक्तप्रमाणाद्व्यतिशयेन अधिकप्रमाणा
भवति अपरिमितं प्रमाणाम्नायइति पुरुषकेतोक्तत्वात् अतश्चैकाहिकचातुर्मास्या
दौ हविर्गासादन पर्यासा अपरिमितावेदि ताश्च पणीया अन्यथा अवरोक्तगुण राः
हविर्षु तिन्यायेन हविषामासादना सम्भवात् अत्रापि यावती दीर्घाक्रियते तत्प्रमा
णारत्नि मितत्वान्तत्रैव त्सरुं कृत्वा दीर्घप्रमाणार्थं मध्ये वां सांकनार्थं च त्सरुं कुर्या
दिति समाधासंमर्शनात्करोति अत्र द्वयोर्वेद्योः स्फ्यादि समादानानारभ्य आसंम
र्शनान्तकृत्वाग्नीध्रेण वाः समस्यन्तीत्येवमनं करोतीत्यर्थः अत्र प्रकृतिवद्विकृतिक सम १४
र्तव्येति न्यायात्सकृन्निवर्त्सर्वं कर्तव्यं प्राकृतो वा साहितः प्रोक्षितश्च स्फ्यः सत्त्वार

होयन्तः प्रोक्षणी वप्रोक्षणीभिः कृतं तेन नमेध्या प्रहेतं दवपांपविता प्यां च संस्क्रियन्ते य
वित्रार्थे चरमौकुपो च्छिद्येते स्त्ययो देनान्यत्र एवमासादनीया वि प्रोक्षितव्या भिस्त
त्र च प्रकृतौ च स्तवरणां कृत्वा कृतमप्स वेस रणं कृतं पात्रासादनमे प्रोक्षणा कास्तेन प्रोक्षिते
नयजमानेन वाग्यमनकृतं वाग्यमनेनाध्वर्युणा प्रोक्षणं वा अत एतावत्सर्वमेवा
यकृल्पते सर्वार्थत्वपक्षे प्रणीताप्रणयनं तत्रायं क्रमः तत्र यदि प्राग्गार्हपत्याधा
नात्करं भयात्र कृतं तदाहवनीयस्याधानं उभयोः शाखाछेदः सन्नमनं शाखापवि
त्रासनं वा अध्वर्योरेकोपवेषकरणं च पवित्रं वंधानान्तुभयोः वत्सापाकरणमागमि
त्यध्वर्योः मरुभ्यो भागमिति प्रतिप्रस्थाता उक्तमुभयोः ततो वत्सेन वरणं यज
मानस्य वाचं यच्छ इति प्रैषः वाग्यमनं पात्रासादनं वेदः पवित्रच्छेदनादि प्रवित्रकरणं अग्नि
होत्रहवणी अंतर्द्धानकरणं शाखाचेति यकृत्सादनमध्वर्योः शम्यवर्जितं पव
आसादनं प्रतिप्रस्थातुः ग्रायणीयप्रभृति तत्र तो वा ततउभयोर्वाग्यमः ततः प
वित्रछेदनादि प्रोक्षणी संस्कारः पवित्रां तत्र तरणयोः प्रोक्षणमुभयोः अध्वर्योः
शम्या प्रोक्षणमधिकं प्रोक्षणीनां स्थापनमुभयोः तत्संगत्वा पयोक्तवेदिमा
नमुभयोः ततस्फ्यादानादि सम्मार्शनं तमुभयोः इति केचिदध्वर्योष्वाताल मा
नाथीयाशम्याया आसादनं प्रोक्षणं चनेच्छंति अथ प्राक्तनकार्यार्थत्वात् मेव

स्पा

द॰ भा॰
१५
15

मेक्षणं यथा स्रुवसमं त्रक निर्वपणं वा अग्न्यन्वाधानं व्रतस्तवरणं वा चं पश्चाद्बर्हिषां न मे॰
वा स्फ्याघासानं वाप्रोक्षणं संस्कारा एव सन्ति केवलमभ्यन्तराणामासादन॰
योः प्रोक्षणमात्रं कार्यं ततो वेदिमानादि यजमानस्यावाग्यमः संप्रेषोपि भ
वत्येव एवं धारयेव छिन्नाव सतीत्यितस्य यत्तस्यानु … रणान्यया रविमेषमेषो
निर्वपन संवधिपात्रैः सहासादनप्रोक्षणं भवतीति न पृथक् उभयोरेकउल्कारः उ
भयोर्वेघोरेकःएवोक्तो भवति उत्तरस्या वेदेः समीपे अपरेणावेदिं प्रतिप्रस्थातुः सं
चरः स्तवयज्ञुहरणायैमुत्करं प्रतिगच्छन्तः प्रतिप्रस्थातुरपरेणान्तरां वेदिं संचरो
मार्गो भवतीति संचरन्ति गच्छन्तीत्यनेनेति संचरः गोचरसंचरतिकरणोपप
सर्वान्तो निपातितः ततोप्युल्कायस्तवः अंतरावेदी प्रतिप्रस्थानुसंचरोपरे
णान्तरवेदि स्तवयज्ञुहरमध्यं ममि परिहरन्तरे निवपति समानमुल्कारः पंच
जनिति मानवेन अंतरे णोन्तरां स्तवयज्ञुहरणीति अनेन स्तवयज्ञुहरणोवायं सं
चरनियमः नान्यत्रेति अन्तरवेदि अत्राप्युल्कायस्तवः अपरेण एते गार्हपत्य
साम पार्श्वे विरीमवतु उत्तरमध्वर्युः करोति दक्षिणोप्रतिप्रस्थानेऽन्तरविहारध्व
र्युक्षयन्ति दक्षिणाप्रतिप्रस्थातोभयत्र … पिपत्नी संयाजा यो एकवमेषा
ध्रुवत्व्रस्नानुजानातीति तथापि ध्वध्वर्युः करोतितत्प्रतिप्रस्थाता यत्किंचवाचा

राम॰
१५

कर्मणामध्वर्युरेवकुर्यादिति गार्हपत्कालान्वाग्निं गृहीत्वा धारणाद्यं शम्यासंस्कारोन्ते नि·
उत्तरवेदिनिवपसन्नरस्या उत्तरस्यां वेद्यामुत्तरवेदिं निर्वपति वक्ष्यमाणेन प्रकारेण स·
न्नरस्यामेववेद्यामुत्तरवेदिमुपकिरन्निनरपिहितायास्याः इति श्रुतत्वात् उत्तरवेदिरिति वक्ष्यमा
णसंस्कारसंस्कृतस्य चात्वालमृदानस्य स्थण्डिलस्य नामधेयं शम्यामात्रं यवालात्तेमि
मीतेपूर्वेणोत्करं संचरं परिहाप्य शम्यामात्रं यद्द्वात्रिंशदङ्गुलप्रमाणं शम्याया
दक्षिणीहस्तेन गृहीत्वा पूर्वेणोत्करं उत्करात्सर्वस्या दिशि संचरं परिहाप्य संचरणार्थं
मन्तरालेप्रस्थ्य चात्वालं मिमीते चात्वाल इति मानादिसंस्कारसंस्कृतस्य गर्तस्य नाम
धेयं तत्र संव्यवहारार्थं चात्वालेमार्जयन्ते इत्यारे अथवा शम्यामात्रं चात्वालं नरदक्षिणतस्प
त्रैवस्वयं मनसा मन्येतायोगेणोत्करं चात्वालं परिलिखेदिति श्रुतत्वात् अत्र पूर्वं शम्याया
आहवं ननस्थाहवं ननस्थात्वात्समानमिति मिमीत इत्युक्तं तथैवमानप्रकारमाह।
शम्यामुदीचीं निदधाति उत्करस्य पूर्वेण संचरणाय मार्गं परिसज्योत्तरस्मादंसाद्धन्ताद
दीचीमुत्तरगां शम्यां निदधाति यत्रैव स्वयं मनसा मन्येत्तामग्रेणोत्करं तत्र चात्वालं प
रिलिखेत्स्वेदंसादुदीचीं शम्यां निदधातीति श्रुतत्वात् तथा चापस्तम्बः उत्तरस्
मादंसाद्दक्षिणं प्रक्रमेण चात्वाल इति मत्स्य परिलिख्य तत्र भूमि जानुदघ्नं खनितसंत
वाचात्वालोत्तरवेद्योर्न्यासंहरतीति काण्डे च उत्तरतश्चात्वालं संवर्हि वेदिमस्सम्प

दे॰भा॰ स्फ्यत्तरवेदिद्विमक्रमेपरि स्पिनेवेति स्फ्यनुरद्घ्रलोत्येतिच पुरस्ताद्य शम्यामात्रमेवांतरा
१६ तं सत्कावेधंत्तारेवपुरस्तास्त्वेस्यांदिशिउदीचीमुदगग्रां शम्यांनिदधाति अथपुरस्ता
१० दुदीचीं शम्यांनिदधातीतिश्रुतत्वात् दक्षिणातस्प्राचीं उत्तरवेद्यंतमनुलक्षीकृत्यद
क्षिणातोदक्षिणास्यांदिशिप्रागग्रां शम्यां निदधातिअथानुवेद्यंतंप्राचीं शम्यां निदधा
तिश्रुतत्वात् उत्तरतश्च उत्तरउत्तरस्यांदिशिचकारात्प्राचीं प्रागग्रामेवशम्यां निद
धाति अथोत्तरतःप्रचीं शम्यां निदधातीतिश्रुतेः एवंचतुर्दिक्षुशम्यायानिधाने
नचात्वालस्यमानमुक्तं स्फ्येनांतर्लिखतितक्षायनीमितिप्रतिमंत्रं प्रतिदिशं शम्यां नि
धायतक्षायनीमसीत्यादिभिश्चतुर्भिः प्रतिमंत्रं स्फ्येनकरणीभूतेनांतर्लिखतितनि
हितायाः शम्यायाः मध्यपार्श्वेअभ्यंतरेस्फ्येनरेखांकरोतीत्यर्थः तक्षायनीतिपश्चा
त् वित्तायनीतिपुरस्तात् अवतान्मानाथितादितिदक्षिणतः अवतान्माव्यथिता
दित्युत्तरतइति सवेद्यंतादुदीचीं शम्यां निदधाति सपरिलिखतितक्षायनीमसी
तिवसर्वत्रनिधानानंतरंएवसपरिलिखतिप्रत्येकंश्रुतत्वात् एवंद्वात्रिंशदंगुलःसम
चतुरस्रश्चात्वालःपरिलिखितोभवति विदेदग्निरितिचात्वालेप्रहरतिस्फ्येनांत्वार
त्वे अन्वारब्धेयजमाने विदेदग्निर्नभइतिमंत्रेणचात्वालेअधिकरणभूते रम
स्फ्येनकरणभूतेनप्रहरतिप्रहारंकरोतिपुरुषेणखननार्थंप्रहरतिविदेदग्निरि ६६

तिष्ठन्नेत्वात् अथारंभः स्तम्बहरणमात्र एव भवति तत्रैवविधानात् अग्नेरंगिर इति
परिषद्धरति हस्तेन च ततो ध्वपेत्स्वानं पुरीषं अग्नेअंगीर आयुनेति मंत्रेणाहस्तेन च
कारास्पोन च हरति योस्यामिति निर्वपति पूर्वार्द्धे शंकुसहितं योस्यां पृथिव्यामसीतिमं
त्रेण तद्धृतं पुरीषं तत्तरस्या वेदेः पूर्वार्द्धे पूर्वभागे शंकुसहितं प्रा[illegible]ञ्चि हितं शंकुसंसक्तं
निर्वपति राशिं करोति प्राङ्मुखउत्तरवेद्यां निवपतीति मानवे योस्यां पृथिव्यामसीतियो
स्यां पृथिव्यामसीति हस्ताभ्यां निदधातीति तिष्ठन्नेत्वात् अग्नीत्काररवत्तस्मीं हृतं तद्धृतं पुरी
षं अग्नीदुत्कररवत्तस्मीं मंत्रवर्जं यो गिध्रये ना भिन्यस्यति अभिनिदधाति हस्ताभ्याम
वधानः स्पर्थः अपहरति यत्र हरं तित्वा द्यीडुपसीदतीति ष्ठन्नेत्वात् एवं द्वितीयं प
णा विहितम्रिरिति प्रहरणाहरणाभिन्यासांतमेकवारं कृतं एवमेवमपरं द्विवीरं कर्त
व्यं तत्र विशेषमाह द्वितीयस्यांतृतीयस्यामिति विशेषः योद्वितीयस्यामिति द्वितीये पु
रीषं निर्वपन मंत्रे विशेषः यस्तृतीयस्यामिति तृतीये अनुत्तेति चतुर्थं पार्थ्यमाह्वसि सि
ऽस्यसीति व्याग्रहस्युत्तरवेदिः शम्यामात्री अनुक्तादेव वीनपरस्यनेन मंत्रेण चतुर्थय
पार्थ्यावता पुरीषे सोस्पर्थः उत्तरावेदिं निष्पत्ति रूपं प्रयोजनं तेनावस्तुरीषमाह स शंकुस
मीपे आनीयावपती सिंहृस्यसीति मंत्रेण कल्यस्त्वेति पदद्वतायुक्ते उत्तरावेदिं संहरति पु
रीषभूमिसंग्रहमेव हस्तेन सर्वत्र प्रेरयित्वोत्तरवेदिं शम्यामात्री द्वात्रिंशदंगुला परिमाणा

सहसमाचीर्दूयस्मिन्पक्षे क्षेत्रफलं २५।११। २३८३६। असत्रीतीयोभागः ८१४ ६६१२। असयम ६७ यव ७ एवाकरणी षड्दूयस्मिन्पक्षे २२० २८६ अस्यतृतीयोंशः ६०.३२ अस्यमूलं ६२ एवाकरणी द्वयमात्रीपक्षे क्षेत्रफलं ७८६। अस्यतृतीयोभागः ५२ ५। ३।१।५।१। अस्यमूलं ११।१२।२।०।६। एवाकरणी।
समलंबकचतुरस्रेऽष्टस्रक्षेत्रे जायते करणं भवदनलसमासार्धं भूमध्यमाऽवधेन संगुणयेत् । यत्कोणस्य द्विचमादियोर्दि शेषं तद्वययवसांगद्विनिघ्नं सेकम
तेन भक्तमवयवलब्ध्या यथादिकास्तुः यथायोगमिति विषमदीर्घचतुरस्र

दे॰भा॰ १७ शम्यापरिमाणां निष्पादयतीत्यर्थः ऋहृतास्यस्याचापिह सप्रेरणार्थे सेहकार्ष्येत्वानस्त
योहतास्याहे अनुक्तादेवदीनरंयेतिचतुर्थ्येः हरति तांवे चतुः स्त्रके ध्वात्वालाद्र
ति अथानुक्तहृतिसिद्धे स्वसिसपत्नसाहोदेवेभ्यः कल्पस्वेति श्रुतत्वात् दिशंदिश
मनुविभागेनोक्तनिगुरयति चतुरस्रामुत्तरवेदिकर्तुमिच्छेह रित्साभिनः तांविदग
शम्येन विसिमीतइति श्रुतत्वात् शम्यामात्रीमित्यक्तं तत्पाच द्वात्रिंशदंगुलासम
चतुरस्रानस्वेदिर्भवति अरत्नेश्चतुर्विंशीभागोंगुलश्चतुर्विंशांगुलोरत्निरित्युक्तः
त्वात् अरत्निस्तत्कूर्परादारभ्यकनिष्ठिकापर्यन्तः अरत्निस्तु निष्कनिष्ठे नेत्यनेनो
क्तः अथवा ऊर्ध्वीबाहोः समस्थितस्य पुरुषस्य पंचमो भागो रत्निः पंचारत्निः पुरु
षइतिस्तत्कारेणोक्तेः तस्यचतुर्विंशो भागोंगुलमिति अथोत्तरवेदेः प्रमाणोत्तर
माह त्रितृतीयापरिमितां युगमात्रीं यजमानदशापदां वा वाशब्दो विकल्पार्थः स
च प्रत्येकमभिसंबध्यते त्रितृतीयं वोत्तरवेदिकुर्यात् त्रितृतीयामितिवेदस्तृतीय
भागसमिता इत्यर्थः सत्रपत्रमाणयांवेदत्तुत्तरवेदिःक्रियतेनत्वेदिस्तत्र सर्वस्ये
त्रफलेन चतुरस्रीकृत्य त्रिधापच्छिद्यैकं तृतीयभागं पृथक् चतुरस्रीकृत्य तत्प्रमाणा
मुत्तरवेदिं कुर्यात् तोनद पायश्रुत्वक्तोक्तः पदं निर्यङ्मानीत्रिपदा पार्श्वमानीतस्या एम
स्रुयारज्जुर्दशकरणीति एवंच क्षेत्रफलेन दशपदा भवति दशपदानदशापदस्य १७
दशपदाभवती-

निर्यङ्मानी

मते पर्यायद्वयोर्ययोक्तस्य दृष्टत्वात् द्वादशांगुलं परमित्येकं कर्तव्यं केचित्तु दशपदा
मितिपुरुषप्रमाणं शतपदं सेत्रफलमाहुः कृतं वेदिं युगमात्रीं वा सर्वतः करोतीत्य
त्रा सर्वतः इत्यनुवर्त्तमाने यजमानस्य वा दश दशपदानीति स्फुटः अतश्च सर्वतः सर्वा
सु दिक्षु दशदशपदानीत्यर्थो भवति परिशिष्टकारवचनस्यानुशासांतरमालंबवचनं
भविष्यति हरिस्वामिनस्तु द्वमाश्रुतिपदं तिर्यग्मानीत्यादि परिशिष्टकारवचनानुरो
धेनैव व्याख्यातवंतः तथाहि युगप्रमाणां चतुर्दिक्षु पार्श्वं करोति अथवा यजमान
स्य दशदशपदानि सर्वतः करोति करोति कथं यदं तिर्यङ्गानि पदानि पार्श्वमानीयस्य
त्र्यस्य या प्राग्नयो वस्त्वायनेरज्जा न दशपदा भवन्ति तानि च प्राच्यां विद्यमानानि द
श भवंति दक्षिणतोपि पश्चिमदेशेऽप्येवं यजमानस्य दशपदानि संपद्यन्ते एकश
तविधे ष्वेवमेवाग्निवेदिमानं करिष्यति सायावत्येषा सप्तविधस्य वेदिस्तावतीं चतु
र्दशाकृत्वः एकशतस्यावर्द्धं विमीत इति अथाग्नेर्विधाद्या विंशतिः प्राचः पुरुषाणां
विंशतिस्तिर्यंच इति वा उत्तरवेदिः साधर्मिका सोमे समाम्नाता उत्तरवेदिशब्दश्च
संस्कारवाची अतोत्र नामधेयेन तत्सर्वं उत्तरवेदिसंस्कारा इह प्राप्यन्ते तत्र यावं
त उत्तरवेदिसंमानानि सोमेष्टकानि तानि तान्यपि सर्वाण्यप्रमाणानि भवंति तत्र तानि सर्वा
ण्यपि हेष्यन्ते अत आह सोमे वोत्तरवेदिस्फुरणश्रुतेः वाक्यादेवधारणा उत्तरे अं

हे॰ भा॰ १ त्रिमेद्ध उत्तरवेदि प्रमाणे युगमात्री यजमानदशापद्यां वेदेन सोम एव भवतो नान्यत्र
१८ कुतः व्यवस्फुरणश्रुतेः यतः चातुर्मास्येषु वेदात्तरवेदी व्यवस्फुरणश्रूयते तथा
186 हि यदि युगमात्री दशपदी चोत्तरवेदिः कुर्यात् वेदिश्चोत्तरवेदिश्च व्यवस्फुरियाता
मिति व्यवस्फुरणं च स्पर्धा उच्यते अनयोः प्रमाणयोरिह प्रतिनिषिद्धत्वात् परि
शिष्टानि त्रीणि प्रमाणानि भवन्ति असंभवाच्च न केवलं व्यवस्फुरणश्रवणात् अ
पितु असंभवाच्च अत्रासंभवादेव उत्तरे प्रमाणे सोम एव भवतो नान्यत्र अतो वरुण
प्रघासा हैं उत्तरप्रमाणे न संभवतः कथं न तथा हि उत्तरस्यां वेदावुत्तरवेदिमिव
पन्ति अतो उत्तरवेद्याधारत्वेन वेदिः श्रुता अन्न च महाप्रमाणे या अन्यत्र प्रमाणाया
वेदिराधारत्वेन संभवति अतोपि कारणात् सोम एवोत्तरप्रमाणे भवतः अत एवा
संभवादिति हेतूपादानात् शतपथानुस्यापदसेत्र फला तस्मात्केवलं वरुणप्रघा
से मपि तद्वेदौ संभवो भवत्येवा। तथा च स्त्रीभूमिवादि इति हेतुरसंगतः स्यादिति। तस्माच्छतपद
द्वेत्र फलेव दशापद्येति सत्रकाणि प्रापः मध्ये नाभिं करोति प्रादेशसमा चतुःस्रक्तिः। उत्त
रवेदि मध्ये प्रादेशसमा प्रादेशप्रमाणां चतुःस्रक्तिं चतुःकोणां नाभिं करोति मध्ये नाभिका
मिव करोति समानत्रासीनो व्याधारयाणीति श्रुतत्वात्। अपास्या मध्ये प्रादेशमात्री गोप १८
दमात्री वोत्तरनाभिश्चतुःस्रक्तिः तत्रैवाप्यस्तंबः। काठके वा परिमण्डलां वेति॥ ॥ प्रोक्षण

तरवेदिं ॰ सिकताश्च प्रकिरति सिं ॰ ह्यसीति प्रतिमंत्रं ॥ सिं ॰ ह्यसीति द्वाभ्यां मंत्राभ्यां प्र
तिमंत्रमुत्तरवेदिं प्रोक्षति । सिकताश्च प्रकिरति त्र्यंबुध स्वेति मंत्रेणाद्भिः प्रोक्षति । शुंभ
स्वेति त्रेणो तरवेदिं सिकताः प्रकिरति उपनिक्षिपति । तामाद्भिरभ्युक्षति । सोमभ्युक्षति सि
॰ ह्यसि सपत्नसाही देवेभ्यः शुंधस्वेत्य थ सिकताभिरनुविकिरतीति प्रकृत्य सोनुविकि
रति सिं ॰ ह्यसि सपत्नसाही देवेभ्यः शुंभस्वेति मंत्रत्वात् । विकृतीनां संघाकालत्वेपीहव
चनाद्धाहुकालता भवति । न पावकाष्ठकोग्नि प्रणयनद्रा तीग्रमन्येष्वपि सत्रेषु । अप
स्तंबसत्रेतु विशेषः । संघकालापावरत्याप्रघासाद् इति विकल्पेन संघस्त्वस्याप्युक्ता
ता ॥ छंदोगा वसंति ॥ उदुंबरशाखाभिः प्रस्तराबर्हिर्वा प्रच्छादयति संघः कालापक्षु
भवतीत्यापस्तंबः ॥ ॥ प्रातः पंचगृहीतं गृहीत्वाग्नौ प्रणयति । धाभ्यामुपयम्याच्छा
दनं तत्सर्वं हित्ने कृत्वा यतः प्रभवे आज्ये संस्कारपूर्वकं जुहू पंचगृहीतमाज्यं गृही
त्वाद् ध्माभ्यां द्वावग्नी प्रणयति । किं कृत्वा उपयम्यानुपसमानाग्नि हवगृहे संतापय
रिहारार्थं विन्यात्रस्था मि रधस्ताद्धारणं कृत्वा । इध्ममभ्याद् ध्नत्यपयमनो हुपक
ल्पयंतीत्यादिश्रुतत्वात् । अग्निप्रणयने घस धर्मकं सामेउपदिष्टं । तत्र च केग्नि प्र
णीयते । इत्यत्र तदेव द्वे होद्वावग्नी भवत इति द्वयोरग्न्योर्विधानात् । द्वयोः प्रणयने
नानि प्रणयन विधानाधीन्यासाग्नी प्रणयतीत्युक्तं । अपरिमितं प्रणयतीति पूर्व

दे-सोम
१९

19

मिश्रकृत्वारे केके ध्येयपरिमितकाष्ठकाष्ठैः पूर्तैर्बद्ध्वा भवति । तावेवं विधा विध्यौ माह
वनीये न्याधत्त अग्न्युद्धृतिप्रकृत्या नारोप्रणयेति ज्यमत्वत्नेतस्त्रिभिरि पूषपवमन्यासिक
ता: अथ धस्ताद्दूर यार्थे पात्रासंनायध रिहरोपोय समीपेकल्पयंति स्थापयंतीति ह
रिद्धामितः । आपस्तंबः उदुंबरशाखोभिप्रच्छाद्य वसाति । पप्लस्वघः । कालः पञ्चने
वहत्वाहवनीये प्रणयनीयं ध्माभारिप्यासिकतानि हप यम्याग्नये प्रणीयमानायानु
ब्रूहीति चेति मानवेचा याज्ञवाल्क्यस्तु पमनीकृत्तेवरिं पुरोधा मानिप्रतिप्रस्थाता अग्नये
प्रणीयमानायानुब्रूहीत्यनुवाचयति अग्निम्यांवेति । अत अप यमन्पसिकतावा
मालमहाकावामान्योऽन्यो नीम पिलु मना वानू ॥ ॥ सर्वे वा विभज्य प्रान्तन्वान् ॥ ।
अथ वा सर्वमाहवनीयं द्वेधा विभज्य कर्यताम्यां प्रणयने । कुतः नासो प्रकृतत्वान प्र
त्तति तथा सत्वात् प्रवृत्तौ हि दर्शपौर्णमासयोर्विभेदे प्रणयने दृष्टं सोमवद्विधोन प्र
णयननाम्नातोन च वहुणाप्रधासानां सोमः प्रकृतिः । किं तु दर्शपूर्णमासावेवात: प्र
वृत्तिव देवकर्पेपाम्यां सर्वमाहवनीयं विभज्य प्रणयने कर्तव्यमिति प्राप्ते आह । अथ वा
सर्वमाहवनीयं विभज्य द्वेधा तत्वाद्वयोर्वेद्योः प्रणयने कर्तव्यः । कुतः अप्राप्तत्वात् रामः
अस्य प्रणयनस्याप्रर्वत्वादित्यर्थः इत्याकाश्लेषे गोल्या ख्यातं । सर्वो वेदसंस्तुपस १९
हस्रेणानुमह दर्शनादिति । तथा चात्रापि व्याख्येयमिति । पञ्चोनस्मो हि ॥ ॥ प्रणयनं ॥

अक्षुयाकोदिस्येन तदेवोच्यते दक्षिणांसे प्रथमं ननु तस्यां श्रोण्यां न तो दक्षिणांसे श्रोण्यां श्रुभं रेसेसींः ध्यसीति प्रतिमं
त्वं पंचमेन होमे सर्व अहोमार्हिरण्यं पशुपन्नार्थी हिरण्योपरिहोमः कोणेषु विधानात् दर्शनमात्रेणोपयोगाद्धिरण्यं
स्य अनएवाज्यप्रोक्षपश्यंतन्त्रा हिरण्यस्योपधारयणी यन्नय अर्कु चं च न धक्षिणत पश्यना स्याधारयेन ध्वं ॥

सोमाधारत्वात् ॥ अथवा अन्यत्र सोमाप्रणयने स्यात् । सौमिके मे गाग्नो प्रणयनं
भवेत् । न साकृ तं । कुतएतत् नीराबंधे न द्रव्यं बन्धे विधीयते भवति । यदि हि सौमिकेन
५ स्यात् प्राप्तत्वात् प्रातस्तन्त्रे योः हवनेन प्राप्तो न्यैवानविधेयो विधीयते च द्वयोः प्रणय
नीति । तस्माद्यत्र प्राप्तो निन वै दे प्रणयनमिति सौमिकमेव तस्यादिति प्राग्भेह्याह ॥
॥ प्रकृतेर्वाऽनामत्वात् ॥ वा शब्दः पक्षव्यावृत्तौ प्रकृते हविर्द्वयप्रणयनं भवति यदेवगार्ह
पत्याद्दुद्धरणमित्यर्थः । न सोमानवसौमिकाभिधानाद्वा आहवनीयात् । इति । कुतः । अनामत्वात्
नामधेयं हि धर्मान्प्रापयति । नैवैतन्नामधेयम् । तेन तत्प्रणयतीति । ननु प्रकृतेनवदेतत्प्र
णयनं । नहि तस्य चोदका देवप्राप्तत्वात् । किमिति । एतन्न विधानं द्वयोः प्रणयनेनेवमाशं
क्याह ॥ ॥ अहरणं गुणार्थं स्यात्तरवेद्यग्निनिधानात् ॥ आसन्नप्राप्तस्यैव प्रणयनस्य पुन
र्ग्रहणं पुनर्विधानमेतत् गुणार्थं कोऽसौ गुणः निवेशः उत्तरवेदिग्गुणः । उत्तरवेद्यग्निनिधानात् । प्र
णीतो ह्याहवनीयः उत्तरवेद्यां निधीयते । इहोत्तरवेदेर्जातो उत्तरवेदिविधानार्थमग्नेर्नयनं ।
स्य प्रकर्षोऽत्र । इह तन्नयने हुताशनानां । द्वयोः प्रणयनादिवचनं द्वयोर्मध्यम पर्वणोः प्रण
यति । प्रकर्षेण इत्यग्निं नयति उत्तरवेदौ निधानविधानादिति । तस्मात्प्रकृतमेव द्वयप्रण
यनमिति सिद्धान्तः ॥ ॥ आज्यप्रोक्षणीहविर्धानादिवाहाग्निभ्यां प्रज्ञयमाणाभ्यामनुब्रूहे
त्यस्यान्वदे होति । पंचम होतमान्यं प्रोक्षणी आघार्यधृत्याधद्भावगनी चोघार्यहाता

नयकोणादारभ्य हिरण्यं यावद्धाधारणीयं कोणेष्वेवविधानात्
हिरण्ये चाविधानादिति श्री ३ अनंतयाज्ञिका:

दे-भो-प
२०

इष्टत्वाहाप्यग्निभ्यां प्रक्षेपमात्राभ्यामनुब्रूहीति। एकस्यप्रयाजदेहोत्येनस्त्र प्रति प्रस्थातारं
प्रत्याह। आज्येनोपेधमाविश्रमणानंतरं पूर्णाहुतिवसंस्त्रुत्यनुद्धापं वरहितमाज्यं। प्रोह।
तपश्च अश्वसेस्तुना अपाएवद्वचिनात्रस्थानः इध्मामस्या इध्म पपमनीरूपकस्य पत्याज्य
मधिश्रयतिस्रुवं च स्रुवं च संमार्ष्टि पोन्हपात्र्ये पंचगृहीतं गृह्णीतेपद्दा प्रदेशमिध्माम
वत्यपोघ्रष्ठेती। धामुपयच्छन्नुपयमनीरध्याहाग्नये प्रक्षेपमारणायानुब्रूहेकस्यत्रयान।
देहीनिश्चन त्वान्त॥ नमुख छेदन्ता निहस्ताभ्यां उ स्तयेति। सामर्थ्यप्राप्तसहापापेष्ठेवहु
वचनं तत्राधूर्पुः॥ प्रधानत्वादग्निमुपयच्छति। आज्यप्रोक्षणादिति सामर्थ्याभ्यां रगर्हो
पाश्रयानि। प्रे। षोयकस्यप० साधनयस्यासेपामकस्यारेवा। आतपामुखान्वमनुप
श्वामुदेहितुदु छ०ऽछ छोपज्ञस्योर्ध्वगमनं यायेहिंशंयेनयतिस्यायेतो छंसन्तरोदनोया।
पयाहुतप्रतिप्रस्थाता ग्निमुपगच्छति स्येन न मौरि रवांडवेन्तिन्वषेः। प्रासनमेतत्प्रणाप
नमितिस्या। पिनेहूवेपहोसिद्धां। ताःवेन सोमिके प्रणापनमुपदिश्यति। तत्रकारस्याप्य
पमेवाभिप्राये पेन तोत्रामणायांस्यसाहिकरोतिन्निहराम्यावहराप्रक्षधासवहिति। आह
तत्र हिश्रूपने। नघहेनावग्नो आहवनीयाद्वि। उद्धिपेदुनि। एतत्रवतद्वेवोयपयघ्नेतपदावर्त्
ताध्रुघासेप्रविप्रतिप्रस्थातुराहवनीयाप्रणापनं भवतीति प्रासनात्छे। वितन्नस। हिति। रामः
तस्माहुत्तसधर्मकं सोमिकमेकमेवाग्ने प्रणायनमितिसिद्धांतस्ततश्चात्रसुवकारेणोप २०

यमन्युपनिबधनीतत देवोपनिबध्नोतपाद्याहशौरखापनः। आहवनीयश्चासाप्रणीयते नानि।दृष्टाया
वनियाम्यमानयोरिध्मयोरितिवाप्राप्तेते हि सत्याहवनीयाहितिद्धयोरितिवचनस्यात्। काष्ठे
वाश्वोभते यि प्रणायनीयपायमनुबंध इति। मानवेच आहवनीये ग्नि प्रणायनानि प्रत्यावर्त्तइति
प्रत्नत्यचात्वालाद्रुययमतीः ऋ.ह. तेवेद्दिपुसंख्वानि प्रतिप्रस्थातागनये प्रणीयमानायानुब्रूहि
त्यनुवाचयति। अग्निस्यां वात्रिरुक्तापामग्निप्रणायनान्यघच्छन दनि सध में कमेव सामिकं
प्रणायनमुक्तं। आपस्तंब सूत्रे विशेषः। कालेयपशुबंधवत्गार्हपत्याद्ग्नीप्रणयनोघनहोमौजु
हुनोतरावेदाप्रतिप्रस्थाता प्रतिपद्यते उत्तरेणा उत्तरवेदिमध्वर्युः पूर्वो ध्वर्युरुत्तरवेद्याममिनिप्र
स्थापयाति। जघन्यः प्रतिप्रस्थाता दक्षिणतस्याभिनी।। त्रिरुक्तायोपयावेदिहरणं।। होत्राप्र
पन्नायाम चित्रिरुक्तायां सत्यांयथाकेदिक्षु स्थवेद्दिमृत्यगन्योर्हरणं ऋ.ह.तः।। प्रतिप्रस्थाता
स्फ्येनलिखत्यावेदिप्रतीरणः।। एकस्यसपान्हेहोत्यध्वर्युरागच्छेयितः प्रतिप्रस्थाता स्फ्येन
कृरणाभ्सेनआहवनीयाद्दारभ्यआवेदिश्रोणरोदक्षिणावेदिश्रोणीपावल्लिखति ते
खांकस्मीमांस्यथेः।। अत्रदेति प्रस्थातैकस्यायेतस्मात्मध्यमास्थकोपप्रेष्यंवेदेर्जघनार्द्धे भव
तितद्देवात्रांतः पातिनगार्हपत्यस्यवेदेर्बहिर्लेभवतिन देवे तदनु संमतोनीतिश्रव
णात्। अत्राहसाघपनः अध्वर्युश्चेद्भूयपाद्वत्लन्नेकस्यसपोपसंविधीतिस्येनाहव
नीयान्यांसन्नसध्वपोनुत्तरस्यावेदिदिन्नितोदंतानकर्पन्नियादीवदिमध्याद्वेवावेदि

दे॰भो॰प तितेनवेदिंद्विवेवरुणप्रघासमुसौत्रामण्यांदक्षिणावेदिश्रोणीयावेद्याकरणं।एकवेदि
२१ केमहाहविषमुत्तरबंधसोमाप्रोहेतवेदिम्भ्यस्यापङ्क्तेप्रापणंतमेवातथाचश्रुतावुक्तंतस्मान्न
ध्यमापांकोयंएषवेदेर्जेघनोर्द्धभवतीति॥ ॥उत्तरवेद्यां॥ अथवाउत्तरवेदिपर्यन्तप्रतिष्ठा
21 तास्फ्येनलिखति।आ आहवनीयादारभ्यतद्देकउत्तरवेदेरन्तंहापयंतीतिश्रुतत्वात्॥ ॥वेघ
नरेष्यिवीदंमुत्तरवेदिंप्रोक्षतीत्यादौवइतिप्रतिमंत्रप्रतिदिशंपयालिंगा।अथपुरंषोदक्षि
मन्यस्मैप्रहापवे..पवेघनरेवेघोमध्येअंतरालेतदमुत्तरवास्थि।वा।अथवावेघनरेउत्तरवे
देर्दक्षिणपार्श्वेवेदिमध्येउदग्नुवेष्यित्वादुंडघोषत्यावसुमितित्यादिभिश्चतुर्भिर्मंत्रैर्ये
थालिंगमंत्रलिंगक्रमेणप्रतिदिशंसवोसुक्षिरुत्तरवेदिंप्रोक्षतिप्रसिंचति।तत्रापिन्याग
कंमुत्तरवेदिंप्रोक्षतीरधुर्युराद्येमधुरस्मादेवागनेप्रोक्षन्कदृक्षिणेनिंद्रघोषस्त्वाग्रवरुणत
नथाहि।अथपयश्चात्प्रोक्षतिप्रचेतास्त्वेति।अथदक्षिणतःप्रोक्षतिमनोजवास्त्वेति।अथपश्चा
तःप्रोक्षतिविश्वकर्मात्वेतिच॥ ॥दक्षिणतोऽसमहितेनबर्हिर्वेदिंशेषंनिषिंचति।रसमहत
मेवाति॥ ॥अतोध्रुवेःप्रोक्षणीःशेषंद्दुमहंतवाबर्हिर्धेतिअनेनमंत्रेणोत्तरवेदेर्दक्षि
णोसमहितदक्षिणतोनमस्लग्नमेववबर्हिर्वेदिबर्हिःप्रदेशएवनिषिंचतिनयति।अथपयाःप्रो राम:
क्षणपाःपरिशिष्यंतेनघएनेपूर्वेस्तस्मीतपार्श्वदक्षिणातान्यंतेनबर्हिर्वेदिनिनयतीतोदम २१
हेद्याहिश्रुतत्वात्।नमंत्रयेणेतेनुत्तरवेदेःपूर्वेस्नाश्रीकोणेतयपश्चिमायांदक्षिणास्वस्ति:

ता। तस्या विद्रुविमन्त्रिव्यग्र्येन निश्शेत्रान प्रादेशोन्यं नः। मिनन त्रिन्यनद् ति सप्रस्यर्थेरतोय
पा। अथ यातः अव शिष्टाः प्रोक्तत्रीन्यनीन यत्तं निधायहातु वपने अन्याघ्र चरवे द्विसति
क्रियमाणोनहावहिर्वेघवोत्तरयोर्होर्ईशिराणास्यार्ड। वनिनयनेनन्यामति। वहिर्वेदिनिन
यतीतिश्रुतेः॥ ॥ अमुमिन्याभिचरन्॥ अभिचरन्नभिवारं कुर्वन् अमुममिः किस्जामीति श्रु
ति पठितेन मंत्रेणाबहिर्वेदि शेषं निखिंवनित पावञ्चतिः। पश्च अभिचरेद् दाहिशेहिम हेन्धेव
मुममिनिः स्जामीति। अमुनित्यस्य स्थाने द्वितीयान्तं अभिवर्षमाणस्य नाम ग्रहणात्कर्मव
सेन परस्य पीडनमभिचारं इत्युच्यते॥ ॥ नाभ्याश्रोणयश्च सेधुपचरतो तं जुहोत्य पाद्रन्त्रि
ठ समश्रोणयाः श्रोणपामच्छेसमध्येच हिरण्यं पप्रयुपसिद्धः प्रसीनिप्रतिमंत्रोनतो घ्रत्रुत्तरवेदेरु
त्तरेऽप विश्यनाभ्याः श्रोणयं सेधुद्धयोः श्रोणयोर्द्वयोरंसयोः अन्तयो। कोद्रिस्योनन्तत्यं वग्रही
तमाज्येजुहोति। तत्र क्रममाह प्रथमे नाभेर्दक्षिणां सोननत्तरश्रोणयो। ननोद्विणा श्रोणको न
नद्वरंसे। ततो मानिमध्ये। सिद्धः स्त्रसि सयन साहो न्याद्विमिः पंचभिर्मत्रैः प्रतिमंत्रं। हिरण्यं
पश्चन्सुवर्णं विलोकयन् अधुक्षुहोति हिरण्य मंतर्धायि पंवग्रहीतेन नाभिव्याघारयतीति।
मानवे जुहूं। पंवग्रहीतं ग्रहो। त्वासर्वत्र हिरण्यमुपस्पर्शन्न योत्तरवेदिव्याघारयतिदक्षि
णामंसमुत्तरां श्रोणिं दक्षिणां श्रोणिमुत्तरमंसं मध्यमितिहारित्यने प्रतिमंत्रं तेभ्यस्त्विति
श्वाचमुघ छतिमाभि पेन्नहारावैः परिधिभिरुत्तरवेदिं परिदधाति। परिधिनासवींदृ तीजे

दे॰ मो॰ प
२२

22

होतीति। अथ येषां मध्ये नाभिके द भवति तस्यैव पूर्वे प्राचीनयोर्दक्षिणा तस्यामाघारयेदिति
ॐ अग्निसिद्धावित्यथाघारयोः तरस्यां अथापरयोर्दक्षिणस्यां अथ पूर्वयोरुत्तरस्यां अथ मध्य आ-
घारयेदितिश्रुतत्वात्॥ ॥भूतेभ्यस्त्वेति स्रुवमुपगृह्णाति॥ होमार्थं नीचैः सतां स्रुवं भूतेभ्यस्त्व
मनेन मंत्रेण गृह्णाति जुह्वानिनुर्द्धीकरोति। अथ स्रुचमुपगृह्णाति भूतेभ्यस्त्वेति श्रुतत्वात्॥ ॥ना
भिपेत्रुहाराखैः परिदधाति ध्रुवैव ध्रुवोसीति प्रतिमंत्रं॥ ये त्रुहाखैः देवदारुखदिरजैः प्रादेश
मात्रैः परिधिभिः पूर्ववन्नाभिं परिदधाति। ध्रुवे वहिति मध्यमदक्षिणा सरो ध्रुवोसीति प्रति
मंत्रं अथपरिधीन्परिदधाति ध्रुवोसि पृथिवीं दृंहेति मध्यमं ध्रुवक्षिदस्यंतरिक्षं दृंहेति द
क्षिणामच्युतक्षिदसि दिवं दृंहेत्युत्तरमितिश्रुतत्वात्। तथा च काठके। यौ न्यपरिधौ न्येत्रुदारवा
प्रादेशमात्रास्तैरुत्तरं नाभिं परिदध्यादिति॥ ॥अग्नेः पुरीषमिति निवपाति गुग्गुलसुगंधि
तेजनवृष्णेस्तुकाश्वोपारि शीर्षरापा अभावोन्याना। अग्नेः पुरीषमसीत्यनेन मंत्रेण नाभेरुपरि
गुग्गुलुसुगंधितेजनवृष्णेस्तुका निवपति निदधाति। गुग्गुलुः प्रसिद्धः सुगंधितेजनं रोहि
षः वृष्णेस्तुका इति वृष्णे मेषस्य स्तुकाः शिरोरोमाणि। तच्च शीर्षरापा शीर्षि भवाः शीर्षरा
पाः शृंगयोरंतराले भवानि मेषरोमाणि। तदभावे अन्या अशीर्षरापा अन्यस्मिन्मेष राम:
स्य शरीरे प्रदेशजाता इत्यर्थः। अग्नेः पुरीषमसीति संभारानुपनिवपतीति श्रुतत्वात्। ॐ स ॐ २२
हैवास्य गुग्गुलुगंधो हैवास्य सुगंधितेजनो। अथ यद्वृष्णेस्तुका भवति। तस्मा घाश्री स्त्री

नेदिष्ठः स्यात्तामाच्छिद्याहरेद्घ्नतो न विंदेद्पिपासां वा हरेदिति श्रुतत्वात्॥ ॥तेष्वग्निं नि
दधाति॥ तेषु संभारेषु अग्निं निदधाति। स्थापयति॥ ॥उद्धतावोक्षिते दक्षिणं॥ प्रतिप्रस्था
तानुद्धतावोक्षिते अरण्योर्मात्रेव चतुरस्रे खरे दक्षिणमग्निं निदधाति। स्मार्त्ताः पंचभूसंस्का
राः प्राप्ता भवन्त्येव तेषामनर्थक्यात्। उद्धतमुल्लेखनं। अवोक्षितमभ्युक्षणं। एतन्निमृत्स्काद
पमत्र विधीयते। केचित् स्मार्तानामुपलक्षणार्थं उद्धतावोक्षितग्रहणमिच्छंति। तेनैवकतोप
लक्षणं सिद्धे विनावैयर्थ्यं स्यात्। अतो विधिविधानमेवेदमिति। अग्निहोत्रदर्शपूर्णमा
सावुपलक्षणं विनापि स्मार्तानां संस्काराणां सावेदहत्वाच्च॥ ॥उपयमनीरुपनिवप
ति॥ अग्निनिधानानंतरमुपयमनीरन्तरूपवमनं तुपपुरस्तान्मृदा सिकता वा उपनिव
पति उपयमनीयमग्नेश्चीरंचैः प्रक्षिपतीत्यर्थः। प्रतिपत्तिरियं। वहितार्थत्वात्। एतदिध्म
धीनां उपसमन्युव निवपनांतं सर्वं सौमिके धर्मे नानत्रं भवत्येव सर्वेषु प्राग्बोधनात्मे
षु पठितत्वात्॥ ॥प्रणीताघता। अतोग्निनिधानादनंतरं प्रणीताद्दिः प्रणीता प्रणयना
दिकर्म भवति। अत्र कर्कमते नैवोदकपरिग्राहानः सर्वमेवागमत्वा धानं शाखा छेदनादि
षड्गीयाकरणांतमुभाभ्यां कर्त्तव्यं। तत्र शाखाछेदनानुमार्जनं शाखापरिवासनमुभ।
योः उपवेषकरणमध्वर्योः। मरुद्भ्यो भागमिति प्रस्थातुः। शाखोपगूहनमुभयोः। अत्र
णीताशीतु पदस्त्राद्गुल्मवरणोत्तरकोलसवावेघरि प्रणीताप्रायनमस्तं तं चेन्न भवति न

दृश्मोत्य २३

23

विकल्पिकव्रतसमहर्तां णां तेषु सर्वेषु कर्त्तव्यमिति प्रतिपत्तिः ॥ व्रतोपायनं वा तन्त्रं चेत् ॥ पूर्वदिने व्रता
रम्भानन्तरं वा व्रतसंवरणानन्तरं कालं यावद्यदि व्रतोपायनमसन्तन्यं भवति तदा व्रतोपनिनि
धानानन्तरं तत्करणात्प्रतीतोऽप्रत्यायनादिकर्तव्यं श्रद्धाहृदयिरम्भतिः । व्रतोपायनं सर्वे तन्त्रम
णीतादिषु विघ्नपतितोऽपि सत्तः । प्राक्प्रणीतापणयनाद्व्रतोपायनमिति । प्रायश्चित्तेव समार
णार्थे इति ॥ न हि तन्त्रोपपद्यते । विकल्पिकानामाहरणवदधारितत्वात् । येषां च व्रतसंवरणा
नन्तरकालानन्तरं व्रतोपायनस्य विधीरितः तदा तदुत्तरकालीनानां पदार्थानां व्रतोपायनमङ्गी
तेषु च । ते हि विकल्पाहि दृष्टस्य तत्क्षेत्रे तद्गतस्यापकर्षो भवत्येवानन्तरं व्रतोपायने भवती
नात्रेति । तस्माद्धि समद्व्येकालीनरमपि पूर्वोपघाते वैकर्त्तव्यं । तत्र व्रतोपाकरणे यत्रोपपो
विकारत्वात्पयस्ययोः । अपाहापस्तेकः अग्नौ नत्वाध्ययपदृपकुम्भावे ब्राह्मणः । तथा
ध्याव हिर्बामाहत्याः प्रतिप्रस्थाता वक्ष्मानयाकरोति वा हरणाय धयुः समीपस्थो हि रताम्यो वा
स्वाभवं तिथे स्थाद्वितेसार्वं होहोदोहद्वयः संघः कालावावहत्या प्रधासरावे संनिसोकि
केनदद्ध्मश्रामिन्नाकमेस्यान्त्रातद्वैद्धतिकारप्रतिप्रस्थात्रात्स्वेदक्षिणो भवति अध्वर्यो
रुज्यात् । अवरोहं सुत्ररट इविलीन्यस्यापवादोवचनात् । अश्वतश्च माहत्या अधिश्रयणां एम:
द्विवाहत्यायाद्क्षिणात एव कर्तव्यं । वा हरणापुत्तस्य भवति माहत्यौ दक्षिणतो ति वचनात् ॥ आज्य २३
निर्वापानन्तरं यथास्व दोहो प्रथममध्वर्युः पश्चात्प्रतिप्रस्थाता तत्तनोपस्पर्शो व्रतोपना स्ने

कमेकस्मिन्नावपथः समाहुरिति ॥ ॥ नित्येभ्योधिकान्यैन्द्राग्नः पयस्ये वारुणीमारुती काय एककपा
लः । अत्र प्रतिप्रस्थाता प्रणयनानन्तरं तु पत्न्या निपात्रासादनं साधयस्योपहितपात्रीकरणादिक्रियन्ते
तत्र हविष्याहानीत्यस्मात् पादिभ्योधिकानि एतानि हवींष्यत्र भवन्ति । तत्र षष्ठं हविरैन्द्राग्नो द्वादश
कपालः पुरोडाशो भवति । तत्र च ...गीव हरणे देवता यावापुभ पयस्ये भवतः । अथ पुंवीहरणे पयस्याः स
प्तमं हविः प्रतिप्रस्थात्रुर्मारुती पयस्या । एकं हविः तत्रोद्धृत्य अष्टमं हविः काय एककपालः पुरोडाशो भव
ति । अयं चोपांशु भवति । एककपालत्वात् । एककपालाः आवाहनाद्यन्ते प्रायश्चित्त्वात् । सो विश्वदेवनिर्वाप
शु । एवं द्वे हविषी अत्रोपांशु भवतः । द्वे द्वे इत्यौ रिति श्रुतेः ॥ एकधा ब्रह्मकारणे प्रजापतिर्देवता यावानक
। कोदेवता अस्य त्यर्थे कस्यैरिति सूत्रेण ककारादेशः प्रत्ययः । तथा गोचकस्य शब्दस्य करोति हि शाः । अत्र वाजिना
निरुद्धिः । आवादेशा कायाय पुरोडाशायानुब्रूहि इति प्रैषः । अत्र अत्र संप्रैषादौ कायानुब्रूहीति । इह कायेति मन्त्रे यजति ह
भवति । ननु कस्मादिति महाभाष्ये प्रश्ने जयं विहरिष्यति । तथा वाय स्तव सूत्रे । कायानुब्रूहि कथं जेत्येकपा
लेयं प्रैषा दिषा विति । एवमष्टौ हवींष्यध्वर्योः एके प्रतिप्रस्थातुरिति । अतः प्रतिप्रस्थाता यजति तदुपयु
क्तं पात्रासादनादि सर्वं भवति । अथैतान्येव पञ्च हवींषि भवन्ति अथैन्द्राग्नो द्वादशकपालः पुरोडाशो भ
वति उभयत्र पयस्ये भवतः । वारुण्युत्तरा भवति । मारुती दक्षिणा । अथ काय एककपालः पुरोडाशो भव
तीति श्रुतत्वात् । अत्राहापस्तम्बः । निर्वपणकाले आग्नेयमष्टाकपालमिति निर्वपति । अनेन हवींषि
निर्वपतीति एवं पञ्चमं [illegible] करे भपात्राणि मेषादिनिर्वपणानां व्रीहीणामितरेषामिति ॥ ॥
नानास्य निर्वपति ॥ करम्भपात्राणि एतानि इति दक्षिणे एकस्य संस्थाप्य करम्भपात्राणां स्वयम्भ्वे
दोषं तु तन्त्रेण भविष्यतीति शेषाणि वृत्यपीति इत्यलं ॥ ॥ इति सोमप्रतिप्रस्थानं ॥

अथ सोऽभुतर पूर्हविर्विहत्यस्यापदे नोदूचनात् अतश्च मारुत्या अधिश्रयणादि मारुत्या दक्षिणत एवं कर्तव्यं चारुण्येन रामचलि मारुती दक्षिणेनेति वचनात् अज्यनिर्वापणीये यास्वदे हो प्रथमम ध्वर्यु पश्चात् प्रतिप्रस्थाता तु मनोपसंख्या प्रकृता x

दृ-मो-प
२८

25

पुरस्तादित्यादिप्रैषाणां स्वरूपमेव तु पीतं। भिन्नकालत्वेन समसिद्धेरभावात्॥ तथा च काठके॥
अध्वर्युरेव संप्रैषान्माह तत्त्वर्जमिति। आपुर्लवोपि॥ युगपत्कालत्वान्निगदानां धारणा।
व श्यसंख्यातानध्वर्युरिति॥ ॥ ध्रुवापाः पुरस्तान्पृषदाज्यं यत्स्य प्रसिद्धत्वात्स्वरूपमेव यत्पी।
योपादानेन तत्स्याव श्रो आज्यं दधिमिश्रं इति। दध्ना मिश्रमाज्यमेव पृषदाज्यं द्रव्यम्। अत्र द
ध्नो मिश्रणाश्रवणोत्तत्स्य प्राधान्ये प्राधान्यत्वात्स्यैवात दध्नाज्ञुत स्य पृषत्ता विक्रता।
कुर्वीनाक्षिपति। अतो गुणभूतं दधि प्रयोजनकेवलेन घृते नानुयाजेषु त्ते पुनाकिः
। अत्रापि ज्योतिरसीति मंत्रः सत्रा च्छ प्रयोज्यः प्रसतिव अनुयाजार्थस्याज्यस्य प्रत्तता
वेवमेव पृदश्यात्॥ ज्योतिरसि विश्वरूपमित्यत्र च गाकस्य परिमाणाभावान्मिदंतो
मंत्रोन प्राप्नोति तेन समिदंतेन तुक्ते॥ नैवात्र पदादीनि धूर्वीन इति पायः। अत्र प्रकरणा
स्थातात्ता चतुर्गृहीते जुह्वां चोपभृति गृह्णाति यं चग्रहीतं पृषदाज्यमित्या श्रित्य तेन तत्।
अत्र जुह्वामुपभृति च चतुर्गृहीतं पंचगृहीतं पृषदाज्यं ध्रुवार्थं चतुर्गृहीतमिति। नदृक्तं
चतुस्त्वेत्र प्रति विभागमिति॥ अनुयाजार्थं सर्वत्र॥ पदेन पृषदाज्यमहणमुक्तं त
प्र पृषदाज्यं किमर्थमित्याकांक्षायामाह। अनुयाजार्थमेतत्पृषदाज्यं भवति। न केवलमत्र
॥ पदेन पृषदाज्यग्रहणमुक्तं। तत्पृषदाज्यं कि॥ किंतु सर्वत्र यत्र कुत्र चित्पृष्वा। रामं
दे पृषदाज्यं तत्रानुयाजार्थमेव भवति। तथा च पथो॥ न्न यत्पृषदाज्यं गृह्णातीति २८

x माज्यं दधिमिश्रं पंचगृहीतं ज्योतिरसि समिदंतेन यदाग्रायां देवता समिदिति यमेते एग ... पृषदाज्य x

प्रतन्यनेनानुयाजेषु चरतीति स्रुते नेनतन्पृषदाज्येन अनुयाजाः कर्त्तव्या इत्यर्थः अतश्चाश्व
व्यामुपभृति पृषदाज्ये स्नात्रं । अनुयाजार्थं स्थाप्यते या तस्या प्रवृत्तो दृष्टत्वात् । प्रयाजा
र्थं च यं जुहूहोनमाज्येन तनोन्यस्यां गच्छां अन्ययासेकस्याहिति ॥ ॥ अथोपभृता सादयत्यनाव
वेवमेवदृष्टत्वात् ॥ ॥ प्रियेण धाम्नेति वाऽविशेषोपदेशात् । अपवा प्रियेण धाम्नेत्यनेनवा
मंत्रेण पृषदाज्यस्यासादनं भवति । कुतः । अविशेषोपदेशात् । यतो विशेषेण वमंत्रं पादि
ष्टमतो प्रियेण धाम्नेति पदन्यद्धविरितीति अत्र नेति स्रुक्ते सासादितेषु पाठात् अन्यथा ने पदन्य
ध द्धविरिति मैत्रिवपृषदाज्यं ताभ्यामन्यत् । तस्मात् प्रियेण धाम्नेत्यनेन सादनमिति सिद्धांते अ ।
नानेसत्रेणापरिदृश्यते । अविशेषोपदेशात् । प्रियेण धाम्नेति मंत्रेण पृषदाज्यस्यासाद
नस्यानाम्नावामाविशेषः । अथयं त्यन्यथा बूः । प्रतताना मेवहविषां मध्ये अनासादितस्य पुरो
डाशादेववाचकोनहविरंतरमात्रस्य तस्मादप्रतनस्था नायसोपभृतमेवासादनमिति सिद्धंतो न
पचोक्तमानदे ॥ समाने संमार्जनमुपभृतः पृषदाज्यधान्याश्च । आपस्तंबोपि मात्रसादने अ ।
हा पृषदाज्यधानी द्वितीयामुपभृतमिति ता तथा संमार्जने । उपभृद्वत्पृषदाज्यधानीमितिता
धावेधामासादने पि । उपभृद्वत्पृषदाज्यधानीमिति । न थापृषदाज्ये नुक्ताम नीपपृषदा
ज्यधानी मुनेत्तन्यातेनानुयजान्यजतिहूति ॥ अतः कर्कोक्तिं तं सर्वं निर्मूलमित्यपेक्षणी
यं ॥ ॥ उत्तरं वाऽपरकालत्वात् ॥ एतत्पृषदाज्यग्रहणं ध्रुवाया उत्तरं वा भवति । कुतः ।
कं

दे॰मो॰प
२५
25

अपरकालत्वात्। श्रौताज्यविनियोगादपरकाले पश्चात्पृषदाज्यस्य अनूयाजेषूपयोगः। अतउ
पयोगक्रमेण ध्रौवग्रहणानंतरं वा तत्पृषदाज्यग्रहणमिति शंकामात्रे ध्रौवा पूर्वमेव ग्राह्यं
।नतु नुत्वरं वचनाभावेन प्रवृत्तिवारित्यस्य बाधयोगात्। न हि प्रवृत्तौ वानुयाजार्थं आज्यं ध्रु
वायामुत्तरं गृह्णीते। किंतु पूर्वमेवात्ततो वापि पूर्वमेव कस्माद्देत्राज्ये॥ ॥प्रतिप्रस्थानाय॥ प्र
तिप्रस्थानाय पिष्टपृषदाज्येन ग्रहणानि। स एव चोदितो धर्मः। पृषदाज्यं व्यानयते परिप्रतिप्रस्थातु
पृषदाज्यं भवति तस्य द्वेधा व्यानयनं तत्रोत्तरपृषदाज्यं न भवति। स एव द्वेधोपमन्त्यस्थाने
द्वेधा व्यानयनं इति विकल्पेन श्रुतत्वात्॥ अथ देशभेदान् प्रतिप्रस्थाता समन्त्रं तंत्रं स्वप
पक्षप्रासानाह॥ ॥प्रणीताप्रणीसंनहनाग्निमंथनाश्चात्प्रत्याश्चात्पृषपजमानहोतृष
हनवरणाप्राशित्रांगुलिपर्वोजनानंतरं भागमायराम्यवमन्थान्न प्रतिप्रस्थाता॥ प्रणीताप्र
णयनादिनवमन्थोता मुत्रोक्तापराधोन्न प्रतिप्रस्थातानकरोति तत्र प्रणीतानां दृष्टार्थत्व
पक्षे अप्रधर्मत्वात् ताभिरेव जगत्सिद्धेन पृथक्प्रणयनं। अदृष्टार्थत्वपक्षे तु प्रसंगन्यायादेवा
भावः। पत्नीसंनहनस्य संतत्वात्। एतच्च प्रोक्षणोत्सादनादिः पृषदाप्यस्या बहुकर्तृकत्व रामः
पक्षे पत्नीसंनहने अध्वर्युणा संतते संतानुकारत्वेन प्रतिप्रस्थातुकारत्वेन प्रतिप्र। २५
स्थातुर्पृथक्प्राप्तौ निजस्यापि निषेधः। अग्नीकर्तृकपक्षे तु द्विवीरं पत्नीसंनहनस्य सं
भवोपिनास्तितत्रश्चाभावितेयः। अग्निमंथनं तु प्रतिप्रस्थातानकरोति। तस्य पंचह

विः संबंधात्। प्रतिप्रस्थात्रनुष्ठेयेषामभावात्। अत एव प्रतिप्रस्थात्रः। आततमेव बर्हिः। नेत्रे
धानाधिप्रस्तरप्रस्तरं इति। ननु पंचहविषामभावादेव अनीकवत्या हिष्विवानापि मंथनस्याप्र
वृत्तेः प्रसिद्धत्वात् किमर्थं प्रतिषेध इति। अत्रोच्यते। वक्ष्यति महाहविषि तु न त्वेव षडिनप्रयोग्येन ६
मंथनयूप इदाज्यं वरुणप्रघासवदिति। अत्र मंथनं वरुणप्रघासवद्धि। यनेन वरुणप्रघासे
षपिनित्यम्यः पंचमथोपघिकानां यद्याग्नादिहविषामपि मंथनसंबंधो प्राप्तो। तेन माहत्या
मपि मंथने प्राप्नोति। तन्निवृत्त्यर्थमत्र प्रतिषेध इति। अत एव अप्राप्ते। आमाघहावीऽग्न्य
ग्निं मंथतीति वचनादेव तु देवे मंथति न प्रतिप्रस्थातेति गम्यते। न स्वहविर्बहुत्वाभावात्।
अत्र हरिस्वामिना अग्निमंथनमनित्यार्थधर्मवद्विहितं। अत्रापि कात्यायनमासहीया
णवधर्मप्रियोजनेन। अहरत्येवायनमजीजनन्नित्यादिकं। अतोऽत्रापि न हय मेवं मंथनोप
स्यदेवतानुवदति। अग्निमपि वानुप्रहरत्याभिजुहोतीति। एवं च सति। विश्वदेव साकमेध
श्रुयतौ चानुप्रहरणाभिहोमो सेत्स्यतः। इतरथा तु तेषु मंथनमात्रश्रवणात्। अनुप्रहरणा
त्। अनुप्रहरणाभिमो वचनभावान्न स्या तामिति। आधान्तमाधवतोऽप्यात्र नमस्का
श्रोषाड् इति। तदुभयं न करोतीति तस्मान्न प्रतिप्रस्थाता आवपतीति। अतो। प्रैषाहरत्रिः। अ
ग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीत्येवमाह। पवस्तान यि प्रतिप्रतिप्रस्थातानन करोतीति। तत घवि
घवाचाकर्त्तव्यमेघं पुरैवतत्करोतीति न प्रतिप्रस्थाता। नतिभूतः। पर्षिं ववाचाकर्तव्यं प्रैषा

द॰पौ॰प
२६
26

रिहप्रमित्यर्थः। तद्वदध्वर्युरेवत्याज्यावदानग्रहणं तद्वेः कर्ममात्रोपलक्षणं। अतस्य समंत्रकाव
स्यननिषेधः प्रैषस्य प्रतिषेधात्। तथाध्वर्युरेवाहेत्यादिश्रुतेश्च। अत एव मारियदध्वर्युर्गो
त्रिनामानागृप्रसंगन्यायेन हस्तिनोवेहारिकस्यापि कर्मणोनुपकरोतिन तद्ध्वर्युरेव न करोति।
तदुभौ कुरुतः तदुक्तिन्यायलभ्यमेवानुष्ठानमनुवदति। यत्तेतिप्रैषितहोता होतोभयोपकारीतत्र
वचनं करिष्यतीमिथुनत्वात्। अध्वर्युरेव प्रैष्यतु प्रसंगो संगोपजातनु प्रतिप्रस्थाताभ्यवि
ष्यति प्रासंगिकत्वादेववा। तत्पदन्यैकवचनं तत्तं। नोत्रिकत्वे तु उभयोरामोः सहविद्रोपादि
वचनं स्यात्। अग्निभ्यां समिध्यमानाभ्यामिति। अत्रोनुमेत्रत्वाभ्यां योहं ततात् यापिमहंपरिधा
पिबर्हिः प्रोक्षिष्यामीत्यादावपि वचनप्रतिवचनवंतंभात्रत्येव केचिदं तरिपुत्रासंगित्वादनुपपन्ने
अत एव वचनानुकरणवत्प्रतिप्रस्थातेति वस्तिः एतेन अग्निमग्नीध्रंमष्ठीत्याहरप्पनत्वमु
क्तं बोध्यं यातुमौ द्रव्यौघारादित्यादिसर्वस्य संगममिवत्यर्थं वचनमिति हरिस्वामिनाति तत
वचनाभावेद्रव्यौघाराद्यास्तसदृश्यापानहुयकारकमदृष्टार्थे सर्वमध्वर्योरकमवति। प्रतिप्रस्था
तुर्न तथा कुर्वतोयाहनानः न प्रणीताप्रणयनस्योद्दक्यहरणमार्जनप्रणीयात्रनिनयनव
स्त्रणः कर्मापवर्गे समिदाधानादिकं तत्तत्समेव प्रणीतादिस्तत्रमपि। यजमानवाचन
मपि प्रतिप्रस्था[illegible]न करोति सपश्च ब्रुवेति यजमानम्ञिवाचयंतीत्यनेन तत्रानुकरणेपा
प्राप्ते प्रतिषिध्यते। होतृवदनमपि तु तरस्यामेव प्रवृत्तो होत्तरस्यैव वदेद्धोरथवद्वनमुप

रा॰म॰
२६

विश्वानि पुतिश्रुतेः॥ वषट्कां होत्रवषट्‌कारेण दधि प्रतिप्रस्थातानुकरोति। अथाध्वर्युरेवाश्रा
व्य होतारं च्छतीति पुनःश्रुतेः॥ संमर्शने तु प्रतिप्रस्थातुरपि होत्राकर्तव्यं। संमर्शस्योपवेशनेऽप्या
प्राशित्रमपि न प्रतिप्रस्थाता। अध्वर्युरेव प्राशित्रमवद्यतीति श्रुतेः॥ होतुरङ्गुलिपर्वे
णी अवनक्तीत्येतदङ्गुलिपर्वाञ्जनमपि न प्रतिप्रस्थाता। अध्वर्युरेवकर्तव्यं। ततेराव अवा
न्तरेडां होतुः पाणौ अवान्तरेडामवदानं च प्रतिप्रस्थाता न करोति। द्विरवदानं तस्यापि प्र
पञ्चप्राप्तत्वात्‌ भागान्न पिष्टदर्वत्ययजमानभागान्न प्रतिप्रस्थाता। अन्यदनुगमनादि नि
मित्तवशात्प्राप्तस्तु जैमिनिकेऽपि पृष्ठगनवेक्षमन्तद्धात्‌ हिरण्यः प्राशित्रं भागानामेव निषे
धः। अथवा अवान्तरेडाभागं त्येकमेव पदं अवान्तरेडाहवं भागमध्वर्युरेव करोति नान्यथेः
एतच्च साधुतरं नया। अपराग्निहोमाकरणात्‌ पत्नीसंयाजहविषामग्निहोमान्न प्रति
प्रतिप्रस्थाता। अध्वर्युरेव प्रतिपद्येत्य पत्नीभ्यस्त्रीःसंयाजनादेवकार्यकरणात्‌। अव
भृथमपि न प्रतिप्रस्थाता। तस्य वारुणत्वे शेषसाध्यत्वात्‌। अथापस्येवाक्रेयपस्यापेक्षामवक
षमित्रमाहावप्रभृथं पवतीति॥ ॥न तानुकरोत्यवर त्रिगतीत्स्त्या॥ पुत्रोऽभ्यः प्रतीनाहिस्वान्य त्र
अन्वेषु पहार्यं पुरहितां तस्यां वेहौ प्रति प्रतिप्रस्थाता मन्तानुकरो भवति॥ ॥वाजिने निषिध्या
॥४॥ उनयोः करीत नयपवपतिशामो पलाशमिश्राणि॥ यथाखपोः पयस्य पो वीजिन निषिच्य
पयकृपात्रवारव स्थाप्य उभयोः पय स्थापो नेध्र शमिपला श मिश्राणि करीरतपाव

ई·भो·प यानी-स्वामी नामकं कैश्चित्तु तस्य पत्नी निशमीपलाशशाखाभिः शमीपलाशान्यावपतीति श्रुत
२७ तो शमीपर्णानां पलाशानां करीराणि। तयोरुभयोरेव करीराण्यावपति तयोरुभयोरेव शमी
पलाशान्यावपतीति श्रवणात्। शमीपर्णानां करीरैः अन्योन्यं तु तुल्यत्वात् न तु मिश्रणानि तस
27 त्र पलाशानां गौणत्वात् हविष्टेयार्थे मिश्रणानि स्वर्गे तानि तुल्यत्वात् प्रजननार्थे पापविसर्ग
रणाय कृत्य पत्न्याऽयागत्वान्न्यूनत्वात् न तत्र वा गुणभावेन तु न पान न साहि। वाजिनेति षिव्याव
पतीति सवाहे थात्तत्रस्था मिधारास्त्वागेव निर्वापो यथा स्वमेव। एतानि च पयस्ययोः सं
स्कारकाणि ना न पदपरभूतानि। अत्र श्वेषां पदे पदकृत्य धर्मा न भवन्ति॥ ॥मेषमिथुन
या॥ मेषमिथुनं मेषमेष्यौ उग्रं तदपि पयस्यं पयस्ययोरावपति। तत्र विभागार्थे धर्मानाह॥
माहन्यां मेषं॥ अथ पुमांसं मारुत्यां पयस्यां मेषं अवदधाति। परिशेषान्मुतिं प्रख्या तावारुणा
ण्यां मेषीमावपति। मेषमिथुनयोः पुरोडाशधर्मप्राप्त्यायाम्यो रासाहनप्राप्नोति। घनाष्ट
तयरस्ययोः क्षिपति। न तत्र सर्वपुपस्यवारुयस्तौ यथा स्वमेषमेष्योरवधाने। पयस्ययोः
प्राणदाना न तरं यथा स्वप्राणदानं वाग्रे देवधर्मोक्तः। तयोर्मेषयोर्वा पयस्यावदानेन स्वहतयोर राम:
वदानविधानेन तद्देवप्रदेयानि श्रपणात्। एतद्दैवत्यं तृणं वरु तास्य पञ्चर्ये मेषद्वि मेषस्यवरु २७
णासं वधत्वप्रकृतेश्च॥ ॥सर्वौषधिहवींष्युत्तरस्य मासस्य साध्यानि॥ अथ पुरस्ताद्वादीनां तत्र स्था
मिघारादिकपालोद्वासनान्तकर्माणि तीक्ष्णं करम्भपात्रवर्जितानि सर्वौषधिहवींषि। अग्नेस्वा

द्वान्यष्टौ का यथयं नान्यन्तरयो वेदवासा इत्यानीवाजिनं चोक्त्वेसा इयन्ति । माहन्नीऽसहा -
स्यां प्रतिप्रस्थाता प्रतिप्रस्थाता सकौ यथयस्या पालन्त्रस्थामि घाराहिवाजिनस्य प्रागाद्
नांतं तत्वासहस्या मास्यस्यालौ सहि तामाहतौ यथस्यां इति गास्यौ वेदवासा इयन्ति । अथैता
मेव यथस्यां प्रतिप्रस्थाता इहित्रिगास्यां वेदवासा इयनौ निष्क्रतेः वाजिनं नकरे एवा कारं भयात्
त्रागां नुपुरोडाशाध मेकन्वा तन्नत्या त्रागां संमार्गीपहरगाधि हि कं भवति । करं भ पात्रागा
यथमिधारगाय स्तौ पौ हुत्वा त्राम्बु निधनं प्रागाग्न नहि गास्यां वेघामा सा इना समातं स्त्री
भवंति प्रतिप्रस्थानु करं का । अथ षडुके देवतं निवा यथ पत्नी षडुके कर्हं कां । मेषयो रपि पयाखे प्राणा
द्दानं तं स्त्रीमे त्रेगा चाय यांगीकारं भवत्ये वास मेत्रकयत्नेव प्रिपा म्यो धम मम्यां प्रत्यक्तं हि तेन मंत्रे
गायथ स्यपार्थ पा स्वमा मासा इनं यपा स्वमेषमे ष्यो रालं भः॥ ॥ संमाजेनाय प्रेषितेः संमृष्टे प्रति
प्रस्थाता पत्नीमा ने ष्यन्नाह केन चर सीति ॥ हविगा सा इनाल्स मो इकालं भो नेग्नि मं पयन्होतुरा
मेत्रा हि सव्यानं तरं संमार्जनाय प्रेषिते ग्नि संमार्ग्नी प्रेषे इत्येः संमृष्टे ग्नि संमार्गेष्व नते
प्रतिप्रस्थाता गार्हपत्यम सभीपं गत्वा करं भ पात्र होमार्थ पत्नीमाने ष्यन्नं तां पत्नी प्रति केन चरः
सीत्याह इति ब्रवीति । केनं पुंसा सह त्वं चरसि किमनेनैव भर्त्रा आहोस्विदन्येनापीत्यर्थ इति
हरिस्वामिनः । केनजारेगा इत्वं चरसीति माधवः । अग्नासा यह यीऽ ष्यग्निं मं पयन्ति । अत्र तिमषि
त्वातुप्रहत्या यि भिसृहो न्यधा गन्वे सभि ध्यमानाया नुब्रू हीति ता उभा वेवे धमावत्या धन्तं ।

दे॰ नीप
२८

उभौ समिधौ वा इति॥ ॰ वृ॰ उभौ ऋचौ धारणा वा धारयतोपया ध्यपैरेवाहाग्नी मग्नी सूं मह्ठी मसंस्क्रे
वनवति संप्रेषितमथ प्रतिप्रस्थाता प्राते यदेति सपत्नीमुद्दानेष्यन् पृच्छति केन चरसीति श्लो॰ जा
त्वान॥ ॥स॰ स्त॰ ता ना चष्टे॥ संस्तुतानुमर्स्यति त्वतिरेके शायं वं सं गतं नावाह वितासा ताद्दपश्च॥
सपत्नी प्राते प्रस्थाता वा केन चरसीति पृच्छा सति वे: सह चरति नामग्रहणेन्वा राजानं अवरोक्ता वे।
नोम जारा इति। नामग्राह वा कथयतीत्यर्थ:। अमुना अमुना सह चरामीति नोन्येनेति पिरमु
-ति:॥ ॥ वरुणानिवे दुष्कृति प्रतिसा॰ स्तृ॰ तो॥ यदि स ज्ञावश्याद्यायाच संस्तृतो जारं त न कथ
यति तदा प्रति संस्तुतं प्रतिजारं वरुणोनुयाद्ध्वानिम मिथ्याख्स्यम ग्लानि मिथ्या श्लोधा निगृह्णा
ति प्रतिजार मे ॰ के क वरुणो गृहुह णां॥ ॥ अनाख्यातमहितं स्यादिति पदति श्लो॰ ते॥ ननु जारस्याख्या
नं वरुणो गृह्णाति वा कर्तव्यं केन भ्रान्तो न रहस्यतो। न किमिति एतद्वयं कर्तव्यमुक्तं। तत्र हेतु: अ
नाख्यातमहितं अनिष्टकारी भवति यत एवं भ्रान्ते। अत: पत्न्या जारकथनं वरुणग्रहणं वा
कर्तव्यमित्यर्थ:। सा यदेत प्रतिजानीत तस्यानि ज्यो हास्यैत इह स्याहि ति श्लो॰ ते॥ सा यत्नीयत्न्य यदि त
मर्थं न प्रतिजानीत नं प्रतिब्रूयात तदा अस्य यष्ट्यर्थं बन्धुयो अस्या: पत्न्या: ज्ञातिभ्यो बं
धुभ्योऽहितमपि निषद्यात। न स्याद्धस्तो विद्यमाने वत्तमाचष्टीने वानिश्रु॰ त्यर्थ: तथाव
मानवे प्रतिप्रस्थाता गाहयन्यात्रे पृच्छति पत्नीकति ते कोतार: यदि मिथ्यावेद्यसि प्रियं तम रामः
स्ते सस्यास्यतीतिवेद यतिरिक्तं नेवह तो गच्छताविति श्रुपाहि ति। काठकेचाप्रतिप्रस्थाता २८

पत्नीमाह कति ते कान्ता इति सत्यं वदेन्निर्दिश्यैनान्त्वां वरुणो गृह्णात्विति तानेतिरे यत्के चिदाह सूनिक
तिनेजारा निवारणेषेतान्वरुणो गृह्णात्विति निर्दिश्य वरुणो नियुज्यते संतनं कुर्वतं भ्रियेजाति
हूयादि सोमेजार इति निर्दिश्यो वितने वरुणो पाशेनन्साह पत्नी तिष्ठायते इति॥ ॥अथव्यातेप्र
घासिन इत्येनो वा चय तिनयन्॥ अव्यातेनपत्न्या अथ सोमेजार इति। प्रतिवचने हृत्ने रुणा
धिइत्य हो वात्तत्ते नो वाद्बुद्ध्यतिरेकेणानवेनापि केवलेन स्वमन्त्रे च त्या व्यातेप्रघासिनो
हवामहे इत्यमुं मन्त्रं एनोपत्नी प्रतिप्रस्थाता वाचयति तो वाचयति प्रघासिन मन्त्रमेनां पत्नी
प्रतिप्रस्थाता वाचयति अत एतः अप्रस्थाप्यपुरोनुवाक्या स्थानीयत्वं। यथा पुरोनुवाक्यैवमेषैत
यावेता नेभ्यः पात्रेभ्यो हूयतीति अत एवान्यातत नच करंभपात्रहोमे मरुतां देवतात्वं तेनेन
दं मरुद्भ्य इति त्यागः॥ ॥करंभपात्राणि जुहोति अर्धेर्नामसर्धेनिन्तत्वाद्दक्षिणोऽग्नेः प्रत्यङ्मु
खो जायापती वा दक्षिणोऽन्नाहव्यती येन पूर्वेणावेदिमपरेण वायफ्राम इति॥ पत्नी ऋत्य
अनु खोसति दक्षिणे ऽग्नौ मार्द्धनि तत्वामसलकस्थापरि अर्धे निधाय अर्धेणानुहूयस्थाना
य॥ नेकरंभपात्राणि जुहोति। यद्ग्रामे यदरण्य इति मन्त्रेणा अपवा जायापतीयत्नीयज
मानौ करंभपात्राणि जुहुतो निकाकिनीयत्नी किं तन्वा॥ तुपस्तारसवीवधानद्दिरमिघा
रणो संस्कृतानि अर्धेस्थानिकरंभपात्राणि शाविनाते दक्षिणेन ब्रह्मयजमानयोरन्ते
अोतरेणाग्न्योः पुरस्ताद्दक्षिणामागन्यानीयातीर्थेन चात्वालोत्कराणं तरेणप्र

हे॰मो॰प
२६
29

वेद्यग्रे वेदिं चान्वालयोरंतरालेनप्रावेशो सवेदिं दक्षिणस्याग्नेः पुरस्तादपहन्यात् अपवातीर्थेनप्र
वेशनानंतरं उत्तरां वेदिमपरेणावानीयवेद्यारंतरालेन दक्षिणस्याग्नेः पुरस्तादानायजुहोति
पत्नी। सावेदक्षिणाग्नौजुहोति पद्मामइतिमन्त्रेण। ततः शाखांतराजायापतीजुहुत इतिवाहोममं
त्रपाठस्तुमयोः। त्यागश्चपूर्ववदेवएवोक्तः। अत्राहापस्तंबः। अंतरावेदिंगत्वायजमानःपत्नी
वासहोराचोत्तरां वेदिं मेषीकेअर्ये कं भयात्रायपोप्रशीर्षीन्नधिनिधायपुरस्तादग्नेर्येचोति
ष्ठतोदक्षिणाग्नौअर्ये णानुहुतोमोक्षमइडेयजमानःपुरोडाशमन्वाहपद्मामइत्यभोपाम
मक्षन्कर्मततनइतियरार्यत्तोजयतोपिवाधपुंःप्रतिप्रस्थानावाजुहुयादन्वारंभयो। तीमितश्चवि
तिमानवेचाग्रघासिनोहवामहइतिपत्नीकरंभपात्राण्याहायापरेणाविहारं दक्षिणातिक्रम्या
ग्नेर्दक्षिणामग्नेःपुरस्तात्प्रत्यंवावाचतिष्ठेतांअर्ये शिरसो वधायमोक्षतांइडइतिजयति।
यजमानउच्चस्तदक्षिण्यात्मानमेयदग्रायपइतिजुहुतः। अर्येणकरंभपात्राणिप्रक्रन्कर्मकर्मकृ
तइतिशुक्रमेतइति। कोठकेचानानिहूर्येणाअर्येहस्ताभ्यांमाहितपसुपतिष्ठेतेनमस्तश्रोला
न्यंवंतर्वेदिंगच्छति अथपरेणविहारंपरिक्रम्यदक्षिणोनवेद्यांतेनगत्वापूर्वेणदक्षिणामग्निंप्रसं राम:
चोतिष्ठतोपत्नीयजमानोअर्येमन्वारभ्यजयजुःप्रवास्यानिजि। ध्येयदग्रामइतिहुत्वाक्रन्तिति २६
जपित्वापापार्थेप्रव्रजनइति। करंभपात्रनिवेपणापामध्वपुराणतंचेतनदाअग्रघपुरेवा।
स्वाम्याहूणेहूपस्तात्करंभपात्रावधानीदिरामेधारणानिराबाअर्येयस्याद्गतासमर्पयति।

प्रतिप्रस्थाता वेदिं हितात्तेन दात्रापि समवत्त हा आज्यमपि तद्दीपमेवोपस्तारादोऽग्रे पस्य
जुह्वस्थानाय त्यामामाद्य न प्रोक्षणासे मार्जन प्रतयन प्रस्तरादीनव्यूह्य नाद्यः सर्वं जुहूसंस्काराः
कार्याः ॥ ॥ मोऽस्यारतेति यजमानो जपति ॥ अग्ने यो ह्रीमन्त्वं नो जयन्तीत्या हि शकृतत्वात् ॥ ॥ अग्र
न्कर्मेत्येनोवाचयति प्रतिनयनात् ॥ ततः प्रतिप्रस्थाता नयनोपनीय प्रतिनिय नकस्य यात्र होमदेशा
त्वस्थाने प्रतिनयनम् अग्ने कर्मेत्य यमुं मंत्रं पत्नी वाचयति प्रतिनयनं चैतेनैव मार्गेण येन प्र
वेमानीता ॥ प्रतिशाखं सामर्थ्यात् ॥ अग्ने येनो वाचयत्यधान्नकर्मेति शकृतत्वात् ॥ ॥ आगते
संमार्जनाद्याज्यभागान्त्या ॥ पत्नीस्वस्थाने प्रापयित्वा स्ववेदिं प्रत्यागते प्रस्थाता ॥ संमर्जे
त्यग्निः समृद्धेनोता उभावेवो नराघारावाघारयतो यथाध्वर्युरेवाश्राव्य होत्रं प्रवरणीते ॥
प्रवृतो होतोत्तरस्येव वर्हिः रेषदनुपविशत्यपविश्य प्रसौति तावुभावेव प्रसृतो स्रुव
आदाय अतिक्रामतोऽतिक्रम्याश्राव्याध्वर्युरेवाह समिधो यजेति यज यजेति चतुर्थे चतुर्थे प्र
याजे वचतुर्थे चतुर्थे प्रयाजे समानयमानौ नव मिः प्रयाजेभ्यः रतो यथाध्वर्युरेवाहाग्नयेनुब्रू
हीत्याग्नेयमाज्यभागान्ता उभावेव चतुर्गृहीतस्याव हायातिक्रमतोऽतिक्रम्याश्राव्याहाग्निं
यजेति तावुभावेव वषट्कृते जुहुतो यथाध्वर्युरेवाह सोमायानुब्रूहीति सोमोऽस्मिन्नाज्यभागा
तावुभावेव चतुर्गृहीतस्याव हाया अतिक्रमतोऽतिक्रम्याश्राव्याध्वर्युरेवाह सोमं यजेति वष
ट्कृते जुहुतस्तदुतिशकृतत्वात् ॥ संमार्जनाद्याज्यभागान्त्यामित्यर्जो ॥ संमर्जन्त्यग्निमित्य

+ [illegible]ध्वर्युरेवाह ४

ऋ.भाष्य ३० अथ समानादिहेतुकर्तृत्वे तेषां बहुवचनं। अग्निमित्येकवचनं। इष्टाग्नेरस्याग्निमेदस्या विवक्षि-
तत्वात्। आघारावित्येककर्तृत्वेपि प्रयोगभेदाद् द्विवचनं। अथ पात्रं प्रयुङ्क्ते इति हि कर्तृभेदाद्धो-
३० त्रत्वे समित्प्रसंगात् समिद्धाधेयस्य प्रतिप्रस्थातुरवरोधः प्रयत्नतः। तत्तरस्यां वेदे होत्रं सदनत्तु पवि-
श्यतीति। मुख्यत्वाद्यायुष्टेनुवाहः। उपविश्य प्रसोतीति अध्वर्युः एकवचनेन घृतवतीमध्वर्यो
स्रुचमास्यस्वेति अनेनैव प्रतिप्रस्थातुः प्रासंगिकत्वात्। तदभावे च प्रसज्जाविन्यत्रापि
प्रासंगिकः प्रसवस्तस्यैवाभिप्रेतः। अन्येष्वत एवोभयत्र सवाचनं। त्यस्य सर्वमंत्र महेति।
घृतवतीमध्वर्यू स्रुचावास्येथां देवयुवौ विश्ववाने इति। येन तु पर्वे चन्द्रपर्वे इति द्वौ पश्वावध्वि-
धीयते। सच्चेद्देव सर्वसमानयजनस्य प्राप्तत्वात्। तदभावे च जेन्याहि प्रसंगनिवृत्यर्थो। अत्र च
षट्कारानंतरमेव होमः सर्वत्र सवषट्कृते जुहुत इति पुनः श्रवणात्। मन्त्रवषट्कारेणासहपत्नी-
तरोपादानस्योत्तरयत्ननिवृत्यर्थत्वात्। एवं आज्यभागान्तेयथायदेशमनुभाष्यं कर्तव्यं॥ ॥ स्रु-
क्वाशिरास्त्रे प्रतिप्रस्थाता॥ आज्यभागानंतरं प्रतिप्रस्थाता स्रुक्वाशिरस्त्रौ जुहूपभृतो हा-
स्ते त्वेवास्तानुपविशति। पात्रीवेव प्रतिप्रस्थाता स्रुचौ रूढ्वोपस्त्रे इति श्रुतत्वात्॥ ॥ हवि-
र्भिश्चरंति॥ तथाध्वर्युरवैते होविर्भिः प्रचरन्त्याग्नेयेनाष्टाकपालेन पुरोडाशेन सोम्येन च रामः
रुणा सावित्रेणद्वादशकपालेन वाष्टाकपालेन वा पुरोडाशेन सारस्वतेन चरुणा पौष्णे- ३०
न चरुणा आग्नेन द्वादशकपालेन पुरोडाशेनेति श्रुतत्वात्॥ ॥ पयस्या प्रचरेत्कासे

नेष्टोऽध्यमिति हरतः ॥ आग्नेया हि हविर्भिरिष्ट्वाग्नीताः स्वस्वपयस्या मध्यतो निधत्तो पयस्यापय
नद्ध्यर्थः । अथैतामेव पयस्याम्प्राप्य चरिष्यतो विपरिहरतः सर्वामेषो भवति माहत्यांतेवा
हत्याप्रमवद्ध्यानियामेषो भवति वाहत्यांतोमाहत्याभवद्ध्यतीतिश्रुतत्वात् । अध्वर्यु
र्मेषं वाहत्यपांशुपौना प्रतिप्रस्थाता माहत्यमेषीमिति ॥ ॥ अन्यतरेणावहानेन सह मेषं ॥
ति स्त्रियं वद्धातीत्युक्तत्वात् । पयस्यावहानेन सह हस्ते मेषं जुहुत्सु भवत्यौ यद्भवोः पयस्यावहा
हनयोर्मध्येऽन्यतरेण प्रथमेन द्वितीयेन वा पयस्यावहानेन सह हस्ते मेषं जुहुत्सु भवद्
धातीति ततः सव्यहस्ते भिधायैवहानेन प्रत्याभिधायैतस्या पानिक्रम्याश्राव्याह वहत्यां वेजु
ष्ठ्वा वषट्कृते जुहोति । अथ याध्वर्युरेवाहवहत्यापानुब्रूहीति सतु पयस्यासीन आसुमप्ता
स्ये वाहत्ये पयस्यायै द्वितीय घृती सोऽन्यतरेणावहानेन सह मेषमवधाय पयः पृष्ठ्याधा
र्य पयस्याभिघारयाते प्रत्यनन्तरमवदानेन श्रुतिक्रामत्यतिक्रम्याश्राव्याहवहत्यापमेतिव
षट्कृते जुहोतीति श्रुतत्वात् । आपस्तम्बः ऐन्द्राग्न्य पर्वतो प्रचर्यो रमत्यथाध्वर्युरेव प्रति
प्रस्थाता सर्वे तावहानेन वाहत्यां सर्वे मेषमेव घृतिं तदन्तरेण ग्रामीय पर्णाकरीरत्यां प
यश्चरतीति ॥ ॥ सव्येन स्रुचौ गृहीत्वा प्रतिप्रस्थाता … सो दक्षिणेन सह ज्योनुवाच
यतीवाहत्यायागानन्तरं मध्ये … सव्येन पाणिना सव्येन हस्तेन गृहीत्वा दक्षिणो
न प्रतिप्रस्थात्रे वो सोऽगृहीत्वा प्रतिप्रस्थाता संवेघि व … मन्वारभ्य सह ज्योनुब्रूहीत्यनु

अध्वर्युर्वरुणायानुब्रूहि युक्त्वा … सुपर्णस्य … द्वयोः

दे॰मो॰प वाचयति।सव्येनपाणिनावषट्कृतेत्यैवोद्यन्याहविश्रितोनप्रतिप्रस्थाताजुहोतीसोन्याम्याहमरुद्भ्यो
३२ नुब्रूहीतिपृष्ठनत्वात॥ ॥बाहुपार्श्वबद्धवशानोबाहुनोविश्तिन्येनेनयपपूर्वावदानेनम
हमेवीदंचव्यवदधानोमाधर्ष्येनजुषहुतो।तयाज्यंप्रतिप्रस्थातामाहत्योपयपत्यपेयिदिर
31 वधातिसोन्यतरेणावदानेनसहमेवीमवदधान्यथोपरिष्टाद्यन्यस्यामिघारयतिप्राप्य
नयावदानेप्रतिक्रामत्यथाध्वर्युरेवाश्राव्याहमरुद्भ्योयजेतिवषट्कृतेजुहोतीतिपृष्ठन
त्वात॥ ॥हविर्भिश्चरतितुनौत्विषप्रतिप्रस्थातिपशुनइतिपृष्ठतेनःअयमध्वर्युरार्णसर्वैर्हवि
र्भिःकार्यात्तेश्चरितेसतितुनौअथाध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौत्विषप्रतिप्रस्थातिकर्मप्रतति
वक्रुहतः।अथाध्वर्युरेवकायेनैककपालेनपुरोडाशेनप्रचरतिकायेनैककपालेनपु
रोडाशेनप्रचर्याध्वर्युरेवाहाग्नवेत्विषप्रतेनुब्रूहीतिसत्त्वेषामेवहविषामध्वर्युःस्त
सत्तदवधत्यथेनस्यापवयपस्यायेप्रातिप्रस्थातासत्तदवधत्यथोपरिष्टादित्यस्या
मिघारयेतस्नात्उभावेवातिक्रामतोतिक्रम्याश्राव्याध्वर्युरेवाहाग्नयेस्विष्टकृतेनवषट्कृजे
तिताउभावेववषट्कृतेजुहुतइतिपृष्ठनात्वात॥ ॥इडामवदायप्रतिप्रस्थात्रेप्रयच्छति॥अ दाम
थाध्वर्युरिडामवदायाऽनभिघार्यैवप्रतिप्रस्थात्रेप्रयच्छतिसमर्पयति।अथाध्वर्युरेवप्रा ३२
शित्रमवद्यतीडांसमवदायप्रतिप्रस्थात्रेतिप्रसिहीतेइतिपृष्ठतेनःप्रतिप्रस्थात्रेसम
र्पितमितिशेषः।अतिप्रसिहीते।अग्रेगृह्णानौ।प्रकर्षेणास्येति॥ ॥ततप्रतिप्रस्थाताम

स्त्वात्॥ तत्रतत्स्यामेवसमवत्तायांइडायांप्रतिप्रस्थातामाहृत्यादिरवघतिउपरिष्टाद्धिरभिघा
रणांचाध्वर्युरेवकरोति॥ तत्रापिप्रतिप्रस्थातामाहृत्यैवपत्न्यावेदिरवघत्यधोपरिष्टाद्धिरभि
घारणेत्यपरेऽनुपहूयमार्जयन्तइतिश्रुतत्वात्॥ अत्रेडोपह्वानानन्तरंपूर्वंमार्जनंनतु इडांहिमहत्तो
नानुपहूयमार्जयन्तइतिश्रुतत्वात्॥ गृहमेधीयामेवमेवश्रुतेः॥ पूर्वंमार्जनमुपहूयेतिस्वरूपित
त्वाच्च॥ ॥स्रुचोर्व्यूहनोऽध्वर्युः॥ प्राशित्रेडाभक्षणानन्तरंधेन्वादिदक्षिणादानंघृतस्रुकसमासादि
नवानुयाजधारानुयाजाञ्जनन्तेऽध्वर्युःप्रतिप्रस्थातारौस्रुचौव्यूहतः॥ अध्वर्युरेवाहब्रह्मन्प्र
स्थास्यामिसमिधमाधायाग्निमग्नीत्संमृड्ढीतिसस्रुचोरेवाध्वर्युःपृषदाज्यंव्यानयतेप्रतिप्रतिप्र
स्थातृःपृषदाज्यंभवतितस्यदेवाव्यानयनंतुनोतत्रपृषदाज्यंनभवतिसपदेवोपभृत्याज्यंतस्य
देवाव्यानयनेनानुमावेवानित्यकामनोनित्यमाख्याव्याध्वर्युरेवाहदेवान्यजेतियजयजेतिचतुर्थे
चतुर्थेनुयाजेतिचतुर्थेचतुर्थेऽनुयाजेसमानयमानोनवमिनेनुयाजेऽध्वरनइतिश्रुतत्वात्॥ ब्रह्मन्प्र
स्थास्यामीतिप्राह्नेगिकत्वात्प्रतिप्रस्थातुरविवहोत्येकवचनमनुवादएवतंत्रयहोतुप्रतिप्रस्था
तास्यावइतिप्राह्नेवाचनिकमेवैकवचनंस्यात्॥ सस्रुचोरेवजुहूपभृतोःपृषदाज्यंविभज्यानयते।
अतएववचनात्पृषदाज्यस्यात्रप्राप्तिः॥ कृताखांतरीयाद्यापृषदाज्यगतयजतीतिद्वियथपदि
प्रतिप्रस्थातुःपृषदाज्यमित्यपिविकल्पोतएववचनात्छाखांतरीयाद्यायजयजेतिपुनर्वच
नेनियमार्थीनेनयाज्ञिकस्यदेवान्यजेत्यस्याद्वितीयादिषुव्यभिचरतइतिप्रसंगनिवृत्तयो।

द॰भो॰रे अत्राहापस्तंबः।एषह्यग्न्यंजुष्टमानीयएववहाजधानीमुपमृद्त्वातेनेनवानुयाजान्यजतीति
३२ ।जुह्वा।ताउभावेवसादयित्वास्रुचौव्यूहतः।स्रुचौव्यूह्यपरिधीन्समन्ज्यदाराग्निमभिपद्याध्वा
व्याध्वर्युरेवाहेषितादैव्याहोतारोभद्रवाच्यायप्रेषितोमानुषःस्रुक्तवाकायेतिस्रुक्तवाक
32 ःहोताप्रतिपद्यतेध्वेताउभावेवप्रस्तरेसमुञ्चयन्नुभावनुप्रहरतउभौचरोश्रपगह्यापा
सांतेयद्धाहोतास्रुक्तवाकमाहायाग्नीद्धाहानुप्रहरेतिताउभावेवानुप्रहरतउभावामानातु
पस्यमोतेन्यथाहवद्द्वेत्यगानग्नीद्द्गंश्रावयश्रौषट्स्वगादैव्याहोतृभ्यःस्वस्तिमानुषेभ्यः
शंयोर्ब्रूहीत्यध्वर्युरेवैतदाहताउभावेवपरिधीननुप्रहरतउभौस्रुचःसेप्रगृह्यस्फ्येसाद
यतइतिश्रुत्वाताउभावेवेतिस्रुग्व्यूहनंयदिस्रुक्संस्कारःस्यात्।उभौव्यूहतइत्यनुवा
दात्वाप्रसंगनिवृत्त्यर्थंयद्विवचनंतदाचएषह्यग्न्यवत्याव्यूहनेनकार्यासंस्कारत्वेतुसतिप्र
योजनवत्वात्संस्कार्या।द्वितीयानिर्देशात्संस्कार्यत्वावगम्यते।उभावेवप्रस्तरेसमुञ्चयन्नुभा
वनुप्रहरतउभौचरोश्रपगह्यापासांतेइतियजेरप्रसंगादनुवादो।समुद्धवपतन्नस्रुग्यद्धेदनो
समुच्छितः।समुदृष्टौनेतियावत्।एकरूपानुप्रहरणामाभेनपरिधिप्रहरणास्यपासाहनपूर्व राम:
वाहोदृष्टव्यः।स्रुचौव्यूहनेध्वर्युरुन्हतौयजमानस्तुहासार्थी।अतोत्रयजमानोव्यूहनंपन्ह ३२
पिनकरोति।स्फ्येसादयतइत्यनेनात्रपात्र्याएवहविर्ग्रहणंनानसदृतिज्ञाप्यते।पस्योपाश्रो
ष्यैतस्वेतिश्रुतेः।स्फ्यपात्र्यौचेदितिस्रुचावा।अतएवस्फ्येसादयतइतिद्विवचनात्प्रतिप्रस्था

त्तुरपि हविर्ग्रहणमस्तीति प्रणीयते। तच्चकरंभपात्रमेध्यर्धमेवान्यस्यासंभवात्। हविर्ग्रह
णाभावे च तस्य देशस्य वनिधानस्यात्। नस्येदिति। पाठिधिभिः सहाध्वर्युस्सकृत्तुवे बापि हेन
व्यः। प्रतिप्रस्थात्रु स्तानात्स्येव॥ ॥समासिच्य वाजिनभक्षः॥ आत्मालंभो इकालंभाने रु
गिवमो कांतेवायथ्यास्व वाजिनव्याघारणांतं सत्वा स्रुक्। वहिर्होवाजिनशेषो एवस्यां जुह्वा
मासिच्य संयोऽयोत्तरस्यां वेदेरुत्तरसमीपे समुपस्थाय तत्रेरा वाजिनभक्षः। सर्वैः पूर्वव
त्कर्तव्यः। तथाचापरस्तंबः। उभौ वाजिनाभ्यो प्रवरनःशेषौ समावनीयोत्तरे विहारे पूर्व
वद्भक्षयंतीति॥ ॥अध्वर्युविकारेऽप्रतिप्रस्थानामन्त्रेषु॥ प्रतिप्रस्थातायथ्विडाम।
न्त्रेषु कर्त्ताऽधिकारी भवति। कुतः। अध्वर्युविकारात्। सत्वध्वर्योधिकारः नत्वर्थार्थ
स्यावहानस्यातनक्रिपमाणत्वात्। अतोध्वर्युपदार्थमवहनं कुर्वन्नध्वर्युविकारो भव
ति। अतस्तच्छेषमन्त्रेष्वधिकारी भवति॥ ॥मैत्रावरुणस्य होत्रध्वर्युविकारात्॥ पशौमे
त्रावरुणोपि पुरोडाशे डायथ्विडामन्त्रेष्वधिकारी भवति। कुतः। होत्रध्वर्युविकारात्। होतृ
विकारः ध्वर्युविकारात्। पुरोनुवाक्यावचनेन हि स होतारं विकरोति। होतृप्रैषयोनवाध्व
र्यु। अतएतदुभयं कुर्वन्नतु नयविकारत्वात्मन्त्रेष्वधिकारी भवत्येव॥ ॥समिष्टयजुः
षित्वर्त्संगीहरिताः स्यां॥ अत्र सर्ववेद्यालंभपत्नीसंयाजहृश्चिराग्निहोमवेदयात्रा विमो
कवेदस्तरणांतेध्वर्युः नीतो समिष्टयजुःषि समंत्रकाताज्जुहोति प्रतिप्रस्थाता

दृ·भो·प त्रुहस्तिदास्याविहोद्दहितोमो ध्रोवदास्येनतूष्णीमेवत्रीतिसमेवपजं पितुहोति।अथा-
33 याध्वर्युर्वेवप्रतिपदेत्यवपनीः संवाजपंतोनिश्चवदान्॥ ॥वाहतौ निष्कषेणावभृथं॥वाह
त्याथपयस्यायानिष्काषोवाहतौ निष्काषः।तायवशाऽदृध्यः स्थालीतलनिपः पयस्यादोषः
33 तेनावभृथं वकर्तुमयः प्रतिपेतीनिम त्रपोषः।अथास्यैवाहतौ पयपयस्यायैतन्न कर्षेमिश्रमा
दायावभृथं पेतीनिष्क्रतन्वानां दामेतिवाकेन दृध्यःपात्रेसस कः तव्यतेविश्लिष्टइति
कर्षः।दामभ्वासोकर्षेक्ष्वेति दामकर्षे।जेनमिश्रं हविरादायावभृथायानुद्दकेपतिक्रवि
यजमानानुदकसमीपेगच्छेयुरित्यर्थः।अत्र नवा सोमिकाहवेनत्याद्धर्मप्राहितः।अत्रा
निननिष्काषेणापुरोडाशस्यनिवृत्तिः।प्रत्याम्नानानां तत्र नस्नानमपीयत इतिततएवप्राप्ते
स्याज्जिनिष्प्रयतीतिसाम्नः प्रतिषेधः।अतः सोमवद्धवात्र सर्वं नैर्व्यत्येन प्रपमं चात्वालस
मीपएवोहहीतिवाचनेतततो निष्काषाप्स्येस्यास्रोत्केवलस्वके कृतसमिदर्हिष्वनावहन
स्यमपादिधानवद्धा कपयो वोहुमा सामाहायवात्वालोन्करावंतरेणानिष्कम्यो दकसमी
पंगच्छेति॥ ॥तूष्णीमेत्याभ्यवेत्यमज्जयत्यवभृथेति॥ तूष्णीमेवगृहादपःप्राप्यागत्येत्यनेन दमः
सामगानंप्रतिषिध्यते।अभ्यवेत्य तूष्णीमेवापः प्रविश्येति।अनेन चायोवक्रमणवाचनं प्र 33
तिषिध्यते।ननस्वरुहोमस्तूहतौचानुयाजानंदनाहुतिकं।यडाहुतिवाम्बिष्ट संदं तं
कर्मनलानिष्काषस्थोलीजसमध्येमज्जयतीबोसयति।अवभृथेतिमंत्रेणतूष्णीमे

वेत्याप्स्ववेत्योपमारयत्यवभृथेति सूत्रवशात्॥ ॥जायापती स्नातो ।मंत्रं जंतो॥ स्याप्त्याम
ज्जनानंतरं जायापती पत्नीयजमानौ अमज्जंतौ मज्जनं जलस्य शिरोभिरसः प्रवेशनंकुरु
नमकुर्वंतौ स्नातः स्नानमाचरतः मज्जनप्रतिबंधे पिकेनचित्पात्रेणो जलेना वा सलु
धत्पशिरः प्रक्षालयतः एवानद्याचापस्वेव स्रवंतः प्रणाशनं सन्निधिरस्त्वा वनुयमज्जंतौ।
स्नातः पत्नीयजमानश्चेति। अप्याप्स्ववेत्य स्नातः इति सोमेश्वरव्याख्यानं॥ ॥अन्योन्यस्य
पृष्ठधावतः॥ तौ जायापती अन्योन्यस्य पृष्ठे परस्परं पृष्ठं वै शोधावतः। शोधयतः अद्भिः प्र।
क्षालयतः अन्योन्यस्य पृष्ठे प्रधावतः इति श्रुतेः॥ ॥अन्ये वाससी परिदधाते॥ स्नानानंत
रं अन्ये वाससी परिदधातां ततो जलमध्यान्निःसरतः। तावन्ये वाससी परिधायोदेत इति
श्रुतेः॥ ॥पूर्वे दद्यादृत्विग्भ्य उपस्मारं केन॥ ये पूर्वे तासमये वेश्मदेव यर्वे संबंधि
नी वाससी पत्नीयजमानाभ्यां परिहिते भवतः। ते वाससी ऋत्विग्भ्यो ऽस्मिन्कर्मणि वेते
भ्यो वा स्नातकेभ्यश्च भ्यो यस्मै कस्मैचिद्दृश्चेन्नस्मै कस्मैचित्त्विजे दद्यात्॥ कामं हेते समैका
मायेन तस्मै दद्यादिति श्रुतव्याख्यानं॥ ॥एधोऽस्येधिषीमहीत्याहवनीये समिदाधानं देवानां समि
दसि॥ पश्चेनेन यथागानं वात्वास्तोकत्वं नाररात् एधोऽसीत्यर्धर्चमादाय देवानां समिदसी
तिमंत्रेणाहवनीये समिदाधानं करोति। एधोऽसि इत्येतेन नाम हीयव जयप्रतिषेधन
समिदाधानमध्वर्योरिति केचित्॥ पुनरत्याहवनीये समिधमभ्यादधाति। जोत्येक वचना

दे॰भो॰प॰ ३५ 34

नात्समाख्यानात्॥ यजमानमेवितया समिध इति लिंगात्॥ यजमान एवेति॥ ॥पत्नीचगा
र्हपत्येनद्धी॥ पत्नीचगार्हपत्येनद्धीमितियन्त्याः समिदाधानविधानेनतत्सहचरितस्य
यजमानस्यैतत्समिदाधानमितिप्रतीतेः। सर्वेषामृत्विजायजमानानामाहवनीयएतत्समि
दाधानमित्यपरे। सयेनैवनिष्क्रामतितेनपुनरायंतिपुरेत्याहवनीयेसमिधमभ्यादधा
तीतिश्रुतेः। अत्रागमनेबहूनामुक्तागत्ववयम्नुमिदधानमुच्यतेनद्वयेनैषामेवागम
नकर्तृत्वोपतीयते। तथाचापस्तंबः। एधोसीतिसमिधमाधायाहवनीयमुपतिष्ठनद
ति। एवमेवमानवकठसूत्रयोरपिश्रूयते इत्यत्। अत्रापंतिसमिधःसंविन्वानाएधोसीत्या
ग्नौसमिधमादधातीतिकाठके॥ पत्नीचगार्हपत्येनद्धी। पत्नीचतद्धींगार्हपत्येसमिदा
धानंकरोति। मारवोतरात्॥ धेनुर्दक्षिणा॥ अस्मिन्पक्षेग्राघासयवीतोधेनुसवत्सागो
दक्षिणाभवति॥ अश्वः॥ अथवाअश्वोदक्षिणा॥ बद्दः॥ बद्धावोअस्मिन्पर्वेतोदक्षि
णा॥ ॥द्वादशवा॥ द्वादशगावोवाअस्मिन्पर्वेतोदक्षिणा। शाखोतरापारनेदक्षिणायज्ञाः रामः
अत्रमानवसूत्रे। एवमन्यो विश्रेषः। आज्यभोषसमानोयजन्नवमाज्यस्थालीमादत्तेप्रति ३५
प्रयोतानुषनिष्क्राषमाग्नीध्रः सुवमध्रुवठठठ हिराजावहयाज्यकारनिशोजातनानि
त्यपत्यरादध्यतिष्यतोवमन्ये प्रचरंतिस्थावरासुरतोप्राच्या प्रसुहोत्यग्नेरनीकमिति
यत्तुगृहीत्वातस्यसोवरपन्यपवर्हिषः। प्रयाजानुयाजोन्यजत्याज्यभागांश्चप्रचर्यैतुयनि

घ्नाष स्योव हा पव ह.तो यजेनिघ्नो षे तो मनो वहतो स्पि ष न स्पानेन ल हं जानिष्वन इति ।
वाहतपो निष्का षे तो व मं पेन्ये हं वे मु ह ठ हि राजे ति दा मो स्पाव र मु ह कें गं न्वात स्पय
ग्वा दु य विश्वा नि रनी क मि त्य पक्वा घा र मा घा र यति नि इ तो दा व ठ तो वा ग बे रा य जु रा व
र्हि ष ः प्र पा जा न्य जन्या स्य मा गा वि प्रा नि ष्का ष स्पा व हा पव ह तां यज न्यग नो वह वो
स्वि ष न द्य मे तो न्त रा श्व नु पा — इ षू हा वो रा ति प्र प म स्य सं ब्रे ष स्रा यं ति घा प ग्रु बे
ध इ ति । स्रा व स्त वो पि प्र तो पा त्र व र्जे हे वे व हि षिं सं स्याप यति प्र तो पा त्र स्य स्थाने सो
मि ध्वा व न थ ग्व नु र्ज हि ना त्य ति वा ह तो ये नि ष्का ठे रा नु मे ष्व व मं प म भ्य व यं ति नु षा
त जो व घ र्म ल मं नो वा ह ता मे क क पा ल मे के स मा म नं ति ना पु र्धा ना मि प्र न न मन्त्र सा
म गा यं ति । स वो हि शो व मं प ग मन मा ग्ना त नो हि वि र म्प वे पा हि त्ये के पा हि शा ग षे मु ।
स्त हा मु खो प्र च रे यु रि त्ये के हं ता नां स्पो व रा स्र भ्य वे त्य स्त र ना वे प पा का म्यु ह कां ते ।
स्त र तां तो वे हिं त्वा त स्पा ह वी सा ह प त्य पि वा त वो द ः न्वा तं ते रा ज न्वि ष जः स ह स्वि पि
व यो ष्टा ज प त्या मि ष्वि तो व ठ तो स्प पा शा दु क्वि ह कां न म मि ति ष ते ष ः प्र यो गा त्य ति षे
तो व न पे न च रं ति र तो प्र हं त्य स्रो व मा घा र मो घा र यं ति य हि वा प्र त र ता स्या न स्मि
न्तु द्रू या त्वा स्र ग्नी द प ः स्वि ः सं म ह्वि ति सं प्रे ष्वा त्या यो वा ज जि तो वा जं व ः स र ष्यं तो वी ज
जे ष्यं तो वा जि नो वी ज जि तो वा ज जि न्या यै स मा र्ज्म यो स्र ग्ना हा स्र ग्ना हा स्रं ग्ना घा य

त्तिमंत्रं समनस्य ग्नेरनीकं मयश्चा विवेशेति स्वध्यमाधारयतिवा गस्यानेयो त्वनुमंत्रयतेय
जमानोऽस्तु ष्येनत्र वचनं पचबर्हिषः प्रयाजानिष्ट्वाऽऽज्य मंतावा समाजोयजत्यप्रुद्रयेषाऽऽज्य।
मेषजो रित्यग्नुमतो निष्का अस्याव हायवहरतो मिष्ट्वा स्त्रसं निष्का अमव हपाग्निवठतो
स्विष्टत्त्व दर्शयजतिनो त्तरक्रियतेपिचोपम तंनुष्का मानोयाबर्हिषावनुयाजोयजति
द्वौयजेतिप्रयमं संप्रेष्यातियजेत्यत्तरमिति।हरिस्वमिनोयेद्धाहुनियसूएतावंतः
पदार्थाः क्रियंत इत्यत्तं यद्राहुतिपत्रेत्तुयथाश्रुतमितिस्योतिष्टोमेतएव प्रकरीम
त्यवस्यतोऽत्रवमत्ताद्दागन्यसमिद्धानानेतरं तु भयोर्बर्हिर्हिमः। प्रतीतोविमो।
कोध्वर्युः।राक्षसनागतुभयोः।प्रतिप्रस्थातुर्मेषीकरं भयात्र करता यत्तेत्तो पृतीया त्रनि
नयनमध्वर्योः।वेद्यारेन्नरालेविक्षकमाहुत्याय वेतोपध्वने।वेदिद्वय[illegible]वेद्वरातामङ्गा
ख्याब्रह्मणाः कामीपवर्गाधानाद्येकस्मिन्नेवोत्तरवेदिके।नद्वेतेयजमानस्वचवयनेनात
जाग्नोगार्हपत्याहवनीयौ समारोह्याग्निहोत्रप्राणायामागत्यगार्हपत्यं मथित्वान्वा
योर्तामासेष्टिःसघ्राव व कत्तेव्यः।स्त्रपकेमाद्दमस्मप्यात्मा समारोह्याग्नौ तु दववसापे वहे
नेनयजनादृतिप्रत्न्यगृह्य निन्वानिर्मथ्याग्नौ योर्तामासेनयजनादृतिस्मृत त्वानाते
पाचायत्तं बः।पोर्तामास्येष्टोहनाहि पूर्ववन्निवनवः। सर्ववायप्येत्यत्र को हास्त्रपि
वालाचोयाके मग्नस्म रत्तयोग्नीसमारोह्यो द्ववसायनिर्मथ्यपौर्तामासेनयज

तेष्वेव यजाह वा यावद्द्व्यहणोग्रघासानयवकस्यनेयद्धुत्तवेद्यावग्निहोत्रं जुहुयादिति
वाजसनेयके । मिति समासः नंनां अग्निहोत्रार्थमुत्तरवेद्यामुप्यस्य होमः । अयं दोषः ॥
समावेशागाग्निहोत्रकालश्चेदेवाद्यायानितिनद्यानुत्तरवेद्यावेव अग्निहोत्रं होतव्यं नद्याहा
यस्तेव ॥ प्रणीतेवेदग्निहोत्रस्य कालः एतस्मिन्नेवाग्निहोत्रं जुहुयाद्देवमन्यत्रापि प्रक्रान्ते ।
इति पशुबन्धप्रकरणे तोऽऽज्यावदानग्रघासाः ॥ ७ ॥ अथ चातुर्मास्यानो नस्तो यथर्व साक
मेधाख्ये वरुणप्रघासस्य कालः माह ॥ कार्त्तिक्यां साकमेधा द्व्यहं ॥ एवं कार्त्तिक्यां पौर्ण
मास्यां द्व्यहं साकमेधा भवेति । द्वयोः अह्नोः समाहारे द्व्यहं तद्धितार्थ इति समासः । रात्र
जाहद्व्याहिनाऽच्यूनसंख्याहेः समाहारे इति अह्नाहेयाप्रति बेधः । कालाद्यनोरत्वेन सं ।
योगइति द्वितीया । द्व्यहं देअहनी तस्मिन्व्याप्य साकमेधा भवेतोऽर्थः । सवेद्व्यहमनन्वा
नाहे यजन इति ख्यातेः । द्व्यहमिति पूर्ववत् । अनुअञ्चतोऽन्यत्र कुः । अन्वागवो नन्वीनं । विभा
षायां वेरहिकयामितिस्त्रार्थे षप्रत्यः । अनन्वीनेनेतरेनेयेलाव त्तेमानमहमनन्वीनाहोऽए
जाहः सखि भ्याइति टच समासान्तः ॥ अनन्वीने अन्त्र अनुयाने अहनि यस्मिन् द्व्यहे
सोयमनन्वीनाहः ॥ नेयजन इति अत्यर्थेः कार्त्तिकीशब्देनात्र गोत्यवात्वाप्रतिपद्युच्यते ।
सत्त्वमुखे चातुर्मास्येयंजनइत्यक्तत्वात् । प्रतिपद्यस्यत्तुमुखेत्वात्स्वानस्मादप्यनेस्वत्तुर्थे
मासि यजतेति चातुर्मास्योपसहितोयं कालः । साकमेध इति वरुणप्रघासस्य कर्मसोना

मधेयांनद्रव्यपवमनयाजबहुत्वापेक्षंवनाम्निबहुवचनं।नामचसंव्यवहारार्थमासंसाकमेधे।
हिनि।साकमेधाहर्थेपूर्णमासवद्दितिचा।चरुःपूर्वेद्युःपूर्वाह्नकृत्स्नुत्काप्रातःकृत्वेतिवक्ष्यमाणोपा।
पौर्णोचनपैवद्यहकालतासिद्देनेवाव्यंग्रहमिति।उच्यते।पूर्वेद्युःक्रियमाणानामनीकव
त्यादीनामपिसाकमेधसंज्ञापवद्यास्याततानमहाविषएवाहवंतर्यद्यहमित्युक्तं॥ ॥पूर्वे
द्युःपूर्वाह्णेग्नयेनीकवतेपुरोडाशः।पूर्वेद्युरितिमहाहविषःकालात्प्रतिपद्युःपूर्वेद्युर्दिनेपंच
दर्शपूर्वाह्णेविधयविभक्तस्याहपूर्वभागेग्नयेनीकवतेऽनीकवद्गुणविशिष्टायाग्नयेऽष्टाकपा
लःपुरोडाशःकर्तव्यःस पूर्वेद्युरग्नयेनीकवतेष्टाकपालःपुरोडाशः।अग्नयेनीकवानेनीम
नीकवंतः।अग्नेरनीकवतः।अग्निरनीकवानितिविभक्तयः।चतुर्थीकरणाद्दिसकलं।भवति।
अत्रचप्रथमेअग्नौसमारोपितेहवसायनिर्मथ्यानीकवद्धिष्ठ्येमित्यग्नौविहृत्येवमिष्टिः
कर्मोपवर्गान्ताकर्तव्या।अपराह्णिनीयामिष्टिमाह॥ ॥मरुद्भ्यःसांतपनेभ्योमध्यंदिनेचरुः॥
ततःपुनःसांतपनेष्व्यर्थमग्नौविहृत्यमरुद्भ्यःसांतपनेभ्यःसांतपनगुणविशिष्टेभ्योमरु
द्भ्योमध्यंदिनेदिनस्यमध्यमेचरुर्भवति।अथमरुद्भ्यःसांतपनेभ्योमध्यंदिनेचरुंनिर्वपति
इतिश्रवणात्मध्यंदिनकालस्यातिसूक्ष्मत्वात्प्रधानयागमात्रंतत्रकर्तव्यं।अथवामध्यं
दिनशब्देनत्रिमुहूर्तात्मकोदिनस्यमध्यमःपंचमांशोभिधीयते।तेनषड्मुहूर्तैःप्राक्कृत्वा
मामुहूर्तात्सकलस्यानुष्ठानं।अत्रमरुद्भ्यःसांतपनेभ्योमरुतःसांतपनानमरुतांसांतप

३ षेचनतउर्ध्वस्यप्रणीतादियमोकादिकर्म्मापवर्त्तास्यापिउक्तमेवयुक्तः क्रमानुरोधात् ३

नानां। महतः सांतपनादुत्तिविमक्तपः। अनेकदेवतानांयोश्चतुर्धीकरणाभावः अन्यत्सर्वंम
वत्येव॥ ॥ सांतिष्ठपत्रुरं तंभवति॥ इदंसांतपनीयाकर्मसमिष्ठयजुरंतमेवमंति। गृहमेधीयेसे व
वत्सीत्यागेवेदिर्भवतीति सांतपनीयावर्हिर्याज्ञीरत्यागेवेदिः अपते। अतोत्र बर्हिर्मन्त्रोपि
व्ययतदुक्तमेव॥ ॥बर्हिरनुप्रहरणं वर्जेवा॥ बर्हिर्मंत्राचेवर्ज्यपित्वाऽन्यत्सर्वं बाह्मणोनर्य
त्तकर्मायवर्गातसंपत्नीयं आपह्रवं कठमानवत्सत्रेषु चामेवयह्रुतोस्ति। अत्रेको
चिदाहुः। सांतपनीयाह-श्चा०-स्यात् व्यवेति सत्रे गृहमेधीयं तत्संस्थाप्रुतापदार्थविधान
सर्वाणां नातन्त्रान्तरोत्स्याप्यते। तदपि प्रयोगोपिनतु तत्रावासीनत्वान्कर्मापवर्गोत्र। एवंसतिपरा
र्थेत्वत्रपत्पयस्योक्तयो भवतिबर्हिर्हेमि॥ आहातात्रतयेगान मध्ये तायेति। केचित्तु बर्हि प्रेषः आसादनं दानं ऽ
होमवर्जंप्रणीताविमोकादिनमङ्गनायेत्यनेकुर्वंति। अपरेतु बर्हिर्होमादि सर्वमपि
स्थापयंति। अपरगृहमेधीयेविमाह॥ ॥इध्मस्थाने शाकलपरिधिनिधाय मरुद्भ्यो गृहमेधि
भ्यः सायं चरुं पचति॥ इध्मस्थाने प्रणीतादिभ्यो परस्यां दिशि शाकलपरिधिनिधायाग्नि
मन्तसंख्यान्यसाधारणदिपञ्चियवर्हशाकलान्प्रात्यांश्च परिधीन्निधापासादयित्वा मरुद्भ्यो
गृहमेधिभ्यो गृहमेधिकृताविशिष्टेभ्यो मरुद्भ्यः सायंकालेपयपसिश्चरपणासाधनमस्ते
चरुर्भवति। अयमरुद्भ्यो गृहमेधिभ्य इत्यादिश्चरुतत्रानात्स्याहूर्हितपत्र हरिस्वामिना
तस्यागृहमेधीयस्यावरणपिकर्मवतइति शेषः॥ सेवत्सीत्यागेवेदिरितिसांतपनीय

दे॰ मी॰ प
३७
37

वेद्यां गृहमेधीयं विदधत्सांतपनीयातंत्रमध्ये गृहमेधीयविधिं दर्शयति। एवं हि
स्तोत्रीयामेव वेदिं शाखया तेन गृहमेधीयां कर्तुं वेदिर्बर्हिर्न ह्युपतिष्ठते। तस्मिंश्चाहुपमा
नेवरेयिवद्दार्घाउत्कृष्याः। ततश्च सामर्थ्यात्तंत्रमध्ये विधानमेतद्दायघसेच सांतप
नीयाबर्हिःप्रहरणात्तत्रप्रतिषेध एवायं विज्ञायते प्रतिषेधाभावात्तत्र्य स्य च विधान
स्यान्यथाप्युपपत्तेः। अपवर्त्यत्वाच्च समर्थे सांतपनीयश्च वेदिर्विवृद्धसंगात्। तस्मात्सां तपनीय
तंत्रमध्ये गृहमेधीयं विधीयते। ततः सांतपनीयानंतरमेव गृहमेधीयस्य प्रसंगाद्रुपक
रोतीति। सामवायिकमात्रस्यानिवार्यो हि दृप्तिः नारादुपकारकस्याघारादेर्नैव सा
मवायिकस्यापि संप्रमीन स्यवेघादेरिति प्राप्तेच चनाघावदुच्यते नावद्भवत्येव सा
मवायिकमित्र रद्वाजे मिमिनान्तुश्राज्यभागयोर्वैगुण्यात्पुनःश्रवणात्पर्यवत्वाद्वा
पूर्वत्वां गृहमेधीयस्याप्युपगतं। अत्र एवं नां च दर्शयेत्कुरास्यार्थे वत्वादिति। नन्वे
वं सति प्रसंगकृतानानामावर्त्तिनिवृत्त्यर्थमर्थवाद इत्येवं सति नापूर्वतां कुर्यात्। अपि
चाद्देवे सतिग्न ह्रदेशो यो पि ह विधर्मा अत्रेष्वस्तस्मात्प्रसंग एव प्राप्ते पुनर्वचना रामः
र्थे एत्यर्थमित्येतद्देव युक्तं अपि च सांतपध्ये नैव निर्गुणामाज्यभागादिश्रूयते। सह ३७
स्त्रिणास्यो ह नस्य सर्पिरासेचनार्थानुराज्यस्यावदायेत्यादिगुणांतरश्रवणात्ताप
दिधोश्च गाकलांश्चोपनिदधातिद्धति हुते स्तेः कथं प्रसंगाद्रुपकर्तव्यमिति चेद्या

सोनुवाद एवायं प्रसंगप्राप्तेः। अपूर्वं प्रयाजे प्याज्यभागान्तपात्रप्राप्तिः। मा कल्पानित्ये
वानुमत्यादिविधिविधिः। तथा संहोमे प्रतियोगेः। आख्यपवमानपात्रत्यपवित्रवति
संहोमे वेति। अप्ययतीति स धर्मकः। अपूर्वेत्वादिदं च धर्मकमेव अपराणां विधीयते। अप
प्रत्यामिघार्याघासयतीति। अपद इति। पिशीले दासावेः। सर्पिर्वत्तमासिंचेत्याज्य
भागाश्रयपयोगित्वात्। पूर्वं तमेवावसिंचति। संमार्ष्टीति च संमार्गः। आवृत्तस्य च प्रसं
गेन बाध्यमानः पुनर्विहितः इति धर्मवानेव स्यात्। नान्नेव स्रुचं संमृष्टी प्रवेशः स्यादि ति
वप्रसंगानुपपत्तेः। परिधीन्परिधापयेति क्रमार्थोनुवादः। पावकः शकलानिति विधिः
अग्निहोत्रावासादयतीति प्रान्तमेवमंत्रवद्धासादनं क्रमार्थमुच्यते। स्रुक्स्रुवावासार
यतीत्यपवर्गक्रमाद्वात्तप्रसज्यतइति मंत्रवद्वक्रमार्थमनूद्यते। तदाघृताचासीनोघृता
चीत्यस्यवर्जमानः। स्येवप्रयुक्तोकीर्त्तित्वात्तेभ्यो वाद्दसिद्ध इत्यनन्तिलेपवत्कर्तव्यः। नघृताच्य
सीति चासीति घृताचीत्यस्य वा। एवमुपावेशनमथ पवरूपस्यपुनर्मंत्रिवद्भवकार्यं। आ सं
सनेसंस्कृतमथवत्ताननितिनांकार्ये। इतरानारागापासपासनेच। स्रुवंचस्रुवचारहर
नद्यतिक्रमार्थमिति। स्रुगादापनंतुप्रयाजायंतेस्माद्वानेककर्तव्यमेवेति। एतावत्य
र्यंतोहरिस्वामिमंयो। स्रुग्गृह्णत्वा दत्तलिखितः। अत्र यत्पूर्वमिध्मास्थानेस्थकलशुद्धि
धिनिधानं। आहवनीयेगन्धवाधानं। इति केचित्। शाखाच्छेदनं। संनमनं। न पवित्रवं

दै॰ भाः घनं। तथैव पञ्चमानसंवं धिनानां सर्वा सांगवां कस्मानामयाकरणं। ब्रह्मौव वेशनं। पात्रा
श्रा॰ प॰ सादनानि। स्रुवाज्यन्वाधानब्रह्मवरणव्रतग्रहणाद्युपायनमयाधिस्रुवणदक्षिणा। क्षारला ना
३८ नामभावः। संतपनीयानं त्वमध्वपानानां। आज्यनिर्वापनंतरं हस्तेन होतृरोवपवित्रवति
चरुपात्रेयावस्र्यंगां होहृपि त्यानं तुलानामी स्तरणं प्रक्षालनचन्द्रनानं। [illegible] निर्वापा
नंनरहस्तेन [illegible] दुहधमध्ये संवाप्य [illegible] घर्मौ सौम्यधिष्ण्ये तापयित्मिकुर्यात्। चरुह
होवलपत्रधकचतंदुलानावपंती निष्कृते [illegible] पात्रादिद्रव्याणामासा
दनं प्रोक्षणादि संस्कारणमवं [illegible] स्थालीपकेन देवयूति वेशमान्यमेधिष्ण्यपतिः स्या
स्यामाज्यमासाद्य दर्वी त्याज्यस्य चरुसंनिकृष्य। धिष्ण्यवणाविधि परे वाक्ये आसादने क्र
मविधि परे च वाक्ये धिष्ण्ययणादि संस्कारस्याश्रवणात् न थाल्यं वस्र्यचं च समाप्येति
संमार्गो वसरुविधिपरे च वाक्ये [illegible] वस्यापि संस्कारदर्शनाद्धदक्षिणादानमवतीति तं
नोतः पातान् [illegible] वरतो [illegible] णाभावे यि सोमेन [illegible] ते विपक्षुधि व्याविह
द्वोश्रवा हायलवः। [illegible] गृहे मे धिष्ण्यः सर्वा संदुग्धे साये पञ्चांगमं नस्य बर्हि स्तहु रुष्यते
हमेधीय स्यापि वाने [illegible] बर्हि र्भवति न सामि धे नीरन्याहन प्रयाजा नेनानुयाजा आ राम:
पजुष्ठे [illegible] मानयानृत्या पवित्रेगां होहृयाति सर्वे खल्लु परीक्षाखयाव [illegible] नयानृत्य ३८
पविभवति संहो स्वयपे तद्भावास्यायां क्रियते तं च [illegible] पतो यके नी [illegible] न्वायाप

प्र कर्म

वेदं यः स्मृत्वाग्नीन्परिस्तीर्य स्थालनादि प्रपद्योपश्चार्धे पात्राणि प्रयुनक्ति। स्थाली कपा
लानां स्थाने निर्वपणकाले चरुं रोमु। स्थालीन्निरूप्य ब्रूयादयेति। कपालानां तूपधानकाले
प्रथमं चरुमुपदधाति। ध्रुवोसीति मन्त्रं संनमतीति दृष्टानामुत्पवनकाले तु तं तु लानुत्पु
नात्यधिश्रयणकाले प्रान्तं दृष्ट्वा हविरस्य यजमानस्य गावो होहयितव्या नत्सि श्रपयति। सा
प्रेषकाले यदन्यद्धिधाव हिर्षस्तान्संप्रेष्यतीति एवं वा गवी कृता मानवे सूत्रे ॥ हुते सायम
ग्निहोत्रे मन्त्रवरो गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे भुङ्क्तेन श्रपयन्ति ॥ सायमिति। काठके चाम
न्त्रघ्नो गृहमेधिभ्यो यदाह्निचरुरिति शाखान्तरे ॥ माध्यन्दिनानां त्वग्निहोत्रहोमात्प्राग

यवाग्वो रिति।

वगृहमेधीयान्तेन तैवा रात्रिमग्निहोत्रं जुहोतीति श्रुतत्वान्नात एतदेव यवाग्वा अग्नि
होमदूनि सूत्रकरणोक्तो अत्र हरिस्वामिनः। शाखायाः पयाकयाविद्यमानत्वात्तीम
वाचूत्पयविव्रवतिपात्रे संदोह्यात्तन्नाम्नेमानूनिर्वपस्त्रु वाजेतियवाग्वेताः रात्रिमग्नि
होत्रे यथिश्रावत्तुरो हनः स्यादिति वाक्यशेषेभ्यो व्यावत्तगाः दोहयेत्तत्तत्तरूपांश्च व्रीही
न्निर्वपेदिति गम्यते। तस्मिन्नप्युपसिञ्चहं श्रपयतिन यायसो। चरुत्येवेति यायसत्वाच्छ्रांकं
निवर्त्तयति। मानवो यस्ताशाखा खपाः सर्वान्यानपाकरोतीति। एवमन्येष्वपि सूत्रेषु ॥
शाकलानि सर्वा रावैवविधीयेते। निधात्स्यानेऽध्मकार्यस्य स्तान्नपनीयानेकांगः पाति
त्वेनैव सिद्धत्वात्। गृहमेधीयस्यापूर्वत्वपक्षेत्विध्मस्य प्राप्तिर्नास्ति। तन्त्रस्या

दे·भा·
प्र·५
३९

39

नावप्तिः शाकलानां। अत एव तेषामासादनप्रोक्षणादेरपीध्मधर्मस्याभावः शाकलनिधान
मप्येतत्पूर्वमेवानग्नावुक्तं तेनाग्रेयमूर्वतत्स्त्रीकर्तव्यानि क्षावत्तादि इदानीमिदं विचार्यते।
किमिदं पयः सान्नाय्यधर्मकं उताधर्मकमिति। तत्र सूत्रकारः स्वयमेव पक्षद्वयं परिगृह्णाति॥॥
सान्नाय्यवात्॥ तदेव स्वपयः सान्नाय्यधर्मकं भवति। कुतः। प्रहेयत्वात्। चरौ प्रदीयमानेप
योपि हविर्नोद्देशेनैव प्रदीयते। अतो धर्मवद्भवतीति प्राप्ते समिधीयते॥ ॥तत्स्त्रीविकल्पचोदना
त्॥ वा शब्दः सर्वोत्तरपक्षनिरासार्थः एतत्पयस्तत्स्त्रीमेव समस्तकर्तव्यं न सान्नाय्यवत्समन्त्रकं
तद्धर्मकं वा। कुतः। एकचोदनात्वात्। यतः कारणादियमेकचोदना। अथ मत्स्त्रीगृहमेधिष्वः
शालावयावस्मानयान्तःपयविश्रवति संहेपृतं चरुं श्रपयतीति। एकाचसतीचोभे विनुकुर्व
तितस्मात् धर्मकमेवेतत्पयः। तथापि यावन्तो वाचनिकाः सान्नाय्यधर्मास्तावन्त एव स्त्रीकर्त
व्याः। शाखयावस्मानयान्तस्मेत्यादयः। तथा शाखान्तरे। अथ यजुषावस्मानयाकरोतीति। अ
तेष्वा केषांचिद्धर्मिणां पुनः अन्तेष्वा धर्मकमेवेतत्पय इति अवसीयते। सान्नाय्यधर्मक
त्वेन सर्वधर्मा गृणाप्रासः केषांचित्पुनः श्रवणं न स्यात्। अतो धर्मकमेवेतत्पय इति॥ ॥अ रामः
पयितामिघार्योद्वास्य शरावयोरुद्धरति॥ तत्र तच्चरुं श्रपयित्वाभिघार्योदास्य प्राग ३९
दानानन्तरं शरावयोस्तवचरुं द्विधा विभज्योद्धरेयति। प्रासतं च विसजनाविन्यपनेनान्यायेन पूर्वं
प्रागदानेतन्नदुद्धरणमिति॥ ॥पात्र्यां वा॥ अथ पवामहस्योन्निन्नयोः यात्र्योः संचरतुन्द्ध

३ मध्ये एवं गृहमेधीयं विधीयते अत एव कारणं याधदुंक्यन्ति यावदुह्यते तावदेवमयती नन्वृना ४३

रति। अपदेपि। शीलेवायायो निर्णेनिज तिजयोरे नंद्वे धोद्धरं तेति वचनात्। पिशीलेशरावोद्धर।
णं च सपशेषं कार्यं तन्कार्यस्यव स्यमाणत्वात्। निर्मजनं च समागेनु च्यते प्र कृत्तो पपादस्थत्वात्तन
थाहि। सपसंमार्ष्टि निर्णेजनं तो विना एतं निर्णेक्तामिः प्रचरातीति तिजद्वे द्वयेनैव द्वेद्वेष्यानिर्णे निजेनो
ति। स च संमार्गो गृहमेधः पिशीलकस्यैव प्राप्तानि नसो वि वक्षृतस्य। शेषकार्यार्थत्वेन धर्मा।
णामप्रयोजकः स्यात्। यत्तु वचनात्तद्वयोः क्रियते। अथ निर्णेजति। प्रह्लासपतीत्यर्थः दुनिमा
धवः। तत्र सामर्थ्ययात् प्रासत्वान्नोपनिबद्धं अन्वायं क्रमः। अपणो अभ्यासे भवनं प्रोक्तरणं रसा र
येधां वर्हिः स्रपसा द्रपस्य चैसमं द्वीति। अन्यास्यान्यतरावे रणीतानि धप्रोक्षणां। तच्चेत्येति प्रस्तरव
र्हिषः प्रोक्षणं। मलावसेकाद्यन्येवं छारनं तेताततः पिशीलकयो द्रपस्तरणं। तत्र स्था भिघारा हि
प्राणा हानो तं कृत्वा दृनस्य पात्रे पुरणं॥ ॥ आसेचनेमध्ये वा सर्पिरासिंचेत् स्याद्यथा॥ आसि
च्यते आसी यस्मिन्निति आसेचनगर्तः। अधिकरणेल्युट् तयोः शरावस्थयोः पात्र्योः स्थयोर्वेदन
योर्मध्ये आसेचने कृत्वा घृतासेकार्थं गर्तौ कृत्वा तत्र सर्पिः संस्कृतं घृतमासिंचति। किमर्थमाज्या
आज्य र्थं भागोपस्तरणाघाज्यकार्यार्थमित्यर्थः। तयोर्मध्ये सर्पिरासेचने कृत्वा सर्पिरासिंचतीत्य
नन्वात्॥ ॥ यावद्धृत्तमतः॥ यतो य --- येवं स्त्रीणां वेदिरित्याहिना सोतपनीयतंत्रमघि कर्म ३
चोदकप्रासांप्रपंचितं चैतत् प्रागेवान्यन्वेवं व्या-- चक्ष्महे। अतो यावद्ध्रुतं येन प्रहृतितः
प्राघावाप्याज्यभागो पुनर्विधीयते। तेनाज्यभागसद्भामाराद्रुपकारकमन्यदुत्तेन भवति।

पय   या

द्वि.भा. तथ याकुक्कुटाहननस्योदकप्रहरणा चार्द्रया जानुयाजवमी संजद द्विःशस्तिहोमस्तर्णोपा
अ.५ त्रब्राह्मणान यैराकर्मोपवर्गाहिवेडव्यसंस्का यास्त भवन्त्येवाम्रतिप्रसयथश्च ॥ ॥ तत्र तापस्नुषा
४० वेदिमभिमृश्यन्त्यौक्षीवा तूष्णीं त्वान्यारिधियपरिधानं ॥ ॥ तत्र तापस्नुषा विदिक्षिताः तेणौ व मंत्रेणा वे
दिमभिमृश्यश्च पचा तूष्णीं त्वा तस्त्री मेव वेदिमभिमृश्य परिधीन्परिधावेतिश्च तन्वात ॥ अन
40 हनाचाहायौ देनि स्व वं चुस्कचयाहावोदेतिस इमामेव स्त्री तां वेदिमभिमृश्य परिधीन्परिधाव
ति स्मा तन्वात ॥ अतः एवं मो हनो स्त कु कि वो चा हा पवे दि समीपे आगान्यते स्त्री मेव वेदिमभि
मपोस्थितं मृश्य प्रागासादितं एकं इध्मकाष्ठं प्रस्तरे चाहाय आहवनीये स्तरणां तं पारधिपरिधानं मंत्रे
णाकरोति ॥ प्रथमं परिधिमुपस्पृश्यत सो ध्मस्य निरसनं नाहवनीये आधनं तत इत्यं सिद्धं त्वा
त ॥ शकलान्याधायमध्याध्वनावासादयति ॥ ततो मन्त्रा दूर्ध्वासंख्यानिपज्ज्य पश्चिमेन शकलान्या
हवनीये आधाय स्रुचे स्वेनि जयाते अहवनीये प्रज्ञिप्य पाराव वोः पिपीलकपोवो प्रतावोद
नावासादयति ॥ पावतः शकलान्कामयने नावनीम्या इधान्यचैना अग्राहनावासादयति स्क वं चा
सादयतीति श्च तन्वात ॥ अन्त तिक्रमे णौ वासादने ॥ स्क वासादनं स्रुवचनात्म संप्रदायकारास्क स्त् एम:
वैस्क कु स्क वासादनं न तद्दुहनयो रासादनमिति आहुः ॥ सो विष्टतन स्याहन स्य वचनाहासा ४०
दनं शोधाका पौर्णवेनाः आग्रासेः अनश्च वचनाभावे पशो व्यां गेणोप्राणाहानासादनाल
भनानि भवं ति ज्ञो मका पौर्णवादेव अग्रो भयो रासादनमंत्र स्योहः ॥ त्रिपाम्यां ध्मस मध्यांग्रि

ष८ समृज्य आसीदहमिति॥ आज्योद्वहनयोरुभयोरपि मंत्रस्य प्रयोजकत्वात्॥ ॥ स्रुक्स्रुवं च समार्ष्टि॥
अग्रे प्रोक्षे वसवे स्रुक्स्रुवं स्रुवं संमार्ष्टि स्व शाखापामो द्वहनयोः सर्पिरासेकानन्तरं स्रुक्स्रुवसंमार्जेन प्रोक्तं स
र्पिरासिंचतीति स्रुक्स्रुवं च संमार्ष्टीति॥ ॥अनुत्पाद्य वा संमार्जनं॥ वा शब्दो व्यवधारणे। कारावपात्राद्वहन
वाक्येव चोद्दकपात्रेका ले स्रुक्स्रुव समार्जनं कर्तव्यं। अत एव प्राङ्ग्रहणे एवकाले स्रुवजुहने त्राणापि
शीलक द्वयेऽपात्रीणां संमार्गः॥ ततः पत्नी संनहनादि। आज्यभागाभ्यां चरति। अत्रास्य हनानन्तरं
आत्मालंभो द्वकस्पर्शौ कृत्वा आहवनीयोपवासनाग्निसंमार्गौ च कृत्वा समंत्रकं होतृवरणं क
र्तव्यमिति कर्कोहिमतं। हरिस्वामिमते त्वेतानि न भवन्ति। सा तपनीयात्तत्तामेवात्र प्रसंगात्। हो
त्रामंत्रणावरणे तु मध्यपाते विभावर्तव होतुरयत्रत्वाहित्यवरे॥ ॥ततो ध्रुवायाज्यभागाभ्यां
चरतिवचनात्॥ तत्प्रकारमाह॥ ॥आग्नेयं दक्षिणतः॥ दक्षिणा दक्षिणतो द्वहनस्थात्सर्पिरासे
चनात् घृतपरीतो जुहोतु ध्रुवाज्यमवदाय आग्नेयमाज्यभागं करोति। अत्र च स्रुक्स्रुवं स्रुचे च द्व
स्तेनादहानेनानुयाचनं कार्यं। तुपविशति होता होत्रषदने स्रुवं च स्रुवं चादहान आहाग्नये
नुब्रूहि याग्नेयमाज्यभाग ८ सद्दक्षिणास्यो द्वहनस्य सर्पिरासेचना ध्रुवाज्यम्वदाया तिक्रा
मतीति क्रम्याश्रावयाहाग्निं यजेति वषड्कृते जुहोतीति श्रुतत्वात्। अत्रापि वषट्कारानन्तरमे
व होमो न तु वषट्कारेण सह। पुनर्नवचनात्॥ ॥सोम्यमुत्तरतः॥ उत्तरादुत्तरो द्वहनस्थाद्वा स उ
र्पिरासेचनात् घृतमुत्तरीकृत्तो ध्रुवाज्यमवदाय सोम्यमाज्यभागं यजति। अथ द्वहसोमापा

धौ

दे॰मा॰श्र॰प॰ नुब्रूहीति सौम्यमाज्यभाग ८ मुत्तरस्यार्द्धस्य सर्पिरासेचनादनुरज्यस्यावद्यपाति विक्रमेत्यति
५१ क्रम्याश्राव्याह सोमं यजेति वषट्कृते जुहोतीति सूक्तत्वात् ॥ ॥ गृहमेधि स्विष्टकृतो चाज्यभागवस
मावदानो ॥ गृहमेधियागस्विष्टकृच्च द्वौ सौ च यथाक्रममाज्यभागावद्भवतः ॥ दक्षिणाहोह्वनाद्गृह
मेधियागः । उत्तराश्विष्टकृद्याग इति । तौ च सममावदानो तुल्यसंख्यावदानो भवतः । स्विष्टकृद्यपैवदा
नद्वयमेवावदेयं । उपरिष्टा—त्तरमिधारश्चेत्यर्थः । एकप्रत्यवायस्विष्टकृत इत्यस्यायमर्थः । पंचा
वत्तीनां तु त्रिस्त्रिरवदानमुभयत्र भवति ॥ आप्रत्यभिघारणां च ॥ ॥ प्रधानयागावदानानंतरं स्विष्टकृ
द्यंविदानानंतरं चावदायुपदवदानस्यानयोः प्रत्याभिघारणमुक्तं तद्वन्न भवतीत्यर्थः । अथ याह
मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्योनुब्रूहीति स दक्षिणास्योर्द्धस्य सर्पिरासेचनात्तत आज्यमुपस्तृणीते तस्य
द्विरवद्यत्यथोपरिष्टादाज्यस्याभिघारयत्यतिक्रामत्यतिक्रम्याश्राव्याह मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यो य
ति जेवषट्कृते जुहोत्यथाहाग्नये स्विष्टकृतेनुब्रूहीति स उत्तरस्यार्द्धस्य सर्पिरासेचनाच्चूत आज्य
मुपस्तृणीते तस्य द्विरवद्यत्यथोपरिष्टादाज्यस्याभिघारयत्यतिक्रामत्यतिक्रम्याश्राव्याहाग्निं स्वि
ष्टकृतं यजेति वषट्कृते जुहोतीति सूक्तत्वात् ॥ न संचराभ्यक्तानां न प्राशित्रं न चतुर्द्धाकरणं ॥ इडावदानेष रामः
डवत्तं ब्रह्मयजमानभागावदानैर्वो हनात्तु । अपेडामेवावद्यति न प्राशित्रमिति स्मवरणात् । इडाग दे॰मा॰
हणां भागानामुपस्तरणाभिधारणे का निवृत्तिः । प्राशित्रस्याननुवचनात्प्रतिषेधः । यजमानमन्त्रं स्याप्य श्रौ॰ ५
स्तं बनारांवीपि भोलकयस्तच्छुकठपरासम्बेकमयनमिति सूक्तं । अधुना स्थालीपाकमाह ॥ ॥ ५१

३ चदक्षिणा ३

अनुघृत्य वा ॥ वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ अथवा चरुं पिष्टोलकयोः पात्र्यां वा अनु
घृत्य वा साहनादि स्विष्टकृदन्तं करोतीति तत्र विशेषमाह ॥ ॥ सहितमाज्यमधिश्र
यति ॥ अनुघृत्य आग्नेयां पिष्टोलकचरुसहितमेव चरुं अलग्नमेवाज्यमधिश्रयति । आ
हवनीय एवेत्यर्थः । न देवप्रतिवेशमाज्यमधिश्रयति । निश्रितेः प्रतिवेशो सन्निकृष्टं ॥
॥ उद्वास्यामयमासादयति ॥ चरुमभिघार्योद्वास्य स्वप्राग्यादानेव चरुत्वो मयरगापदे
आहवनीयस्य तेकवमाज्यस्थाली चरुं च वेघामासादयति । अस्मिन्पक्षे आज्यस्था
ल्याः अवचतुर्थहीनाभ्यामाज्यभागौ सह मेधि स्विष्टकृत्प्रयोगौ च प्रवर्त्तितव द्वि
षमावदानौ । अत्यभिघारणमपि भवति । स्विष्टकृति द्विरभिघारणं च । अन्य
त्सर्वं पूर्ववत् । एवं वार्त्तिनो अप्रवर्त्तितवह्नुमयत्र पंचावत्तिनो कार्ये ॥ अथेदं
द्वितीयपक्षे सेवस्तीर्णां वर्हिर्भवति यामरु अपः संतपनेभ्यस्तस्यामेव स्तीर्णा
यां वेद्यां परिधीन्नाकसां अश्रोपनिदधातितथा सेदा पचरुं अथयतित
देवप्रतिवेशमाज्यमधिश्रयति अथ पिना अभिघार्योद्वास्यानक्ति स्यात्स्यामा
ज्यमुद्वासयति स्रुवं च स्रुचं च संमार्ष्टि पैत्रं सोम्यमेव चरुमादाय दक्षिणा

द०भा:
अ०५
४२

स्यमाज्यमाहायोदेति स्रुवं च स्रुचं चादायोदेति स एतामेव स्तीर्णां वेदिमभिम
श्यपरिधीन्परिधाय यावतः शाकलान्कामयते तावतोऽभ्याधायेतं८ सोऽथ
मेवच हुमासादयति स्थाल्यामाज्यमासादयति स्रुवं च स्रुचं चासादयत्युपवि
शति होता होतृषदने स्रुवं च स्रुचं चादायाह अग्नयेऽनुब्रूहीत्याग्नेयमाज्य
भाग८ स स्थाल्यै चतुराज्यस्यावदायातिक्रमनोतोऽतिक्रम्याश्राव्याहाग्निं यजे
ति वषट्कृते जुहोत्यपाह सोमायानुब्रूहीति सोम्यमाज्यभाग८ स स्थाल्या एवच
तुराज्यस्यायवचतुराज्यस्यावदायातिक्रमनोतिक्रम्याश्राव्याह सोमं यजेति व
षट्कृते जुहोत्यपाह महस्नाग्ने मेधिम्पोऽनुब्रूहीति इति प्रवृत्तानि वेदेवयुगे विषे प्रधान
कृ क्कु घागयोः श्रवणात् । अत्र स्थाल्या आज्यमासादयतीति क्रमविधानार्थं वचनमि
ति हरिस्वामिनः ॥ ॥ न प्राशित्रं ॥ अन्नामयोः पश्नयोः प्राशित्रं भवति उभयत्रा
प्येतामेवावद्यति न प्राशित्रमिति श्रुतत्वात् । अत्र हरिस्वामितः । इडामेवाव दामः
द्यतीत्यपमनुवाहः । अप्रासंगिकत्वाद्धितस्य प्राश्नमेवावद्याने । न प्राशित्रमि ४२
त्युप्राप्तप्रतिषेधः । तत अब्रह्मणागारत्वा प्रतिसिद्धत्वादिडवद्भवेदेपाद्गति ॥
द

॥ इडांतं भवति ॥ एतदुक्तं मेधीयं कर्मेडांतं भवति । उभयपक्षेपि एतावत्तरएवक्त्रं तत्रा
न्तः पूर्वपक्षे उपात्तेडांते न्यायस्य प्राप्तत्वादपि पाखंडेव स्मार्तत्वात् ॥ ॥ पूर्वं मार्ज
नमुपहूय ॥ पूर्वपक्षे इडामुपहूय पश्चादुपमंमार्जनं सर्वैः कार्यं ततो मन्त्राणामिति । उप
क्षस्य मार्जयितेत्युक्तत्वात् । द्वितीयेनुपपत्तेर्मन्त्राणां नंतरमेव मार्जनाय पर्वेद् इति वि
शेषोपदिशानं ॥ ॥ प्राश्नंतिपुत्राः ॥ पुत्राब्रह्मणाद्याश्चत्वारऋत्विजः इडां प्राश्नं
ति उपहूय प्राश्नंतीति श्रुतत्वात् । पुत्राः नहरीयजमानस्येडां प्राशानेवारत्ना
र्थी ॥ ॥ यजमान गृह्याह विरुच्छिष्टा शाल्विजो ब्राह्मणाणश्चान्ये बहुश्रुत ॥ य
जमानस्य गृहे भवा यजमानस्य गृह्याये हविरुच्छिष्टाशाः ततोपनयनासीन
मादनं शरावोद्धृते स्थालीपात्रे स्थासोस्थितं वा प्राश्नंति हविरुच्छिष्टं सर्वाश्नंति
ती हविरुच्छिष्टाशा उपनीताः अनुपनीतस्य शूद्रतुल्यत्वेनानधिकृतः ह
विःशेषमन्त्राणाधिकाभावात् ॥ नयान्नास्त्विजोपि तमोदनं प्राश्नंति । अन्येपि
ब्राह्मणाये तत्र समागता भवंति येमोदनं प्राश्नंति । यथाहनो बहुर्भवति । नो चेद्व
हुस्नोर्हिन्ये न प्राश्नंति । ऋत्विग्गणानासु प्राश्नंताये वा यावंतो गृह्याह विरुच्छिष्टाशा

त र्त

दे.भा.० स्रुक्सादनंतः प्राश्नीयुर्यो ऋत्विजः प्राश्नीयुर्यो ऽप्यनो ब्राह्मणाः प्राश्नीयुर्यदि
अ.५ बहुरोहनः स्यादिति ज्ञातत्वात्॥ अविरिक्तः ऽस्य स्थालीं निदधाति॥ अविरिक्तां सं
४३ स्रुषां स्थालीं निदधाति। सर्गुरोसः ह शेष कचित्स्थापयंति। अग्रेण ताम निरशितां कु
43 म्भीमपिधाय निदधाति सर्वाहवीयेति ज्ञातत्वात्। निःशेषाशितान्न हि ता निर।
शिता निरशितां अनिरशितां कुम्भीयस्तो हवीयस्मिन् कर्मणि तत्सर्वाहवीतस्य
सर्वाहवीयेति। अशीरिवान्नं वर्षोपाय प्रत्ययः। अपिधानं तु सामर्थ्यात्पी
प्रासन्वास्तत्रतानोपनिबद्धं पिशीलपत्रे तु तत्रोदुररणा कालस्य वानिरिक्ता
पो स्थाल्या अपिधाय निधानं यजमानस्यात्र प्राशनं भवति। नीग्रहमेधीया न
५) पवित्रप्रति शेषसमाप्तिः। भागपरिहरणं जुहरावभ्यूहनात् हकोपस्पर्शनोऽन्तेप्रेशस्ता रामः
पत्तिः ५ जनं। जुहूमेव स्थाली यत्रे स्थाल्यां च परिधिप्रहरणेपः। संस्रवाहुतिः। पत्नीसंयाजसिद्धु ४३
र्योपाहि सुन्त्वासिस्तु न्ते माधेहीति जुह्वा ऽव धुरि निधानं वेद्यां। विमोकः।
स्वावेदस्तरणं। अन्ये त्वञ्जन बर्हिहोमः। प्रणीताविमोकः। राज्ञ समागः।
मागावेस्तरणं। मागम्प्राशनं चेति॥ ॥ सांतपनीयास्समाप्या॥ ॥ ननीग्रहमेधीयाश

यसमाप्त्यनंतरं सांतपनीयमिष्टिं संस्थाप्य वत्समातां कुर्यात्॥ सांतपनीयासमापि
श्च केषांचिद्बर्हिर्होमे ब्राह्मणतर्पणात्प्रेष ब्राह्मणतर्पणात्कर्मापवर्गो धनव्ययपदार्थ
चतुष्टयेन केषांचिद्बर्हिर्होमादिनमःस्तायेत्यंतेन सकलेनेति॥ येषां बर्हिर्होममा
त्रमेव परिशिष्यते तेषां गृहमेधीयायां ब्राह्मणवरणं दक्षिणादानं आहवनीय
कल्पनं उपवाजनं संमार्गादि सर्वं पुनर्भवति॥ येषां च पदार्थचतुष्टयस्योत्क
र्षः॥ येषां च बर्हिर्होमादेः सर्वस्य तेषां मतेन भवति॥ ॥प्रातर्वा शेषभावात्॥
वाशब्दोवधारणे॥ प्रातः प्रतिपद्येव बर्हिर्होमानंतरं सांतपनीयां समापयेत्
निदानींकृतः शेषभावात्॥ गृहमेधीयाशेषस्य बर्हिर्होमस्य विद्यमानत्वात्तात
नोहाविर्होमिकृते गृहमेधीयासमाप्तिं प्राप्नोति न देने च सांतपनीयासमापनीये
ति अत एव बर्हिर्होमस्यापि सांतपनीयातंत्रमध्यपातित्वात्परतंत्रो यज्जुहोति यो
मात्राहुतिर्होममात्रं भवति॥ नान्यज्जुहोतिसंबंधिनादर्शपूर्णमासीको इति
कर्तव्यमेतियेषां च बर्हिर्मात्रोत्कर्षस्तेषां सर्वं भवत्येव बर्हिर्होमे॥ ॥मातृभि
र्वत्सान्त्संसृज्य निवान्यावत्सं बध्नातीति॥ गृहमेधीयसमाप्त्यनंतरं मातृभिर्गो
भिः सह वत्सांस्संसृज्य संयोन्यनिवान्यायां गोर्वत्सं बध्नाति॥ तस्य रात्रौ संसर्गो
न कर्तव्यः॥ पितृयज्ञेन त्ययसाध्रयोजनमस्तियतो स्वयं न च वत्सापरकीयेन

दे० भा०

प्र० ५

४४

44

वक्ष्मानयागोर्दुघते सा निवान्येत्युच्यते। मारभिर्वक्ष्मोऽस्माना वाजेष्यतीति वान्यां प्रा
तर्दुहं निपिरयन्नाद्येति श्रुतत्वात्॥ यजमान गृहवर्त्तिनां सर्वेषां वस्तूनां संस
र्जनप्रोक्षेषु प्रातापिनु यज्ञार्थे होष्यानि वान्या यागो वैसस्यवं धनं कर्त्तव्यमित्यर्थः
।वस्तो व्यरात्रौ सान्ध्यभिः सह संपोतीति घंदोग सूत्रो अग्निहोत्रहोमार्थमपास्यां
रात्रौ यथा न होधव्यं इत्यभिप्रेत्य हृद्यान्तरं विधत्ते॥ ॥पर्वा वाग्निहोमः॥ गृहमे होत्र
धीय समास्यनंतरं तस्यां रात्रौ पर्वाग्या सायं प्रातरग्निहोत्र होमः कर्त्तः। पर्वा अः
रेव वाऽरात्रि मग्निहोत्रं जुहोतीति श्रवणात्॥ तं दुग्धैः शिष्टिलपक्का पर्वा गृहं इत्य
भिधीयते। अथ परहवि होममाह॥ ॥प्रातर्हुत्वाऽहुत्वा वा स्थाल्या हव्यर्हित्तेन प्त
र्मो हवीति॥ प्रातःप्रतियद्यग्निहोत्रं हुत्वा वा अहुत्वा वा संश्वा सायं गृहमे धीप
चरो स्थाल्या सकाशात् उद्धृत्य हवींति मन्त्रेण हव्याकरणाभ्यन्तपात्स्थाली स्थमो
दनमाहृत्ते गृह्णातिस्वपर्ष प्रातर्हुते वाहुते वा पतरपाकामये तसो स्थाल्यग्निरक्षि
तायेत्। स्थे हव्यैर्षि हर्ति त्तराणि हवीति श्रुतत्वात्॥ सास्याइति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी।
अस्यां अग्निरभितापासशो वायागृहमे धीय तुर्व्यैः सकाशात् हव्याक्षुपहंतीति हव्यं रा म०
गृह्णाति उपस्तवी हंतिर्ग्रहणापेवर्त्तते। हव्याभ्यनुष्ठकार्यापत्यासमार्गप्रतप द ४४
ने सर्वं कार्यं॥ ॥अथ समादापितयेत्र्यायत्॥ गृहणानंतरमध्वर्युर्यजमा

नप्रतिरूपममाद्धपितवाइतिप्रैषंब्रूयात्॥ कूपमोप्योयेतिशब्दंकर्मणितयावेन
स्वाध्यानंकुविनिप्रैषार्थः। अथरूपममाद्धपितिवैब्रूयादितिश्रवणात्॥ ऊ
जुहोति नेक्षुपमेतनेशब्देसतिनेयेवस्व्यांहविनीयेजुहोति। मयद्रिरूपामवषद्धारइत्यु
हेकआहुतस्मिन्वषट्कारेजुहुयादितिश्रुतत्वात्॥ ॥अव्याहरतिब्रह्माजुहुधी
त्याह। अव्याहरत्यपिभब्रह्माजुहुधीत्येवमाह। यद्यनरूपाभ्रान्तालोएवदक्षिणात
आसीनोब्रूयाज्जुहुधीतिश्रुतत्वात्॥ ॥इहिमइतिजुहोति॥ इहिमइतिमंत्रेणाहव्यां
गृहीतमोहनंजुहोति। सजुहोतिइहिमइतिश्रुतत्वात्मइहमिंगृयेतित्यागः॥ ॥अ
पमोदक्षिणा॥ पस्यारूपमस्यकृतेजुहोतामेवमध्यमेअध्वर्यवेदक्षिणादद्यादि
ति। अहुते। चरुविहेमिस्तहाहविहोमांतेसांतपनीयांसंस्थाप्यपुनरुद्धत्याग्निहो
त्रहोमःकार्यः। हुतोवेत्तस्मिन्नेवत्विहैते॥ ६॥ ॥मरुद्भ्यःक्रीडिभ्यःसप्तकपालः
॥पुनःपुनरुद्धत्यमरुद्भ्यःक्रीडिभ्यःसप्तकपालःपुरोडाशोभवति। अथमरुद्भ्यः
क्रीडिभ्यःसप्तकपालंपुरोडाशंनिर्वपतीतिश्रुतत्वात्। अत्रमरुद्भ्यःमक्रीडिभा
मरुतांक्रीडितां। मरुतःक्रीडिनइतिविभक्त्योचतुर्धाकरणोवर्जंसर्वं॥ ॥अ
दित्येचरुः॥ अदित्यैदेवतायैचरुर्भवति। अत्रादित्यैअदितिःअदित्याअदि
तिरितिविभक्तयः। चतुर्धाकरणादिसर्वंभवति। अयमेववावासूक्ताआदित्ये

दे॰भा॰ षिरित्यष्टा रित्यष्टाधान्यौ अस्मिन्कर्मैकत्वात्॥ अन्यत्रापि॥ न केवलमत्र
अ॰५ अन्यत्राप्यदित्यै चरुरेव भवति न पयः। अदित्यै महिष्या इत्यादौ। अपवादमर्थः
४५ अन्यत्रापि अन्यस्मिन्नपि शाखान्तरे नैकालिके बकाते अदित्यै चरुर्भवति। तदाह
45 शांखायनः। अंबकामं स्याप्यमेत्र चरुरादित्यपेवेति। एवमेवमेत्र कठतैत्तिरीयसूत्रे
षप्युक्तमस्ति। अपवादपत्रादित्यदिति चरुः। अयमेत्रादित्यै भवति नत्वादित्यायेत्येत्ये
वेनियमः। अन्यथा किमत्रादितिर्देवता किमादित्यस्यैवेति संदेहः स्यात्। आदित्य
अहरंते चेत्याद्येयद्येवमदित्यै महिष्या इत्यत्र कः पंचरु उच्यते। अस्य सूत्रस्य
अकृतिवाक्योपसंहरणार्थत्वात्। तत्र चादित्यं चरुं निर्वपतीति चरोः प्रकटित्वादि
ति। अयमेवावाप्याप्रगा आदित्ये घिरिजि पयपागिष्ठिव्ययशौ दृत्। भिन्नतंत्रत्वा
देत्याह॥ ॥ समानबर्हिषो वा कालैकत्वात्॥ कौडिनमादित्यश्चरुश्चेद्देह
विधि समानबर्हिषो समानेन तंत्रेण भवतः। कुतः। कौ कालकर्मैकत्वात्। एकका
सत्वात् एकस्मिन्नेव प्रतिपद्दिप्रातःकाले द्वयोर्विधानात्मकर्मणोपि पंचप्र
याजअनुयाजादेरेकत्वात् मानत्वादित्यर्थः। अतः तंत्रभेदकालकर्मभेदाभा
वात् समानतंत्रे एव भवेदित्यर्थः॥ अथ महाहविर्हविर्व्यते॥ ॥ महाहविरह रा॰म॰
वसायनिर्मथ्य॥ कर्त्तव्या मीनी शेषः निर्मथ्यत्यग्नहणातं पूर्वमग्निसमा ४५

अर्थात्

रोहणोद्वसायेवत्स्यतं पर्वणीनेतयजनत इति श्रुतेः। एतेनेति साकमेधपर्वणामानष्ट
त्वाच्चं न च महाहविः। कृतः। नहि तदुद्वकल्पते पद्धत्तरवहवाग्निहोत्रं जुहुयादि
त्यग्निहोत्रस्यात्तरवेधाधिकरणानामाम्नहितिपुनस्तदनेनोद्वसानमुच्यते।उ
त्तरवेदिश्च महाहविष्येवातस्मात्पूर्वमप्युद्वसानं महाहविष्येवानस्य संनि
नृपत्वाहित्यभिप्रायेणोतदुक्तं। सिद्धांतमाह॥ ॥ सर्वेषां वा॥ अपवा सर्वेषां वा
नीकवत्याः पूर्वमेव समारोपोद्वसानमेषनानित्तत्वापवीरेण लोपं एतेनस्य
२१ द्वस्य त्येतत्तं साकमेधाख्यसकलपर्वव्यापित्वात्। अनीकवत्यादिस्थेवकांतं। तस्य
साकमेधासंज्ञानत्वेकस्य महाहविषः। अपेतैः साकमेधैरिति प्रयुक्तत्वानीक
वत्सहितानां विधानात्तस्मात्तानि सर्वाणि साकमेधशब्देवाच्यानि। अनीकवा क
त्याद्येव धारणोयस्त्वेवेषुरेवेत्यर्थः। अयमेव सर्वेषां भाष्यकाराणां सिद्धांतः
अस्मिन् पक्षे केचिदेवमाहुः। समारोप्योद्वसायगार्हपत्यं निर्मथ्य साक
मेधार्थीमवसाधारणावग्नी विहृत्यानीकवत्यादि अंबकांतं तस्मिन्नेव वि
हारे कर्तव्येन प्रतीपि यपग्विहारः। महाहविरर्थमपि ~~[illegible]~~ सः
तएवाहवनीयादिप्रणयनेनातावत्मात्रार्थत्वाच्चात इदं नेतस्यानिप्रणीत
स्यालौकिकत्वं तश्चपिण्याहि शुष्पूर्वोमध्याहवनीयएवोपस्थानादितस्य

दे० भा:
अ० ५५
५६

47

साधारणत्वात्। अथ यद्यपि यज्ञो प्युक्तं तरद्वद्भवति अग्नेर्गन्धोः समारोपविधानात्
ग्नीसमारोहोऽस्ति। अथ महाहविषीह हविष्याह॥ ॥नित्येभ्योऽधिकानि॥ अत्र महाविषि
नित्येभ्यः आग्नेयादिभ्यः पंचभ्यो हविर्भ्योऽधिकानि हवींषि भवन्ति। उच्यतद्द्विशेषः
तान्याह॥ ॥ऐन्द्राग्नः॥ ऐन्द्राग्नो द्वादशकपालः पुरोडाशः षष्ठं हविर्भवति। ऐन्द्राग्नो
द्वादशकपालः पुरोडाशो भवतीति श्रुतत्वात्॥ ॥माहेन्द्रश्चरुः॥ माहेन्द्रदेवत्यश्चरुः
सप्तमं हविर्भवति। अथ माहेन्द्रश्चरुर्भवतीति श्रुतत्वात्॥ ॥वैश्वकर्मण एककपालः॥
विश्वकर्मणो विश्वकर्मदेवत एककपालः पुरोडाशो भवति। अथ वैश्वकर्मण ए
ककपालः पुरोडाशो भवतीत्यभ्यवदानात्। अथ यदुपांशु एककपालत्वात् सहत्वाश्च तत
एव सावित्रस्तु निर्वपः पांशुः। एवमेतद्द्वे हविषी उपांशु भवतः। द्वयोरिति श्रुतेः। ए
वमत्राष्टौ हवींषि भवन्ति तेषां मध्ये ऐन्द्राग्नस्य पत्नीश्चरुप्रकरणाभावः इतरेषां सा
नां सर्वं भवति॥ ॥उत्तरवेद्यग्निप्रणयनमेषां यथा वरुणप्रघासवत्॥ अत्र
महाहविषि उत्तरवेदिकरणं अग्निप्रणयनं अग्निमन्थनं पशुहीन्यकरणं वरुणप्रघा
तवीसि सवद्भवेत्। तत्रौ अग्निप्रणयनपक्षे हीन्यनिवरुणप्रघासवदित्येतदुक्तं। अग्निमन्थ टमः ५६
नं तु तत्रापि विश्वदेविकमेवतद्ध्यापि महाविष्यति। तत्र यथा वरुणप्रघासवदेतदुक्तं
तु यत्तावद्वरुणप्रघासेषु महाहविषि चैन्द्राग्नादीनां अधिकेविषां मेषन संबंध
ह

ङ्गापकाभावमेवमुक्तं। इतरथाग्निमंथनस्य पंचहविःसंबंधात् इध्मिकैः सह संबंधेन स्या
त्। तथा च वक्ष्याधिकं हविर्विस्मृतं तस्य संतंत्रे क्रियमाणेन होमं यत्नेन स्यात्। अथ यदुनद्धि
क संबंधेनाग्नित्रे अधिकानामंतरायेमंथनं स्यात्। अत एव प्रतिप्रस्थानाग्निमंथ
ग नस्यैव निषेधः। महाहविषा हि वैश्वदेववत्तंत्रे जपहरित्युपक्रम्य न स्याद्वरुणप्रघासेभ्यः कृत्स्न
दिंगरूढं इति यथाग्न्याज्यमथं त्यग्निं नव प्रयाजं भवति नवानुयाजं त्रीणि समिष्टयजूं
षि भवंत्यथैतान्येव पंच हवींषि भवंति सयहाग्नेयः इत्यादि श्रुतेः ... त्र यमो इष्टि
रा।। अत्र महाविषि त्रयमो इष्टिरा। आग्नेयोत्तरान्तात् ततो महाहविः कर्मापवर्गांतं
समापनीयं सिद्धमिष्टिः संतिष्ठत इत्यापस्तंबवचनात्।। केचित्तु महाहविषा व्र
तविसर्गांत ग्रावकपिंडपितृयज्ञं तंत्रेणकांक्षंछंति तस्य किं ... लोमि जितेस्तव विदुः। अथ पि
तृयज्ञमाह।। ७।। पितृयज्ञ उपांश्वनुचरणं।। पितृयज्ञ इति वरुणप्रघासोपार्छः
संज्ञानस्मात्पितृयज्ञो नाम इति वचनात्। तत्रोपांश्वनुचरणं भवति। तेनोपांश्व
चरंतीति श्रुतेस्त्वात्। नामिनपितृयज्ञेनावरत्नाम्नाव्हे सर्वमित्यत्र चात्र अग्नेरादि
के सर्वेषूपांशु भवति।। पुरस्तादुपचारः।। दक्षिणावर्यामाहिह पुरस्तादुप
चारो भवति उत्तरत उपचारो यज्ञ इति परिभाषाबलेन यद्युत्तरतः क्रियते त
त्सर्वमिहाहवनीयस्य पुरस्तात्कर्त्तव्यमित्यर्थः। तथा ब्रह्मस्तरणामाह्येहक

दे.भा: निनयनादिकं चाग्नेन च तावदि विपर्यासो ज्ञाप्यते स्विष्टकृत्वा दक्षिणाभिमुखे कर्म
अ.५ णोत्क्रियमाणो दक्षिणादिक प्राची। अपरा दक्षिणा उत्तराप्यभिमापूर्वा चोत्तरा चेति
४७ ति न क्रयणास्य पश्चाद्यन्यात्रासादनं विहितं यत्तु हि पत्र दक्षिणाग्न्यो रुरुते नः प्राक्
मयाणि संस्थं च कर्त्तव्यं। यात्रा णाम्भुखं वा निच दक्षिणास्या कार्या णा। अत्रयणास्य पश्चाद्य
४७ द्धविरासादनं तदप्युत्तरत एव ब्रह्मयजमानयोर्य दक्षिणा उपवेशनं उक्तं तत्पश्चा
द्भवतीत्येवमादि सर्वं मुहूर्तो यं। यत्र पुनः सत्रघनेन नाहे यन्य गार्हपत्यस्य पुरस्ताद्
वहननं पश्चयोरेवं बर्हिषद्गुरुत्तरतो णिश्याज्ञेन्यो दक्षिणातः पुरस्ताद्गन्य पश्चकुश
वाहचेत्येवमादौ दिशउयदिश्यते। तत्रा विपर्यस्ता एव मेन्नासहः। अत्रातिदिष्टास्व रव्या
पदि वविपर्यायानौष्टासु॥ ॥ब्रह्मयजमानयोश्च॥ चकारात्पुरस्तादुपचार इत्य
नुकृष्यते। ब्रह्मयजमानयोरपि पुरस्तादुपचारो भवति। दक्षिणाभिमुखस्तान्धा गेन
यां दिशि प्रायज्ञ रवानुपविशनतः। तत्रापि दिदक्षिणातो ब्रह्मा उत्तरतो यजमा
नइति। हविरासादनानन्तरमित्या यजमानश्च ब्रह्मा च पश्चा सरितः इति सव रा.भ:
णान्दहनादिपरीतं पुरस्तादुपवेशनं स्वाविंतत्पुनरपि प्रधानप्रचरणा कालेपु ४७
रस्तादुपवेशनविधानात्संयत्सांतरमोहु॥ ॥पूर्ववद्वा॥ अथवा ब्रह्मयजमान
योः पूर्ववद्वोपवेशनं भवति। पूर्ववदिति प्रकृतिवद्दक्षिणातो विपर्यस्तायां दि

ग्निरास्यां दिश्यपरस्यामित्यर्थः। तत्रापि बुल्ला दक्षिणातः प्राङ्मुखः। प्राचीनावीती यजमान
उत्तरतः प्राङ्मुख इति॥ ॥अपत्नीकः॥ अपत्नीकः पितृयज्ञो भवति। केवलस्यैकाकिनो
यजमानस्यैवात्राधिकारो न तु पत्नीसहितस्येत्यर्थः। अतोऽत्र पत्न्याः प्रतिबेधात्पत्नीः
संनह्येति प्रैषाभावः। संनहनस्य चाज्यावेक्षणाज्यसंस्कारादर्शं करोति॥
॥दक्षिणाग्निराहवनीयवत्॥ दक्षिणाग्निराहवनीयवत् भवति। आहवनीये य
त्क्रियते तत्सर्वमत्र दक्षिणाग्नौ कर्तव्यमित्यर्थः। दक्षिणाग्निराहवनीय इति वच
नेवचनकरणं स्वकार्यपरित्यागेनाहवनीयकार्यकरणत्वं यथा स्यादेवमर्थं तेवा
न्वाहार्यपचनस्य इतिनेमित्तिकहोमादिकमपि स्वकीयमत्र भवति। आह
वनीयसंबोधिचेति॥ ॥पूर्वेणाहवनीयं प्रणीताः परिहरति॥ गार्हपत्यस्य पुरस्ता
द्दक्षिणाग्नेश्च मसंनिधापालस्य दक्षिणाग्नेः पुरस्तान्निधानार्थं पूर्वेणाहव
नीयं विपरिहरति। गार्हपत्याहवनीययोर्व्यवायो माभूदित्येवमर्थं इदं उच्यते।
अन्यथा गार्हपत्याहवनीयांतरालेन नयनेन योर्व्यवायः स्यात्। ननु हविष्यात्रेया
दिना सिद्धः पुनरुक्तमिदं। सत्यं यथाप्यात्वा कर्मणोऽप्राहक्षिणायेन गार्हपत्य
मपरेणोवहरणं प्राप्नोति। नाहवनीयस्य पूर्वेणोत्रेवन नियमः क्रियत इति न पु
नरुक्तं। अत्रैव पूर्ववद्दक्षिणाग्नावग्न्यन्वाधानं। पञ्चासनोपकल्पनाब्रह्म

दे॰भा॰
अ॰ ५
४८

वरणं । तदुपवेशनं चाव्रह्मवरणं चाहवनीयस्य पुरस्तात् दक्षिणतोभिमुखो ब्रह्मा । पूर्वा
भिमुखो यजमानः । ततो ब्रह्मन्महणं । अनंतरप्रणयनात् आग्नीध्रवा दक्षिणाग्नेरुत्तरतः स्थि
तो च दक्षिणाग्निमीपस्थमानः प्राचीनावीती । कर्मणि । तत्र प्रणीतानां प्रणयनादि । प्राग्य
तविसर्गात् पित्र्यकारणाय ब्रह्मवरणं ब्रह्मन्महणं पोरभावः । अध्वर्युर्यजमानो वा यः
पिण्डदानं करिष्यन् भवति तेन यत्तर्वंनो । वीविधनं कर्तव्यं । अत्रैवविस्रंसनोपदेशात्
पितृत्वाद्य सव्य कर्मोपसव्येन दक्षिणाभिमुखैर्दक्षिणां संस्थः सर्वैर्यथास्वं कर्तव्यं ।
प्रतीच्युद्धरणाय स्त्रेयज्ञोपवीतिनाः हवनीयस्योद्धरणं कार्यं प्राचीनावीतिना दक्षिणाग्नेः । नादे
सर्वसाकमेधोद्धरणायस्त्रेत तेथ्रुव अस्पासादनान्यपि सर्वेषां दक्षिणाग्ने । तोदक्षिणा
ग्रे हृत्वेरास्तरणादि इत्येवमादि सर्वं मन्तव्यं ॥ ॥ अर्थवस्तु ॥ पूर्वेणाहवनीयं परिह
रतीति च कारेणानुवर्त्यते । अर्थ प्रयोजनमस्यास्तीत्यर्थवत् । प्रयोजनवत् । पद
स्तस्य स्त्रकृत्स्नवाच्यस्याप्याहि केत तम्पर्वमपि पूर्वेण हवनीयं परिहरतीति दक्षि
णां वेदिं प्रतिनयति । पेये अर्थवायाथ्र्यमेवानान्वेतवाच्यं । व्यवायनिषेधादेव प्राग्रेस
त्यां गार्हपत्यस्य पश्चात् परिहरणं प्राप्नोतीति तथा परिहरणे च पित्र्यमप्राग्दक्षिणांय
चानुग्रहोतं भवत्यव्यवापश्चात्तन्नाम्न हि इत्येवमर्थं पूर्वेण परिहरतीति प्राग्दक्षि
णेन नयनं नियमेनोक्तं । नव्यवायाहि किंतु व्यवायनिषेधा प्रागायां तरासेन
ति

रामः
४८

नयनव्यवायो भविष्यतीति। इतिशंकानिरासार्थं च वाक्यानामव्यंतरालेनैव यनेव्यवायो
भवत्येव। तान्यपि गार्हपत्यादाहवनीयोऽन्तरेऽगानने पानीतमर्थः। अन्यत्रापि पत्नीत
गमनप्रतिषेधः। तत्रैवं ते पन्याय वस्य समानत्वादिति॥ ॥पितृभ्यः सोमवद्भ्यः षट्क
पालः॥ अत्र पितृभ्यः सोमवद्भ्य इति विशिष्टेभ्यः षट्कपालः पुरोडाशो भवति। स पितृ
भ्यः सोमवद्भ्यः षट्कपालं पुरोडाशं निर्वपतीति श्रुतत्वात्। तापहोतरमाह॥ ॥सोमाय
वा पितृमते॥ अथवा सोमाय पितृमते पितृमद्गुणविशिष्टाय सोमाय षट्कपालः पु
रोडाशो भवति। सोमाय वा पितृमते इति श्रुतत्वात्। तमग्रहणं गार्हपत्यस्य पश्चादुपवि
ष्टेन दक्षिणाभिमुखेन प्राचीनावीतिना कार्यः। स जघनेन गार्हपत्यं प्राचीनावीती भूत्वा अ
दक्षिणासीनः षट्कपालं पुरोडाशं गृह्णातीति श्रुतत्वात्॥ ॥पितृभ्यो बर्हिष
द्भ्यो धानाः॥ पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धाना भृष्टयवा द्वितीयं हविर्भवति। अत्र पितृभ्यो
बर्हिषद्भ्यो न्वाहार्यपचने धानाः कुर्वन्तीति श्रुतत्वात्॥ ॥पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यो मं
थः॥ पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यो देवताभ्यस्तेभ्यो मन्थस्तृतीयं हविर्भवति। मन्थश्चीरसं
स्कारः। अथाह पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यो निवान्यायै दुग्धे सकृदुपमथितमेकशला
कया मन्थो भवतीति श्रुतत्वात्। अथ पितृणामसिगद्भितमं जुष्टतमं पितृहत
मतिपात्री बिल्वजयेचोहः। यदुपतिष्ठव पितृयुवमिन्युद्दिंगतो देव्यापवित्र्यायक

हे०भा० र्तरो शुंधध्वं दैवाय पितृभ्यश्चावामाइतिपात्रप्रोक्षणं पितृवीतये वाग्यज्ञामीतिहविरावपने
श्र०५ ॥सकृदेवपितृभ्य इति मुसलावघातरो॥ पितृभ्यः शुंधध्वमिति फलीकरणे॥ अपितृ
४६ यजं वहेति अवगाहहरणे॥ धान्यमसि धिनुहि पितॄनिति दृषदि तंडुलावापे॥ दैवपि
त्र्यावेदो भवेति वेदवंधने॥ विपर्यस्य पितृभ्युनुसत्वेदिति परिभाष्यरणो घस
दृदिवेन सन्नतपित्र्ये पितृभ्यश्चाहत्तसत्रं कृहणोऽप्रासे आह॥ ॥चतुर्वा गृहणीयाव
तिधीररणे॥ चतुर्वा चतुः संख्याकमेव गृहणो भवति नेसत्सन्नतायो दृकेन तत्पेवश्रा
द्धापदत्तं यदस्मद्देवेतमृत्तत्पितृभ्य इति॥ नघत्रमत्रस्मरणोत द्वियमेवात्रिदृ
त्ताति तं देवेभ्यः सन्नेत्पत्तालितं पितृभ्य इति॥ ॥गार्हपत्यस्य पुरस्तादवहनन
पेषणे॥ गार्हपत्यस्य पुरस्ताद् दृगग्रं च कृष्णाजिनमास्तीर्य तत्रावहननपेषणा
योकर्तव्यं॥ पुरस्ताद् पचारपिस्येनेनाहवनीयस्य पुरस्तात्प्राप्नोति॥ अतो वच
नादेवमुत्पानः सन्ततरावायोष्यायोत्तरे णान्वाहार्यपचनं दक्षिणोत्तिष्ठं नवह
ति सत्वात्फलीकरोतीति वचनात्॥ अत एव श्रुति वचनाद्दत्वाध्वर्युणाग्नी॥ रामः
ध्रीणावावहननं दक्षिणाभिमुखेन तिष्ठता कर्तव्यं फलीकरणं च सन्नतानामि ४६
ति॥ ॥दक्षिणार्द्धे कपालोपधानं॥ गार्हपत्यस्वरस्य दक्षिणार्द्धे दक्षिणाभा
गेषरी कपालानामुपधानं कर्तव्यं॥ स दक्षिणो व दक्षिणोपलेउपदधाति दक्षिणा॥

णोद्दग्धे गार्हपत्यस्याष्टकपालान्युपदधातीति श्रुतेः । ततश्चोपवेषेणांगारानुन्नरतः स्त
त्वा दक्षिणाग्नौ द्विकपालोपधानं दक्षिणाग्नौ मुखेन कर्तव्यं । प्रथमं मध्यमं धर्त्रमसीत्यनेन साध
र्त्रमसीति दक्षिणाग्नौ । ततः विश्वाभ्य इति पश्चात् तत्स्योत्तरतः पंचमं चितस्थेति मध्यमस्य पुरस्ता
स्म त्स्यष्टमिति । आपिन्वयद्यूंवहेत्यूहः ॥ ॥ धनाभर्जनं दक्षिणाग्नौ ॥ धनानां भर्जनं पचनं दक्षि
णाग्नौ कर्तव्यं । अत एव पर्यग्निकरणोपधानमपि दक्षिणाग्नावेव कर्तव्यं । प्रथमकपालधर्मे
णात्रनांगाराणां प्राचीकरणं । ह्मायवनस्यानुपयोगात् । अतोंगाराहरणमुपर्यपोपधानं
उपरिष्टाद्धं गारोपि धीयत इति ॥ धर्ममात्रत्वात् गार्हपत्यायवा हार्यं दक्षिणाग्नाविति । इ
हसाम पथ्यां वचनाभावात् सर्वे धानानां श्रपणं । ततः पेषणं । प्रवृत्तौ च पूर्वे पेषणं । ततः श्र
पणमिति क्रमः । तत्रेण । धनानां श्रपणपेषणयोर्विपर्यासे सति किं धर्मा भवंति उत नेति ग्भ
संदेहे सति । भवतीति पत्तप्राप्ततत्क्रमलोपणात् प्रवृत्तनिवृत्तौ नान भवंति । अतः त ता अपि
विगुणा भवेयुस्तेन न भवतीति पत्तो युक्त इति । प्राप्तेते निःसारो धर्मा हि ॥ ॥ श्रपणपे
षणविपर्यासेपि धर्माः ॥ धनानां श्रपणपेषणयोर्विपर्यासेपि क्रमात्यागात्वेपि प्राप्त
ता धर्माः । मंत्रेण । अधिश्रयणपर्यग्नीकरणाज्यावेक्षणाज्ञानास्तरणहवद्यु पल धनानां पाम
वंत्येवांग । ततः । यतो धर्माः प्रधानावता । क्रमस्त्वगुणा भूतः । न च गुणानुरूप्तं प्राप्तत्क्रमो
न भवतीति प्रधानमत्र धर्मपरित्यागो युक्तः । तस्मात् श्रपणपेषणयोर्विपर्यासेपि धर्मा

दे॰भा॰ भवत्येवं ॥ ॥ अभिमृश्यार्घ्याः पिण्डान्निवान्यादुग्धे सक्तुयमथितमेकशलाकया मन्थः ॥ पुरो
अ॰५ डाशं धानाश्चाभिमृश्य मानेरिति अभिमर्शनानन्तरं धानाउद्धास्य द्वेधा विभजन् इदं पितृणां
५० बर्हिषदाम् इदं पितृणामग्निष्वात्तानामित्यभिमृश्याग्निष्वात्तसंबन्धिनोऽर्घ्या नाः पिण्डा
50 अन्नतिवत्पूर्षणोन चूर्णीकृत्य निवान्यायां गोदुग्धे क्षीरमध्ये एकशलाकया सक्तुमथि
तः एकवारमेवाप्रादक्षिणं मथितो विलोडितो मन्थो निष्पादयितव्य इति शेषः ॥ अथ
पितृभ्यो बर्हिषद्भ्योऽन्वाहार्यपचने धानाः कुर्वन्ति ततोऽर्घ्याः पिण्डायर्घ्यादित्येव धानाश्च
पिष्टा भवन्तीति ता धानाः पितृभ्यो बर्हिषद्भ्योऽथ पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यो निवान्यायै दुग्धे
सक्तुयमथितमेकशलाकया मन्थो भवतीति श्रुतत्वात् खपं ततस्रायरकीयवक्ष्ये
नया गोदुग्धेन सा निवान्या मेथ आलुलिताः सक्तवः सक्तुयमथिताः सक्तवः हाडूलिताः
एका चासौ शलाका च एकशलाका योऽर्थिकारादिनेत्यर्थः । सार्वकालिके इति समासः ॥ आ
पस्तम्बसूत्रेपि उद्वासनकाले धानानामुद्धास्य विभागमन्त्रेणाविनस्य अर्घ्या आज्येन सं
योज्यार्घ्याः पिण्डतो भावनाः सक्तुः नन्वा निवान्यायै दुग्धस्यार्द्धशरावे सक्तून् आप्यैथ राम:
कयन्नशलाकयेत्तुकाण्डे नैवादक्षिणामुखे विसव्यमन्वारभ्यौपमन्थतीति शलाकालो ५०
ड्भिं मन्थं स्तनयेकक यो हवोधी सादयतीति काठकेवा सयवित्रे निवान्यायायायागोदुग्धे
सक्तुघोषी कपाद्य सव्यमन्वारभ्योपमन्थतीति मानवेचाः निवान्यायाः पयस्यर्ध

पात्रे प्रसव्यामि स्रुग्राह्योकपाधरला ग्रलाकमुद्धरतीति । खल्वतावपिनिवान्याये दुग्धे सन्त
I दुयमपितच्छति दुग्धे इति सप्तमी ॥ दुग्धे अग्निष्व धानाच्चं दिति माधवीयं व्याख्यातं वं तः एं चा
। दुह्यनीमि ह्वविचार्यते । किमप स्यप्रयग्रहणो उत अग्रहणमिति किं तावत्प्राप्तं तत्र सत्र
कारएवबद्धर्वैपत्नं परिगह्यानि ॥ ॥ अग्रहणं मेपस्य ॥ तपतोध्वीः पिं० घंतीति श्रुतेरिति ।
व्यवहितेन संबंधः । अत्रैव हेतुत्वेनान्वयात् । तत्र मेपस्याग्रहणो दपपक्व्याग्निर्त्तो दृशो घा
नखतेंत्रे चतुर्मुष्टिकग्रहणं न भवतीत्यर्थः । कुतः । ततो धीः पिं० घंतीति श्रुतेः यत एवं ।
अ यतो अपि च न्योबर्हिषद्भ्योन्वाहार्यपचने धानाः कुर्वंति ततो धीः पिं० घंतीति । अ
स्यार्थः । ततस्ताभ्यो बर्हिषद्भ्योग्रहीताभ्यो न्वाहार्यपचने त्र्यधाभ्यो धानाभ्यः सकाशा
द्धर्मधानाऽग्राह्यपिनष्टिरपियति । ततो बर्हिषद्भ्योग्रहीतानामेव मध्यान्न धीनां
वेषणस्याविधानान्तदर्थं पृथग्ग्रहणं न कर्त्तव्यमिति पूर्वपक्षमि प्राप्तेऽत्राह ॥ ॥ ग्रहणं
वाचोदितत्वात् ॥ वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ ॥ मेपस्य पृथगेव ग्रहणं कर्त्तव्यं । अग्नि ।
घात्तोदृशो नखतेंत्रे चतुर्मुष्टिकग्रहणमित्यर्थः । कुतः एतन्माचोदितत्वात् । माखोन
ग्र रेपर्थं हयास्यविहितत्वात् खशाखायामपितानि हवी० षि भवंतीति त्रयाणां हवि
धानानाम् अवहनन श्रपणयोः सहक्रियमाणत्वात् ततो धीः पिं० घंतीत्येतदर्थं श्र
मस्यप्रकृतितः प्राप्तस्य समभागस्यानुवादः । अतो गृत नचोदकप्राप्तस्य ग्रहणं

मुख्यग्रमणात्किंचिदधिकः द्राघीयांश्च स्थूलांश्च

हे०भा० स्वाभावावधारयितृमवनेनानस्मान्नंपा पित्र्यग्रहणंभवत्येवानपावमानवोप्रागहि
श्र.५ णावारापितृयज्ञेनचरेत्सुपमूलंबर्हिः त्यन्यत्रस्तराद्भूपद्धनबर्हिःसंस्तृत्यापरोवास्मि
५१ यौ।केकेपात्राणिप्रयुनक्ति।अन्यन्त्राभिन्नहरणाद्दक्षिणातःपुरस्ताद्दक्षिणाग्नेःप्रणीता
साद्यतोदक्षिणातोग्निष्ठानिर्वपति।सोमायपितृमतेषट्कपालंवेयित्नम्योबर्हिषद्भ्यो
51 यवन्मधनाम्यः पितृभ्योग्निष्वात्तेभ्योयवानमंथायसिद्धंमाधिश्रयरापद्रुज्यमाणा
सुपर्णाग्निकरोतिधनानामिराधेयेयापयिनष्टि।सिद्धमाभिनादिति।आपस्तंबेच।
समूलंबर्हिर्भवत्युपमूललूनंवाविषोयानिष्पद्धीयाश्वेति।उपमूलंबर्हिरिति
उपमूलवर्हिरिति।मूलसपूर्वेणादक्षिणाग्निमेकैकंपात्रंप्रयुनक्त्यपरोणब्रह्म।
यजमानाविति।अग्नेस्थापहार्येक्रमः।चयासामपिहविषांग्रहणादिपासीकरणां
तेन्तलापवमपाश्रेत्मषट्कपालाधीन्यवान्मपक्तत्वात्।मिमक्षपत्रूत्ताजिनाहा
नादिप्रोहरणंनेषट्कपालाधीतामेवयेषणाचत्वादिहरणासंवायसंपवनाधि
श्रयणानिकृत्वाधनानामेपापीनादक्षिणाग्नेोकर्परंधिश्रयणांगार्हपत्यात्स्वोभ राम:
योःपर्यग्नीकरणं।यथाधिश्रितंश्रयणाउरोडाशस्यमतासेभोधनानामावात ५१
तोधानाञ्छदास्यविभज्याभिमक्ष्यपत्वींहिनाम्यामेवहृषदुपलाभ्यामर्द्धानोपेष
णंकृत्वेहरणासंवापहुग्धोपसर्जनीनिपनयनाङ्गासनानिकृत्वापुरोडाशस्यामि

वासनेः। पाण्यंगुलिप्रक्षालननिनयनं घाहवनीयं पूर्वेणोद्दकं तत्र्यं कुर्यात् पुरस्तादु
पचार इत्युक्तं। खातमिन नत्था दिक्षिणपर्ये वेणा प्रत्यक् सप्रक्षालननिनयनं तेन भवतीति
॥ ॥ दक्षिणेनाहवनीयं पुरीषं परिवृत्त्य मुद्धत्य रंतन्मध्ये वा हिंकरोत्यवांतरदिक्वलप्ति
माप्याने॥ अप्यांते त्रितायत्वे माहिमैत्रे राजेभ्यः पाण्यंगुलिप्रक्षालननिनयनो
तेत्युक्ते दक्षिणाग्निं दक्षिणेनाहवनीयाग्न्या दक्षिणास्यां दिशि अथौत्परिमाणमुद्द
ध्यारं परिवृत्तं समचतुरस्रं परिसमं धनमावृजे करपणादिना आवृत पूर्वे हंच
त्वा तन्मध्ये तस्य परिवृत्तस्य मध्ये प्राचीनमेवद्धायो णामासिकी वे हिंकरोति
।कोद्दशो। अवांतरदिक्वलप्तिः। आग्नेयनैर्ऋतवायव्येशानीष्ववांतरदिक्त्व
त्पकोणा यस्याः सा अवांतरदिक्वलप्तिः। तां। ग्रा ग्नाते रेहि हि दिक्वलप्तिः पश्चिमेना
द्वारणा पावांतरदिक्क्लप्तिमित्युक्तं। स्व क्रनौ तथा अवाणा ना। अपदक्षिणेनान्वाहा
र्यपचनं वनुःस्रक्तिं वेदिं करोत्यवांतरदिक् नोनुस्रक्तीः करोतीतिनः पाद्यमानवे। अग्रे
णाहवनीयं त्रिपुरुषमेव परिमितेनैवावकाशे पुरुषमात्री दिक्क्लप्तिश्चतुरस्रां वेदि
करोति। आपस्तंबोपि॥ अग्रेणान्वाहार्यपचनं यजमानमात्रीं चतुःस्रक्तिं वेदिं करोति
प्रतिदिक्त्वकोणाणवीं तरदिक्शांतप्रतिमध्यानुद्धतां खातां भवति न प्राचीं वेदिं त्याहि पि
रयज्ञे हि न दक्षिणा पत्यो तेने हि शावं तवोद्धत्यामयत्र हि देवा अपितरश्चेत्यंत इति

दे०भा-
श्रु०५
५२

विज्ञायते रात्रेरेव देवसंयुक्ता मंत्रा देवेभ्यः पितृभ्य इति तासां न यथा भवति देवपितृयजतीत्यविशे
षेणेति। परिस्तृते चरंतीतिश्रुतत्वात्। परिस्तृतं कार्यमनुज्ञं॥ ॥दक्षिणाग्निं मध्ये स्याः करोतीति वे
दिमानमुच्चारकरणात्तं त्वा तं मध्ये सन्नत्तमसन्नतप्रचम्र संस्कारान्कृत्वा। अस्यावेदिम
ध्येगर्त्ते सधनानामर्त्ते दक्षिणाग्निं करोति अन्यकर्परादिना आनीय मध्ये स्थापयति
52 तन्मध्ये निः समादधातीति श्रुतत्वात्। ततोन्वाहार्याधिश्रयणं। आद्यंतैतएव परिस्तर
दिकरणस्योपदेशात्। सामध्यादेवविचित्यावनहिन्नन्वाहार्याधिश्रयणं। दक्षि
णाग्निं समस्य हितस्य अंगारैः प्राक्षुतो घटते वेति॥ ॥प्रणीतानुहरणं॥ दक्षिणाग्नेर्नीयमा
नप्रणीतानामनुप्रहरणोपदेशो नोनयनं कर्त्तव्यं शाखांतरात्॥ ॥ब्रह्मयजमानौ वानुग
च्छतः॥ ब्रह्मयजमानावपि दक्षिणाग्निं दक्षिणाग्निमध्ये नीयमानमनुगच्छतः। पश्चिमेना
ग्निं उपविष्टौ न त्यात्पार्श्वस्थावेवानुगत्य तत्रैवोपविशेतां। पुरस्तात्पश्चाद्वेति॥ ॥स्फ्यादा
नादिकरोति॥ एवं मन्वाहार्यमधिश्रित्य ततः स्फ्याद्यादानादि सन्नहनावन्नाहानादिक रामः
मध्वर्युः करोति। अत्र रेखाहरणमग्नीद्विकरोति ध्रुवः क्वचिदप्यभक्तत्वात् ५२
सततमेव प्राक्षुतस्तवयजुर्हरतिस्तंबयजुर्हत्वा पंत्ये वाने परिगृह्णात्यपंत्यपेति पू
र्वेणाग्रपरिग्रहेणापरिगृह्य लिखतिहरतिपश्चार्धं भवति सततथैवोत्तरेणापरिग्रहेण
परिगृह्णातुत्तरेणापरिग्रहेणपरिगृह्णातीति मध्याह्नोत्तराणांश्च सादयेत्याम

दधं निधोह्नरणे रिधं बर्हिरुपसादयेति स्रुचः समानयेज्येनोदेति श्रुतत्वात्॥
प्राक्तनेव यज्ञुरि निवर्ते प्राचीनावीती वर्हिरिति दर्शोनादि निहरिस्वामिनः। स्यारानम
त्रे श्राद्धे देधुरजनं देवपितृयज्ञस्तु हः। पृथिवी देवपितृयजनानि प्रहरणे। अया
ह्रं पृथिव्यै देवपितृयजनी हि नि चापनीः संनद्धेति प्रेषाभावः। संनहनस्याव्यग्र
भावात् आश्रयावेहृणामध्वर्योः॥ ॥यज्ञोपवीत्याज्यग्रहणे॥ अत्र धुरे विकोप
ज्ञोपवीतीत्वतः सव्यः स्यात्। नान्यो सयज्ञोपवीतीभूत्वाज्यानि गृह्णातीति श्रुतत्वा
त्॥ ॥द्विवीयमन्तिः॥ उपमंतिद्विवाद्येह विवाश्राज्यं गृह्णाति। बोध्य प्रत्युत्वावत
स्त्र हृद्धि रुपमंति गृह्णया। दोहपत्रानुपाज्यमवत इति तदृष्टावेव स्तुउपमंति गृह्णा
याति हि विकल्पश्रवणात्। जुह्वां ध्रुवायां च चतुर्गृहीतमेवा ध्रुवायां ग्रहणे चा
प्रियं देवपितृणां मनाधृष्टं देवपितृयजनमसीमंत्रस्योहः। आज्यग्रहणानंत
रमपसव्यं कृत्वा इध्मप्रोक्षणं करोति। स पुनः प्राचीनावीती भूत्वा प्रोक्षणीरध्व
र्युरादत्ते सइध्ममेवाग्रे प्रोक्षत्य पवेद्विमिति श्रुतेः॥ ॥प्राग्रे पितृबर्हिः॥ वेद्यां निद
धाती निशेषः। बर्हिरत्र प्राग्रे पित्र्या सादनीयं। वादिमध्ये प्रोक्षणं। यत्तु हि पित्रं
र्ययवधानदहन्निगाग्रं धि। अत्र पात्रे बर्हिः प्रपछंतितं तु रस्तादुपासादयति।
तत्रोह्नो यानिनो विस्वश्रुतत्वात्॥ ॥विस्तरं स्पृष्टं चाग्ने गृहीत्वा त्रि हृदयरोन।

दे॰भा॰ ग्निं पर्येति॥ परितः सर्वतो गच्छति। अथ संनहनं बद्ध्वा बर्हिर्विस्रस्यानन्तरं स्तनसंनहनं
गृ॰सू॰ विस्रंस्य संनहनं बर्हिश्चामयमग्रे गृहीत्वा वेदिमुत्तरपरकोणादारभ्य त्रिर्वा अप्रद
५३ क्षिणं वेदिं स्तृणन्नग्निं पर्येति। परितः सर्वतो गच्छति। अथ संनहनमनुविस्रंस्या
53 पसलवैस्त्रिः परिस्तृणान्पर्येतीति शिक्षितत्वात्। अपसलवैस्त्रिः अप्रदक्षिणं। अत्रैव
श्वासस्थो देवपितृमनुष्यदृष्ट्यादिः। स्तरणाकुर्वता च संनहनं दक्षिणाश्रोणौ स्तर-
णीयं। प्रकृतौ तस्य तत्र दृष्टत्वात्॥ ॥प्रस्तरमात्रं शिष्ट्वा तान्प्रतिपर्येति प्रस्तरमात्रं
मुष्टिमात्रं बर्हिः शिष्ट्वा परिशेष्य तावद्देवं त्रिरेव प्रदक्षिणं पर्येति परितो गच्छति सो
पसलवैस्त्रिः परिस्तीर्य पावन्त्यदनाजनं तावन्परिशिनष्टि यत्पुनः प्रसलवैस्त्रिः पर्ये
तीति शिक्षितत्वात्प्रसलवैरिति प्रदक्षिणामित्यर्थः॥ ॥तं स्तृणात्यविच्छिन्दन्॥ ततः प्र
स्तरमवशिष्टं प्रस्तरमात्रं अविच्छिन्दन्ति अव्यवधानं हि तेऽविच्छिन्ने राशेः विधानं वि
नैव दक्षिणाग्रं स्तृणाति। स दक्षिणोत्तरपरिधीन्परिदधाति दक्षिणाप्रस्तरं स्तृणा
तिनान्तरं दधातीति शिक्षितत्वात्। के ते त्रिकवद्दर्शीत्वा पुनरस्तानपरिधीन्। स्रुवं स्वाहा रामः
दक्षिणतः पालाशमिति चोदितानि। परिधीनित्यविशेषितत्वाद् बहुवचननिर्देशात् प्रत्यक्ष ५३
उत्तमात् द्वौ परिधी दक्षिणाग्रोपरिधानं। मध्यमः संयुक्तप्रागग्र एव परिधेयः।
प्रस्तरस्तेवाग्रउत्तरपार्श्वे स्तरणीयः दक्षिणात्। तत्र श्वासस्थो देवपितृमनुष्यदृष्ट्यादिः॥ ॥प्र

कृसंऽस्थंऽहविरासादनं ॥ अत्र हविरासादनं प्राक्संस्थं भवति । तथा सत्तु दक्षि
णस्यैव यजेत् । हविर्विपर्यये तु प्राच्योत्तरीवीत्वात् । सतत्रस्तु हमासा सा स्वान्य यथावधि
यमजमयधूवामयपुरोडाशमयधानाश्च यवं यनमासासाद्य हवींऽषि संमृशेती
ति श्रुतत्वात् ॥ ॥ सामिधेनयाघाज्यभागाभ्यां यज्ञोपवीतिनः सर्वे ॥ अग्नये समि
ध्यमानायानुब्रूहीति सामिधेनीप्रैषः । सामिधेनीप्रैषात्प्रारभ्याज्यभागाभ्यां
आज्यभागपर्यन्तं सर्वे यजमानान्तास्त्विजो यज्ञोपवीतिनः कृतसव्याः कर्म कुर्वन्ती
ति शेषः ॥ ॥ पश्चात्परीतो ब्रह्मयजमानौ ॥ ब्रह्मा च यजमानश्च ब्रह्मयजमानौ । तौ
दक्षिणाग्नेः पूर्वदेशात् दक्षिणायाश्चेह दक्षिणामार्गेयापश्चात्त्यापरपार्श्वे परीतः
परिक्रम्यागच्छतः । दक्षिणाग्नेरपरस्यां दिश्युपगत्य प्राङ्मुखावुपविशतः । तत्रा
पि दक्षिणतो ब्रह्मा । उत्तरतश्च यजमान इति ॥ ते सर्वे यज्ञोपवीतिनोऽध्वर्युर्य
जमानश्च ब्रह्मा च पश्चात्परीतः पुरस्तादग्नी दिश्रुतत्वात् । इत्याहित्वामिनयेन
पूर्वपश्चाद्दक्षिणपार्श्वेन पश्चिमपार्श्वगमने दर्शयति । कृतत्वात्तत्पूर्वपार्श्वा
हित्या तत्र स्वस्थानगमने पुरस्तात्परीत इति वचनात् । दक्षिणापार्श्वेनेति श्रुत
त्वात् । अन्यथा व्यवायप्रसंगात् ॥ ॥ पुरस्तादग्नीत् ॥ अग्नीत्पश्चिमपार्श्वात् दक्षि
णपार्श्वेन गत्वा पुरस्ताद्दक्षिणाग्नेः पूर्वस्यां दिशि पार्श्वेऽतिपरिक्रम्यागच्छति । पुरस्ताद्

द्वे॰भा॰
सू॰ ५
५४

ग्नीदिति श्रुतत्वात् । यज्ञियमयाश्वी दिति कुतः एतत् । उच्यते यस्मादाह ग्नीदिति श्रुत्यापत्तौ
पश्चाद्वचनात् । अत एव सामिधेनीप्रैषाद्वावीद्वष्ययज्ञियमयाश्वैव वाव हितः । कु
र्वीत्कुर्यादिति । तथा होतासमन्वयन्वये समिध्यमानायेति प्रैषः । अयेधामभ्यादध्यदाग्न
ग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीत्यादि श्रावाहोपविभक्तौ त्वस्यश्रवणात् । अभ्याह अति
वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानो वेति शतृप्रत्ययः । क्षिप्रमेवाभ्यादध्यन्नित्यर्थः । इदं महं च
तीयेनावत्रेणात्यवबाधनेड्धमयत्नेपः । रतीये प्रणावे सर्वस्या अध्वाह्यकाष्ठकएवा
धानमवनित्रयसन्धमात्राव हित्येव स्नास स्यानुक्तत्वात् । अनुयाजसमित्परिशेषणोत्र
त्राहायस्ते बः । एकामनुयाजसमिधमवशेष्य समस्तं इध्मं त्रेधं विभज्य निदधाती
ति काचाकचाऽन्वध्यमानायां सामिधेन्यां त्रिरिधममवदधातीति । नतूपयाजा
नामबोधारः । निह्नवः । उच्यते रघारः शेवासमञ्जनमिति । होतृवरणो विशेषमाह ॥
आश्राव्यसीद होतरित्येव ब्रूयात् ॥ आश्राव्य आश्राव्य वरणान्ते वा सीद होतरित्येव राम॰
ब्रूयात् । नाग्निर्देवो दैव्यो होतेति । अप्यश्राव्य न होतारं प्रवृणीते सीद होतरित्ये ५४
वाहेति श्रवणात् ॥ ॥ अपबर्हिषप्रयाजा ॥ अपवर्जनार्थः । अपपरिवर्जने इ
ति कर्मप्रवचनीयः । तद्योगे च पंचम्यपाऽ परिमितः इति । बर्हिषः इति पंचमी
पः । अपबर्हिषो बर्हिः प्रयाजवर्जिता । इतरे चत्वारः प्रयाजा भवन्तीति तद्भावात्

54

तद्यो गिनश्चत्वारो ममन्त्यनुमंत्रणस्याप्यभावः। उपविशन्ति होता होतृषदनउपविश्यप्रसो
तिप्रसूतो धर्षुः स्रुचावाघारायप्रत्यङ्ङतिक्रामन्त्यतिक्रम्याश्राव्याह समिधोयजेति सो
पवर्हिषश्चतुरः प्रयाजान्यजतीति श्रुतत्वात्॥ ॥अनुयाजाश्च॥ चकारो हयवर्हिषद
र्थस्तु तथ्यते अनुयाजा अपि अयवर्हिषोद्देवं वर्हिरित्येतद्वर्जितामवंतीति त्रापिहि
अयनेहि देवान्यजेति सोयवर्हिषो द्वावनुयाजो यजतीति॥ ॥असमानयनेवा बर्हिः संयो
गात्माच्चतुर्थे प्रयाजे श्रुतत्वात्वायद्युपभृतः समानयनमुक्तं तद्वर्जनमभवति कुतः। त
स्य बर्हिः संयोगात्। अयचतुर्थे प्रयाजे समानयति बर्हिषीति। अयवा भवति स
मानयनं। समानयनस्य चतुर्थे संयोगात्। अयचतुर्थे प्रयाजे समानयतीति। बर्हि
षोप्यत्तु वाहरावतस्यैव चतुर्थत्वात् समानयनं भवतः। त्यवेतिपिरमूतिः भवत्येवे
ति कर्कः। ततो यत्पृष्टतिद्धिर्गृह्णाय ह्ने समानयनाभावः। अपगृहीतयज्ञेतु भवती
त्यस्य॥ ॥२॥ ॥प्राक्यगणीत्यनुजुहोति॥ स्रुचावाघारायप्रगतीत्यथ्यांदिश्यति क्रम्यप्रयाजा
ज्यभागौजुहोति। अनुयाजो वा स्रुचावाघाराय प्रत्यङ्ङतिक्रामतीति श्रुतत्वात्। एवं च तेन प्र
वृत्तिवच्चूर्तेभवति प्रत्तनो हि हृदिहिता तिक्रामतीत्युक्तत्वाद्धृदिरागां हि शोहोमः। इहापिहि
विपर्यासेनप्रतो यवहृद्धिरोतिा प्रधानेष स्विष्टकृतनिचातिक्रमतां प्रतिषिद्धं नातिक्रा
मतीति श्रुतत्वा॥ ॥हविर्भिः श्चरिष्यंतः प्रतिविपर्ययेति॥ आज्यभागानेतं हविर्भिश्च

दे०भा० रिष्यंतोहविः प्रचारं करिष्यंतो ब्रह्मयजमानाग्नीध्राः प्रति विपर्यंति। यत्र स्त्र्वैमुपविष्टाः स
स्र०५ मासि त्याग छेति। ब्रह्मयजमानो त्वप सव्यं तत्वाय श्निमयाग्नीदुत्याय दक्षिणायाग्नेर्वनपश्चा
५५ द्देशे गत्वा निष्ठतीत्यर्थः। स सर्व एव प्राचीनावीती नोभ्युत्वैनेर्हविर्भिः प्रचरिष्यंत इत्याह यज
मानश्च ब्रह्मा च पुरस्तात्परीतः पश्चाद्गतो हि जिम्हं न त्वा त्॥ पित्र्यत्वाद्यसव्यं प्राप्तमेव
55 सव्यस्य तुवाचनिकस्याज्यभागांतस्यावधिः स्तराद् इति। प्राचीनावीती त्वं प्राहामे तिपुनर्न
स्त्विति। प्रतिशब्द प्रयोगाच्चाय हमामिघेनि प्रेषाहो विपर्ययः तथा इह विपर्ययः कार्यः
। अप्रथय घाहि ह च सर्वं वधेति सत्त्वात्पश्चादुपविष्टोन तस्मिन्नेवासमासे रूपविशतः अतो वि
पर्ययः शान्तिकद्दति॥। सर्वेभ्यो वद्यति यथा प्रवृत्तः सोमवज्ञो मध्यात्समन्तात्॥ पित्र्यः
सोमवज्ञो र्थे सर्वेभ्यो हविर्भ्यो मध्यात् हविषां मध्यप्रदेशात्समन्तत् दित्येकैकमवदानम
वद्यति। तत्र पार्श्वं हविषां निर्वापक्रमेण प्रथमं पुराडाशात्। ततो धानाभ्यः ततो मंथा
दिति॥। सहावदधाति। गोकर्णो तत्तिभ्यत्नावदानेनत्रिभ्यो हविर्भ्यः एकैकमवदानमे
कत्रावदाय सहावदधाति सुहां द्वौ यावदानानि सहैव प्रक्षिपतीत्यर्थः। नाद शंभ्यत्ना
वदानेनचेत्। कस्मिश्चन लघुपात्रे यत्त्रावदाय स्क्विसहावधेयानि। ७॥। द्विरभि। राम०
घारणं॥ अवदानानंतरमुपरिष्टाद्द्विरभिघारणं कर्त्तव्यं। अधस्तात्तु सत्तद्दिवोपस्तात्स्त॥ ५५
॥ अनतिक्रमणं च॥ यजतिस्थाते अतिक्रमणं न भवतीत्यर्थः। सोमवज्ञोएवायमवदा

नप्रकारो भविष्यतीति न सोमापपितृमत इति कस्यचिदाशंका स्यात्तामपाकर्तुमाह ॥ ॥ सोमा-
पवापितृमते ॥ अथवा सोमापपितृमते एवमुपस्तारादि अवदानं कर्त्तव्यं । अथाह पितृ-
भ्यः सोमवद्भ्योनुब्रूहीति सोमाय वा पितृमत इत्युक्तेति च प्रत्युत्त्य सकृदुपस्तृणाति आज्यमथास्य
पुरोडाशस्यावद्यति सकृदेव सह धानानां तेन सह मेषस्य तत्सकृदवधायोपरिष्टा-
द्धिराज्यस्याभिघारयति प्रत्यनक्त्यवदानानि नातिक्रामतीत एवोपोत्थायाश्राव्याह पि-
तॄन्सोमवतो यजेति वषट्कृते जुहोतीति श्रुतेः । हविषां प्रदेशविशेषादवदानं विधा-
नमाख्यातम् ॥ ॥ एवं बर्हिषद्भ्यस्तरतो धानानां मंथपुरोडाशानां ॥ एवमिति प्रकारनि-
व देशः अनेनैव प्रकारेण पितृभ्यो बर्हिषद्भ्योवदायगं कुर्यात् । अयं तु विशेषः । धाना-
मंथपुरोडाशानामनेन क्रमेण तरतो मध्यात्पूर्वार्धप्रदेशान्पाके कमवदानमव-
दायसहावद्य तदिद्विरभिघारणमनतिक्रमणं । अवदानानां प्रत्यभिघारणं
चाथाह पितृभ्यो बर्हिषद्भ्योनुब्रूहीति सकृदुपस्तृणाति आज्यमथासो धानानामव-
द्यति नतिक्रमणं । अवदानानां सकृदेव सह मंथस्य तेन सह पुरोडाशस्य तत्सकृद-
वधायोपरिष्टाद्धिराज्यस्याभिघारयति प्रत्यनक्त्यवदानानि नातिक्रामतीत ए-
वोपोत्थायाश्राव्याह पितॄन्बर्हिषदो यजेति वषट्कृते जुहोतीति श्रवणात् ॥ ॥ अ-
ग्निष्वात्तेभ्यो दक्षिणतो मंथपुरोडाशधानानां ॥ अग्निष्वात्तेभ्यो मंथपुरोडाश-
तो

दे॰भा॰
श्र॰५
५६

56

धनानामनेनैवोपरिष्टमानक्रमेणोद्दिष्टानांमध्यादुद्दिष्टानांस्यहविः प्रदेशादेकैक
मवदानमवदायसहावदधातीत्येवमेवमित्यत्रानुवर्त्तितेनसहावधानद्विरभिघा
रणामननिक्रमणं प्रत्यभिघारणंचेहापि भवति॥ अथाह पितृभ्योग्निष्वात्तेभ्योनुब्रू
हीति सउपस्तरणोत आज्यभागस्यामेपस्यावद्यति सतेनैवसह पुरोडाशस्यतेनसह
धनानांतस्मात्संदवदधात्यथोपरिष्टाद्द्विराज्यस्याभिघारयति प्रत्यनक्त्यवदानानि
नातिक्रामतीत एवो योप्याया श्राव्याह पितृनग्निष्वात्तान्यजेति वषट्कृते जुहोति॥ अ
नत्वानम्॥ ॥पुरस्तादग्नये कव्यवाहनाय यथापूर्वं॥ एवमित्यत्राप्यनुवर्त्तिता एवम
नेनैव पूर्वोक्तेन प्रकारेणाथयथापूर्वं हविषामुत्पत्तिक्रमेणा सर्वहविषां पुरस्तान्मुख्या
त्पूर्वप्रदेशात् एकैकमवदानमवदाय स्रुचि सहावदधाति द्विरभिघारणामननि
क्रमणंचाह हविषां प्रत्यभिघारणंतु न भवति॥ अथाहाग्नये कव्यवाहनायानुब्रूही
ति प्रत्तत्वसउपस्तरणात आज्यमथास्य पुरोडाशस्यावद्यति सतेनैव सहधना
नांतेन सहमेथस्य तस्मात् चहवदधात्यथोपरिष्टाद्द्विराज्यस्याभिघारयति न प्रत्य।
नक्त्यवदानानि नातिक्रामतीत एवो योप्याया श्राव्याहाग्निं कव्यवाहनं यजेति वषट्
कृते जुहोतीति अक्तत्वानम्॥ ॥ सस्विष्टकृत स कव्यवाहनपागराबात्र स्विष्टकृद्भा
गनश्रन्तरस्तस्यातिरिक्तो चोदके प्राप्साय पक्ष स्विष्टकृद्भागो न कर्त्तव्यः। ततः स्वि

रा॰म॰
५६

षत्ततइति चेन्न तत्वात् । केचित्त्वाग्नये कव्यवाहनाय स्विष्टकृते तेनु ब्रूहीति विशि
ष्टयोरुक्तं वेति तन्नोपपद्यते । यतो नस्याद्दृष्टत्वात् । अतो यथा यतः एव प्रयोगः ।
कार्यः । अत्र सोमवद्यागे पदानामं पयोरवदानस्य हृतं । तत्संस्कारकमेवाननुया
गसाधनं यतो धनानामं पयोः सोमवद्देवतासंबंधः । यतो नास्ति केवलमवदा
नं च यतो सोमवद्यागोत्पत्ति समवेतं रकेपासावहृदयवोत्पत्तेः । तेन धनानामं
षयोः समुच्चयो विकल्पो वा धर्मबाधकभावो वा वक्तुं न शक्यते । उत्पत्तिशिष्टस्य
बलवत्वात् । इतरस्य दुर्बलत्वात् । अतश्च तयोरवदानं संस्कारार्थमेवेति विनापा
एतत्प्रयोजनसंस्कारकस्याग्नहणाविस्मरणयागादृष्टनिर्वर्तनं भवति । एवं बर्हिषया
गधनावधमेव प्रधानं । पुरोडाशमेयावदानेतु संस्कारके यागसाधनं । पुरोडाश
धनावदानेतु विशेषसंस्कारके कव्यवाहनयागे त्रैरापयिस दृशान्येव । तत्रैके ।
विस्मरणे यागस्यादृष्टिर्देवताहृप्यामवर्तीयं चावर्तीनां तु विशेषात्पस्तवेनो
क्तः द्विप्रथमस्यावत्सवावतिनइति । पंचावत्तिः सर्वयागेषु यथा अग्निष्टात्स्या
गेमवमं यावदानमेव प्रथमे पक्षे कोयहविस्तनो द्विरवद्यति पत्नरामुग्यामकैक
मेवेत्यर्थः । कव्यवाहनयागे च सर्वाभ्यो द्विरवद्यति । सर्वेषां स्यत्वात् । एकप्रा
प्यवायल्लिखितत्वात्तु चतुरवत्तिनोप्यत्र वाधितमेव वचनात् ॥ ॥ श्री

ह०भा०
अ०५
५२

57

ऽस्वधेयस्तु स्वधेतिवाश्रातप्रत्याश्रुतौ। अपवादोऽत्र प्रधानयागेषु स्विष्टकृद्घा
गोर्द्धंऽस्वधेत्याश्रुतं तु श्रावयस्यस्थाने कर्त्तव्यं। अस्तु स्वधेति प्रत्याश्रुतं अस्तु श्रौषा
डित्यस्य स्थाने कार्यं। तदुक्तं आश्रावये त्योऽस्वधेत्यस्तु स्वधेति प्रत्याश्रावतामिति श्रुतेः
॥॥ स्वधानमइतिवषट्कारः॥ स्वधानम इत्येव मंत्रवषट्कारः कर्त्तव्यः स्वधानमइति
वषट्कारश्रुतेः। एव स्वस्तेवा शब्दो विकारार्थः। तदुक्तं होवाच्चासुरिराश्रावये पुरैव प्र
त्याश्रावये पूर्वं वषट्कुर्वन्नेव यत्स्य विधामेति श्रुतत्वात्। आऽस्वधेत्यादिषु स्थाना
पत्याश्रुतो भवत्येवेति यद्मंजरीकारः। तथा चाह आश्वलायनः। नित्याश्रुतमिति।
तेन तु ओऽस्वधेत्यत्र ओकारः स्वशब्दागतो ईकारश्चाश्रुतः। ओऽस्वधेत्यस्तुस्व
धेत्यत्रापि स्वशब्दगतोकारः श्रुतः। अस्तुस्वा धानमइतिवा। एवं ये३ स्वधामहे
३धेति स्वधानमइत्यत्र स्वशब्दगतस्याकारस्य नित्यं श्रुतः। स्वधागतस्याकारस्य
विकल्पिकः स्वा३धानमइति स्वाधानमइतिवा। एवं ये३ स्वधामहे इत्यपि येपजा
महे इत्यस्य स्थाने भवति॥ ॥मंथमुपकल्पहोताध्वर्युर्ब्रह्माग्नीद्ववघ्रायं निदध
ति॥ मंथैकदेशमुपकल्प यदुलोपकल्पतदित्याहिनाग्र निगदेनेवोपहूय तोताध्वर्युर्ब्रह्मा
ग्नीद्वित्येते चत्वारऋत्विजोऽवघ्रायावघ्रायं निदधाति। तद्देकरात्तमेव होत्रे मंथमा
दधाति तऽहोतोपहूयावेव जिघ्रति तं ब्रह्मणो प्रयच्छति तं ब्रह्माविव जिघ्रति तं

१मः
५२

तम॥ मग्नीध्रे प्रवृणीते तिनमग्नीद्यावेव जिघ्रतीति शेषः। इतरेतरसमर्पणानुसारार्थं
त्वादिप्राप्तत्वात्नीत्रोपनिबद्धां यजमानस्यैवत्र च अवघ्राणमपि न भवति। अविहितत्वात्।
स्विष्टकृदवघ्राणानंतरमेव उपस्थ उपस्तु चावासादसंचरमेत्य तु स्य होत्रे षडवत्तं समर्प
णं कार्यं। अग्नेमेयस्यावद्यायसव्ये कुरुत इति मंपेन प्रयोजनस्य विधमानत्वा-
त्। ततो होतारूडादि निगदेन तं मं प्र मुपहूयावघ्राणाध्वर्यावसमर्पयति। अध्व-
र्यु रपितमवघ्राय ब्रह्मणे प्रयच्छति। ब्रह्माप्यवघ्रायतमग्नीध्रे समर्पयति। अग्नी-
ग्नीद यितमवघ्रायोत्करे निदधातीत्यर्थः। अस्मिन्प्रहरणे तावदेवकर्तृत्वं न प्रा
शित्रेऽपि अध्वर्युणा गोपहूतान्तरमाह॥ ॥प्राशित्रमवद्यायेडां वा॥ वा शब्दो विक-
ल्पार्थः अथ वा प्रत्तनीव देवप्राशित्रमिडां चावदायपोपहूयावघ्रायनिदधाति।
होत्रादय इति सर्वेणा सह संबध्यते। एतन्वेवेतकुर्वेति यथात्वेवेतरस्य यजुस्य
ऽप्राशित्रं समवद्यंत्येवमेवेतस्यापि समवद्येयुस्तामुपहूयावेव जिघ्रेतिन
प्राश्नंतीति शेषः। तन्वानुमारा तन्वैवेति नु इति प्रसिद्धो एवकारो वधारणार्थः। उत
शब्दोप्यर्थः। अपि खल्वेतं वद्यमाणाय यन्नेकेनुद्देति वृतितानमेवह र्शयति। य
थात्वेवेति वृतद्यावकायमतव्यादत्यर्थः। इतरस्य हर्वीयो नीमामासादियजूस्य
यथा प्राशित्रं समवद्यंति सर्वेभ्यो हविर्भ्यः समन्वयावद्यंति एवमेवतस्यापिपि

देवमा०
श्र०५
५८
58

नयज्ञस्य समवधेयुः। आविर्वजिघ्रंतीति। अस्मिन्नपियज्ञे इडाप्राशित्रयो राघ्रा णामेवक
र्त्तव्यं। न तु प्राशनमित्यर्थः। प्राशनयज्ञमप्याह॥ सर्वे प्राश्नंति वा॥ अपवाइडाप्राशि
त्रे चावदाय सर्वैऋत्विग्यजमानाय थाविहितं प्रश्नंतिव त्याश्नंति। वा शब्दो विकल्पार्थः
प्राशितव्यं चेवनयं मन्यामहइतिहस्मा हासुरियेस्य कस्य चाग्नौजुह्वती तिश्रुते ॥ इ
डावदाने प्राशित्रावदानेव्वयत्तांनरवहत्रादि प्राशितव्यमेववयं मन्यामहइतिहस्मा
ह। सुरिमहर्षिराहेत्यर्थः। एवं चांतरत्र पोस्तीपियज्ञे षडवत्तव्रह्मभागयजमानभा
गाअपिभवंति। न सर्वे यो। अवघ्राणोपज्ञे पिमार्जनं भवत्येवा नतः यवित्रप्रतिपत्तिः
इतीयपत्ने भागपरिहारः। अन्वाहार्यदानं च द्युद्धाससनाविन्यनेनन्यायेन सर्वमनु
धानं ततो विरुतानां वदियारिषा कादीनामिति॥ ॥वेदिं त्रिः परिषिंचत्युदपात्रेणा
धर्युर्यजमानेवा॥ अध्वर्युर्यजमानोवा उदपात्रेणोप्रदक्षिणंवेदिं त्रिः परिषिंचति।
अप्यनरोहस्यन्भवतिययध्वर्युर्वायजमानोवासउदपात्रमादायायससवित्रिः
परिषिंचन्निर्येतीतिश्रुतत्वात्। अयमसत्सवित्यप्रदक्षिणंइत्यर्थः। उदकुंभमादाय
प्यापसव्यो वा॥ ॥त्रिः त्रिः प्रुषिज्यवनेजनेपरिषिच्यपरिषिच्यपूर्ववत्॥ वेदिंत्रिःप
रिषिंचतीति त्रिः परिषेचनमुक्तं तत्र प्रतिपरिप्रिषिकंपरिषिच्यपरिषिच्य त्रिस्त्रि
भुवेदिकोणेषु पित्रवनेजनं पितः यां पितृपितामहप्रपितामहानामवनेजनं क

रोति। सर्वं बर्हिष्यनेनासावनेनिक्ष्वेत्यत्र हृदपात्रेणायस्य यजमानस्य पितुः प्रभृतित्री
न् इत्येवं तावद्व्यक्तं। यजमानस्य पितरमवनेजयत्यसाववनेनिक्ष्वेति पितामह
मुसाववनेनिक्ष्वेति प्रपितामहमिति पूर्ववत्। तनावेदि स्वक्तिःषिति प्राक्संज रात्मुख
षा त्वाया स्वक्तिप्रयुपिःऽनिधानाख्या। केचिद्देवं व्याचक्षते त्रिःपरिषिंचतीति त्रिरावृ
त्तरकार्यो परिषेकः। तेनाप मर्थः। वेदिम प्रदक्षिणं त्रिःपरिषिच्य पूर्वमवनेजनेपत्र
स्त्रिःपरिषिच्य पितामहस्य पुनस्त्रिरेव परिषिच्य प्रपितामहस्येति प्रत्यवनेजनमि
ति रथारत्निरिति संप्रदायः॥ ॥उत्तरापरस्यां प्रथमे॥ स्वक्तिषु पित्रादीनामवनेज
नमित्युक्तं। तत्र प्रथममुत्तरापरस्यां स्वक्तौ वायव्यकोणे प्रथमे पितुरवनेजनं
।ततो प्राग्दक्षिणायन दक्षिणापरस्यादिनीयां। पूर्वदक्षिणस्यां चतीयमिति॥ ॥सव्ये
समवहाय सर्वेभ्यो पयावनिक्तौ पिंडं दद्यात्य सावेतत्त इति॥ अवनेजनानंतरं सर्वे
भ्यो हविर्भ्यः सकाशात् सव्येपाणौ समवहाय मिश्रीकृत्य चीन्पिंडान् कृत्वाय थावनि
क्तं यस्यां स्वक्तौ यस्यावनेजनं च तेन तस्यां तस्यैकैकं पिंडं दद्यात्। असावेतत्त इत्य
नेन मंत्रेण। अथास्य पुरोडाशस्यावहाय सव्येपाणौ कृत्वा। धानानामवहा
नाय सव्ये पाणौ कृत्वा नेमं यस्यामवहाय सव्ये पाणौ कृत्वा तेसपेमामवांतरदि
शमनुस्वक्तिस्तस्यां यजमानस्य पितृदद्यात्य सावेतत्त इत्यादि। अवदानानाम

देमा.
श्र. ५
५.६

59

तै

वद्यापेति वचनाद् गुप्तपर्व मात्रमवदेयं॥ ॥उत्तरपूर्वस्यां प्रतीनिमहेष्ट्रा पितरद्दति॥ पिं
डदानानंतरं अत्र पितर इति पूर्वेणोत्तरपूर्वस्यां स्वक्षो ईशानकोणास्य न्नवांया
प्रतीनिमहेष्ट्रा हस्तौ मार्जयति हस्तगंसेपक्षचनिमार्ष्टीत्य र्थः॥ अपयेमामवादूरंरि
धामनुसत्किं स्तस्यां निमहेष्ट्र पितर इति शक्ते॥ ॥ यज्ञोपवीती ततः सर्वे निष्क्रम्या द
चो हंन्नमीमहे नेत्या हवनीयमुतिष्ठंते शक्रम्या॥ हस्तमार्जनानंतरं सर्वे ऋत्विग्यज
मानो यज्ञोपवीती ततः चतस्यवा उद्धनु खोःपरिव्रतान्निष्क्रम्याहवनीयस्य पूर्वे।
पार्श्वे नाहवनीयस्योत्तरतः समीपे आगत्या मन्नमीमहेतेति शक्रम्या माहवनीय
मुपतिष्ठतेतेसर्वएव यज्ञोपवीतिनोम्भ्वो हं च यनिष्क्रम्याहवनीयमुपतिष्ठंत इति
तेद्धीम्या माहवनीयमुपतिष्ठंत इत्या हि शक्नेनः परिव्रतस्यो दगद्वारत्वात् ततोनि
ष्क्रामतामप्युद्धनु खत्वे सिद्धे उद्वदनिव्यर्थी ति॥ यष्ठतोनवसोवनीयंउदच
द्रसुक्तमितिनदोषः॥ अपवाक्षत्यनुवादस्यानुकरणामेवितनत्॥ ॥ मनोन्वा। रा म: ५.६
क्रामहद्दति गार्हपत्यंतिसृभिः॥ ततआहवनीयसमीपात् गार्हपत्यं प्रत्यागत्य
मनोन्वाह्वामहद्दतितिसृभिर्ऋत्विग्गार्हपत्यमुपतिष्ठंते गार्हपत्यसमीपे।
स्थित्वा ते विलोकयंतस्तं च पठंतो न्यपः॥ अवस्थानं च सर्वेषामंतर्बहिर्वेदिव
न्स्रंतरतःस्वामीपव्यावदृर्वमृत्विजश्चेति॥ अयपद्यतिपदेशगार्हपत्यमुपतिष्ठं

ते मनोन्वेति श्रुतत्वात्॥ ॥प्राचीनावीती प्रविश्यामी मदं ते तिष्ठन्ता जपति॥ उप-
स्थानानन्तरं पिण्डदाना प्राचीनावीति सतापसव्ये पुनः परिवृत्त प्रविश्यामी मदं ते-
ति मंत्रे स्वरैः पठति। अपयन्तरोदहाति स पुनः प्राचीनावीती भूत्वा मिप्रपध्य
जयन्यमी मदं ते त्याहि श्रुतत्वात् उपस्थानानन्तरं सर्वे प्यपसव्यं सत्वा परिवृ-
त प्रविशेयुः। कुतः। अस्य सर्वेषां यज्ञोपवीतित्व विधानात्॥ ॥अवनेज्य पूर्व
वत्प्रदक्षिणां नाविविस्रंस्यन नमो वइत्यञ्जलिं करोति॥ सर्वेव इव नेज्य सर्वे वा दि
ति परिषिच्य परिषिच्यानन्त्राप्यपं विशेषः प्रदक्षिणामत्र परिषेको न पूर्वव
त्प्रदक्षिणां। अन्यत्पूर्वैः पूर्ववृत्। प्रत्यवनेजनमित रथाव्ता नेश्वा त्रवति। अ
योदयात्र माहापयुनः प्रससाविऽत्रिः परिषिंचन्पर्येति सयजमानस्य पितरमुव
नेजयत्य सावव नेनिक्ष्वेत्य सावव नेनिक्ष्वेति पितामह मसावव नेनिक्ष्व प्रपिता
महइति श्रुतत्वा ततो नीविविस्रंस्यानमो वः पितर इति मंत्रेणा कमंजलिं करो
ति। नमस्कारार्थत्वाच्च परान्जलिः का यी। अपनो वीमुद्वध्नन मस्करोतीति श्रु
वणात्॥ ॥षड्नमस्कारान्। अथ वा षणां नमस्कारान्स्वं जलीन्क रोति। न त्वे
क। षडुत्वो नमस्करोतीति षणां नमस्कारां श्रवणात्। न मो वः पितरो मा-
ध्यवे नमो वः पितरः पितरो नमो वः षष्ठो मंत्रः। सर्वेत्तु प्रसिद्धांताः केचित्तु॥

दे॰ भा॰
श्र॰ ५
६०
60

षायेतिवेदइतिमोवर्जेपित्वाषडेवनमस्काराः कार्येत्याहस्याहुः। केचिच्छाखान्तरीयेन द्ववर्जि
ताः षडेवनमस्काराः पठितास्य इतिचाहुः॥ ॥ गृहान्नः पितरो दत्तेति च॥ गृहान्नः इत्यन।
पि च नमो नमस्कारा गामंते पठितव्यः। जपश्चाकर्मयोस्तथा क्रियुरितिकारणाद् इतिन्या
पात्र्जेयपमायाः श्रावणाः। गृहान्नः पितरो दत्तेति गृहान्नः पितर ईश्वते एषा एतस्या
शाः कर्मताइतिश्रुतेः॥ ॥ ब्रह्मा मंत्ररणादि प्राक्तु गयूहना। अपाजवयज्ञोपवीतीविप
र्ययमशेषः॥ अपाजवयज्ञोपवीतिविपर्ययेपेक्षत्वा वयज्ञोपवीतिनो गृह्वाद्दृष्टविपर्ययं
च अपाजवत्तत्वा ब्रह्मा मंत्ररणादि ब्रह्मलन्ब्रह्मस्यात्स्यामी। यतश्चार्त्युपा[…]गयूहनादित्तते
नकर्मणो अव्यवहितवहितेयथास्वं कर्मकुर्युः। ते सर्वेऽपवयज्ञोपवीतिनो गृह्यानुपा
जाभ्यां प्रचरिष्यंतः स्थाय्यजमानाश्च ब्रह्मा च पश्चात्परीतः पुरस्तादग्नेरुपविशन्ति होतृ
होरत्नहेनेथाहब्रह्मन्नप्रस्थास्यामि समिधमाधाय निमग्नो मन्महीति[…]वावाहय
प्रत्यवतिष्ठामत्यातिष्ठ[…]अग्ना व्याहरेवान्यजेनि सोयवहि[…]वानयाजो यजती
तिश्रुतत्वान्नाप्राक्[…]गयूहनादित्युक्तत्वात्[…]गयूहना यूपसन्धेनेवकुर्युः नेद
शविपर्यये वा विहितत्वादिति। अथ सव्यं कुर्युरित्यत्रान्यमो[…]विध्वंतरमयेहन्ते
॥ ॥ न प्रस्तरमादत्ते॥ अनुयाजेधारानुयाजे च तत्वात्[…]वासाय[…]जहनयपरि।
ध्यंजनस्तत्वात् प्रैषानंतरं प्रस्तरादान कासेप्रस्तरं नादत्ते न गृह्णाति॥ अथ सा

राम:
६०

इधिन्वाप्रस्व वौषड्डह इति सूत्रेयोत्सुष्ठवपरिधौ समस्यपरिधिम मिपधाग्न्याव्याहे षितो दैव्या होता
रोमद्वा व्याप प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकायेति सूक्तवाकं होता प्रतिपद्यते ना प्रस्तरं
सम्राष्ट्रे उपतीत्वे वौ पाञ्चे इति श्रवणात्॥ ॥अनुप्रहरत्युक्तेन किंचनानुप्रहरति॥ अग्निमध्ये
न किमपि प्रक्षिपतीत्यर्थः। यदा होता सूक्तवाकमाह तदाग्नीध्रो नानुप्रहरेति स न किंचनानु
प्रहरतीति श्रुतेः॥ ॥तूष्णीमात्मानं स्पृशति॥ ततस्तूष्णीमेवात्मानं च हृदयदेशे सं
स्पृशति अत्र समये तूष्णीमेवात्मानमुपस्पृशतीति श्रवणात्॥ ॥उपस्पृश्य परिधी
न्नानुप्रहरति॥ परिधीनाम नुप्रहरणकाले तूष्णीमेव परिधीनुपस्पृश्य हस्तेनास्य।
नानुप्रहरति। अग्निमध्येन प्रक्षिपति उपस्पृश्यैव परिधीन्नानुप्रहरतीति श्रवणात्॥
॥ एवं तं भवति॥ एवं तमेव तत्कर्म भवति। यारखांतरेय ह शाखव शाखायामपि अ ह
संवदखेत्यगानग्नीद् अगं घ्रुवप श्रौवदस्वगा देव्या होतारः स्वस्तिमानुषेभ्यः शंयोर्ब्रू
हीति शंयुवंतस्यैव श्रुतत्वात्॥ ततश्च पत्नीसंयाजः द्विरग्निहोमस्त्रीपात्रनिनयनादि
नमप्युत्तापेत्यतस्याभावप्रतिपत्तिस्तत्प्रवर्त्तित एवा संप्रेषोते स स्रुवाहुतिः खुरिनिधा
नं वेद्यालंभः। वेदविमोको होतुरेव पत्न्याश्च भावात्। होतुश्चस्तादहि न त्वाञ्च प्रथामुंचा
मीति वेदं विमुच्याप्येत्यातिः होता संवेत्तरतो वेदं विमुंचत्वां मुंचामीति मंत्रेण होतैवपा गधा
ऋं विमुंचतीति तस्यार्थः। वेदस्यारिषेकः समन्ता मंत्रेण समिष्टयजुर्होमः। प्रतिपत्ति
र्योगीकारात्॥ ॥बर्हिषि परिध्यग्नौ प्रास्यति॥ बर्हिर्होमकाले बर्हिःपरिधीश्चाग्नौ प्र

द०भा० अ०५ ६०

स्यति। अग्निमध्ये तत्क्षीप्रतियन्ति सहैव। अथैनं बर्हिरनुसमस्यन्ति यद्धिधोभ्येति श्रुतत्वा
त्॥ बर्हिःपरिधिप्रक्षेपानन्तरं प्रस्तरानाविमोकः॥ रात्रसभागः प्राशित्राद्द्विभ्रानपक्ते भागा
वेत्त्रंगं नं गृहीतं चेत्तस्याविसर्गः। भागप्राशनमिति। आयस्तब॥ ३८ ऋ वाकप्रतिनिधीता
निक्तवे तो मपत्नीः संयाजयन्ति न समिष्टयजुर्जुहोति सर्वमन्यत्क्रियते संतिष्ठते पिष्टयज्ञ इति
तस्मात्प्रतिषेधात्। ध्रौवस्यापि हविरुच्छिष्टत्वात् तदप्रतिपन्तिरिति उक्तं। वचनात्
नियन्नि कर्मणोपि प्रतिषेधः॥ ॥ हविरुच्छिष्टं च॥ चकारेणाग्नौ प्राश्यतीत्यनुवर्त्यते।
हविरुच्छिष्टं यत्स्विष्टकृतार्थावदानात्तरं अवशिष्टं पुरोडाशाधनामं पृषोपहूय ध्रौवं च
न सर्वं तस्मिन्नेवाग्नौ सर्वकर्मसमाप्तं जे प्राश्यति प्रक्षिपति। तद्वै हविरुच्छिष्टमनुस
मस्यन्तीति श्रुतत्वात्॥ ॥ अप्सु॥ प्राश्यतीत्यनुवर्त्तते। अपो वा हविरुच्छिष्टमनुविरति
हविःशेषमप्स्वेकमध्ये प्राश्यति। प्रक्षिपति। न दुत पानं कुर्याद्धुतोच्छिष्टं वा यत्तन्ने
द्धतो॥ ॥ प्राश्यं वा॥ अपो वा हविरुच्छिष्टमृत्विग्भिरेव प्राश्यं प्राश्नतो यतो तेषामेव प्रस्तु एनः
तत्वात्। प्राश्नीयुर्वे इति श्रुतत्वात्॥ ऋत्विजो वा प्राश्नीयुरिति माधवः॥ पित्र्यपत्रं तु तः ६१
॥ अथ त्र्यम्बकहोममाह॥ १॥ त्रैयंबकान्वक्ष्यामीति शेषः। त्रैयंबका इति व-
क्ष्यमाणास्त्वकर्मणः। संज्ञा संव्यवहारार्थः। पित्र्ये त्रैयंबकमनुनमस्कृ वर्जमित्युक्षमाह॥
॥ निर्वपति रौद्रानेककपालान्यावन्तो यजमानगृह्याएकाधिकान्॥ तत्र त्रैयंबिके पुरो

61

द्धान एककपालानेवैकस्मिन्कपाले संहतान्पुरोडाशान्निर्वपति जीवीयाहिताग्निर्व्या
दयति॥ किं यंतद्व्यपेक्षायां च पर्वतो यजमानस्याद्यास्तावंत एकाधिकान्। यावत्संख्याय
जमानस्य गृहे भवाः। गृह्याः पुत्रपौत्रपुत्र्यादीन्यत्यानि तावत्संख्याकान् एकेन पुरोडाशेनाधि
कान्कुर्यात्॥ नवैद्वौ द्वावभवंति एककपाला भवंतीति नो वै प्रतिपुरुषं यावंतो गृह्यास्सुः तावंत
एकेनातिरिक्ता भवंतीति शक्ततावान्त्राकरंभपात्रप्रवृत्त्यापेनेवान्त्रापि गृहस्थस्य प्रजाविषयो
यः। अत्रापि जातशक्तेः समानत्वात् जयाचमानवेत्तरेणो गार्हपत्यस्यैककपालान्नश्रपया।
ति यावंतः करंभपात्राणीति। अथापस्तंबः। प्रतिपुरुषमेककपालान्निर्वपति यावंतो यजमानस्या
मात्याः सस्त्रीकास्तावंत एकातिरिक्तानीति। यावंतो यजमानस्य पुत्रपौत्रादय इति काठके॥ ॥चतु
रो वा॥ अत्र पत्न्य एकायत्यस्य घ्यपत्तस्य चात्र चतुर एव पुरोडाशान्कुर्यात्। वा शब्दो व्यव
स्थो। अत्रयावेतेषां करंभपात्राण्यपि च वार्यैव कर्तव्यानि॥ ॥उदङ्मुखाः सर्वे॥ अत्रैवं
वकाशः सर्वे मुदङ्मुखः कुर्यात्। सजघनेन गार्हपत्यं यज्ञोपवीती भूत्वोदङ्मुखो सीनस्य
तानत्क्षानि सीं तं उदीचीनावोदङ्मिद्वैन्वहत्युरोडाश्चिं दक्षिण उपसेत्पद्धात्युत्तराद्धा
हूंयस्य कपालान्युपदधातीति घहेतामुत्तरतो हि मा उ सर्वतः एवाघेतस्य देवस्या रितुक्तमा
हेतामुत्तरं हि मा उ स चं तद्दितिभक्तेः। अत्र माधवाचार्यः। यावद्रुक्तचो हैमार तेपुरोडाशा
अतस्तेषां संस्कारप्रकारमाह॥ सजघनेनेति। गार्हपत्यस्य पत्न्यस्य पश्चाद्यज्ञोपवीतिना

देमा.
अ.५
६९

मा.।वाचं इत्यनुवाक्य आसीनः तान्युदगग्राणि निर्वपति।अत्र वषट्कारप्रदाने नैष्ठिकधर्मातिप्रसे
निर्वापादिकं सर्वं तूष्णीमेव कर्तव्यं।हविरन्यथानुपपत्त्या प्राप्तानि निर्धकान्यावहनना
दीनि तद्ददेतानि निःन तत्र यस्मादेनं द्यौरेव त्वं तस्मादेनामुत्तराद्दिशं सचांत सर्वेषु
व्यापारेषु ऋत्विजः समाश्रयंतीति उत्तरत्र खः सर्वमुखासीनाय तान् हव्यगद्धानि उदक्प्रख्यत्ति
मनवहतीत्या दिनात्र दिग्विपर्यासो ज्ञाप्यते।उदीचीदिगत्र प्राचीवद्भवति।प्राचीच दक्षि
णा च दक्षिणा च प्रतीची।प्रतीची चोत्तरेति तेनात्र ब्रह्मयजमानौ दक्षिणातः पुरस्तात्प्रत्य
ङ्मुखावुपवेशनं सन्तत्राप्युत्तरतो ब्रह्मा दक्षिणतो यजमान इति।प्रती
ताप्रणायनं च दक्षिणतो ऽग्नेः पश्चादुदगग्रम संयतत्र दर्विहोमानां संधरितयते अप्र
र्वावयत्नेव प्रणीताप्रणायनस्याभावः।एवमेव कुकुटाहननस्यापि दर्विहोमानामप्र
वंचजैमिनिनोक्तं तत्र त्र्यंबके पुरोडाशे दर्शनात्प्रतीत्र यावदुच्यते तावदेव भवति नाधिकं
प्रकृतितः प्राप्तं एकएवाध्वर्युः सर्वं पदार्थजातं करोति।अन्वाहार्यपचनाद्ब्रह्मवदा।
णाप्रणीताप्रणायनपुनः परिस्तरणाभावः।पात्रोपकल्पने हस्तौकं इनं पेषणं कपालोप ण्मः
धानं श्रपणं पात्र्यामुद्वासनं चरुचो इत्यनुवाकमाद्य ब्रह्मयजमानाधुर्ष्टणां चत्रुप्यपग ६९
मनासंजनांते।ततः आगत्यो दक्षस्य शोनमिति प्रोक्षणी संस्कारः हविः पात्रप्रोक्षणास्योर
कनिनयनादे तेजस्क्यामावयवा।पात्रासादनं ब्रगाहयित्यस्य दक्षिणातः तस्य पश्चाद्दार

द्वितीयातश्चैदुहदस्तस्यानुपहगास्यातिाप्रत्यगास्याविनापात्रात्पात्सादनीयानिप्रत्ययकस्तस्या
निचोद्दात्तात्पेवयश्चाश्चेतप्रत्ययकस्तस्यानुबोहस्यातोऽजुदस्तंस्यानिवाप्रत्यगास्याताेति
।तदहतातद्दनुस्वेनकर्तव्यां।नूनमाजिनेद्वितीयायोवंपरिस्तेरतीयं।कंडनमधत्तंख्वो
हस्नुस्वेजिष्ठन्करोति।दषदहश्रुहस्ते।कपालेयधानंचप्रत्यक्षस्वंशाहियत्यस्योत्तर
भागेऽङ्गारा।पडहदहनेहन्ति तानः प्रथमकपालसधर्मतासर्वेषामुपधानमीति।क
पालानुपदधातीतिबहुवचनात्प्रतिज्ञरोऽशमेकेऽवांसंभवातिअन्यपात्रकल
पालन्येकस्मिन्नेवमहत्तरेकपालेसर्वेषांअयगाढेकाककपालामवन्त्येवेत्यकमेवस
र्वसाधारणंकपालंस्यात्॥ ॥देशान्त्र॥दृष्टामपिचतुष्पथात्वन्करस्यायाजुवस्वा
हान्तुद्रदिगवस्थानेवावाअयेतःउदह्वुयतोयतुहोतीति।चतुष्पथेअवतात्॥जुह
पतेयपदिवक्तं।चात्वादिसवनश्नतावान्॥ ॥जुहोतयः॥एतेत्रेयेबकाजहोतयो
भवंति।नयजतयः।अत्रहरस्वामिनः॥अत्रैयवकानामपुरोडाशस्तानिहप्रस्ताव
तेषांहोमेवक्तानितानांआंद्धिपात्याक्सप्तदशस्याहान्वर्यपचनाहुत्सुकमाहयोदस्य्रत्व
जुहोतीति।तादवावेहकमीतोऽन्यन्निवानेअनेकगुणात्वात्।ततश्रुहोमसाधनमे
वमतेपुरोप्रशोनयागसाधनमितिनिष्ठेकाएवधर्मविशिष्टत्वेपञ्चवकेपर्यंतित्वा
दिव्यवहारःसाहोमांतर्गतयागाभिप्रेदहव्यः।अतोजुहोतयएवेतेनयजतयः॥ ॥अ

यो

द०गा० वषट्कृतम्॥ नयिघने वषट्कुर्यात् ये वा ते अवषट्कारं प्रानुवषट्कुर्यानाजुहोतीत्यपहिवृयि
अ०५ पत्न्यं वषै जेपते अपवहेषए। नैषजन प्रतियजनद्गति हृष अवणा नमुष्कामं पिबनुव
६३ षट्कृते होमान्विष्यतीति संकानिष्टत्य पंमिह मुक्तो। नत्वाहवषट्कारा एनेजुहोन
पठ्वात्यनिवाके मुहो सुपदेथान अत्रगोतोयजतिशब्दः। अक्तान्वा॥ अक्तान्वाए
तान्युरोडाशान्कुर्यात्म् अनक्तान्वाउभयथापि अक्तान्वा तजेवा अनक्तान्युक्तेः ८ हि
विकल्पउवा अनक्तान् एव स्युरिति अक्तान्वातां अजनभक्ता वमिघारणं प्राहानं चेनितयो
रेवविकल्पः नानमिघायानमिघार्य वोद्वास्येत्यापस्तंबः। पात्र्यां चतुर्धा हविरेणाग्न्युत्सु
कमाहायचतुर्ध्यं पत्र मध्यमेन होमः॥ सवर्मिकात्वद्देशप्रागामिवासन
पात्र्यं गुलिप्रहरालननिनयनोनेपसाप्रपत्र भक्ताव घनपात्रीराणां समार्गो हन्तान्तोश ने
नृडपुरोडाशां पात्र्यां चतुर्धा एककस्यामेव पात्र्यां हविरुद्वास्य हविरेणाग्नेरेकमुत्सुकमाहायव
तुष्प पेउत्सुकान स्पहविर्चत्वार्ये पते हविरेणान मुत्सुकयेच भक्तसंस्कारपूर्वमुपसमा। रामः
धायतस्मिन्नग्नौ पत्राणि पात्रारणोपमध्यमं तेन होमः कर्तव्यः। अपवा पलाशपत्रे ६३
वत नमध्यमं वनतत्र तपलाशपत्रमध्यमे तेन होमइति। अपर्वेत्वपत्रेडप पात्र्यनमेव
तु सां यथा समाहारं भक्ताध्य पसनुम्पो हिरण्यः अपनाः अवावारः पे पानां पत्रसंगछं
तेनत्राग्नि नुपस माधापत्र हुपा हित्स पः। तांसार्द्ध पात्र्या ८ समुद्धास्यान्वाहार्य पचना

63

उल्मुकमाहरेयाद्ग्राहेत्यनुहोतीतिश्रवणात्॥ सर्वेषामवदानं सकृत्सकृद्दतिरि
पा क्तं वर्जं॥ मध्यमेनैव मायत्रेजुहुयात् नीये सर्वेषां द्रोणानां पुरोडाशानां उत्तरार्द्धात् सकृदु
वदानं कर्त्तव्यं। अतिरिक्तं वर्जं अतिरिक्तमधिकं प्रजासंख्यातो धिकं निमित्त पुरोडाशो
वर्जयित्वानास्यावदानं कर्त्तव्यं। अन्यत्रविनियोगस्यावश्यमानत्वात्॥ स सर्वेषामेवावघ
सेकस्यैवनावघनियम एषोतिरिक्तो भवति नीग्न्कृतत्वात्॥ अत्राह यजंवः चतुष्पय
वाल्मुकमुपसमाधाय संपरिस्तीर्य सर्वेषांपुरोडाशानामुत्तरार्धात्सकृत्सकृदेवावदायमे
नोत्तरमेवावदायमध्यजुहोति॥ ॥अक्तो बुभिश्चरणं। अक्तश्चेति अभिघारणार्णा
दानये विकल्पश्रायत्तं। तत्राकेचुमृता मिघारणार्णादाने चुतेर्धिदानीमिश्चरणंउ
पस्तरणमभिघारणं वा भवति। प्रार्णादानानावयहेतुनभवतिमिश्चरणाभावेनोपस्त
रणाभिघारणो अभिधीयते। सन्प्रार्ण्यस्योपस्तीर्य द्विर्हविषोवदायपश्चाप्रोपरिष्टादा
ज्यस्याभिघारयतिसेषाज्येन मिश्रा हेति हि यतदृतिश्रुतत्वात्॥ ॥ यवत इतिजुहोति॥
पूर्वमग्निं परिस्तीर्य समिधमाहायोद्धृत्य उपविष्टोपयोत्तमवदायपलाश्मप
त्रमध्यमेनैव यषते हव्यनागइति मंत्रेण स्वाहाकारांतेन जुहोति। सजुहोत्येषते हव्य
भागइति श्रुतत्वात्॥ इह हव्यायेत्यागः। नेविरोद्धाभवतीति श्रुतत्वात्॥ एषते हु
रो इति सर्वान्ऋमतपान्नुकृत्वा स्वा। ब्रह्मयजमानाव पिद्धरत्ना ...नस्थुवोउपवि

द०भा०
अ०भ
६४
64

मतः पूर्ववत्तरं॥ ॥अतिरिक्तमात्रे वृक्तरुपकिरत्येष इति॥ अतिरिक्तैरोहेद्युरोऽग्रं आ
ज्यात्के आत्रेमिर्मुक्तिहा कीर्णो यो भ्रुवशशोऽयकिरतिउपगृह्णितापांशु मिरं नहितं
करोतीत्यर्थः। अपपयय ययकोतिरिक्तो भवति नमात्रेकरुपकिरत्येष जेहह्मागआ
वुलेपश्रुरिति श्रुतत्वात् उपकिरणांवात्र निरस्करणं। अनेनहिपकरणामिसर्थः॥
नघहुपकिरतिनिरुवविगमोस्तिह्यैत घहुपकोर्णं इति श्रुतत्वात्॥ ॥आगेन्या
वहहमहोमं तिजयं ति॥ आत्रेवारहेशणसगम्यसर्वे अधिसूनायजमान ब्रह्माधध्वे।
रनीधाश्चवहहमधोमहीत्यमुमन्त्रं जपंति। अपपुनरेत्यजपंस्वहहमहोमहीति श्रु
तेः। यद्यत्व सर्वएवायं हविहोमस्त्वहाश्रायी धोपनावि घतेति नविनेते यिच्छनाजपे
पुन्वात्येनिवचनाघात्रे करोयकिरणायापि सर्वएवेतेगच्छेयुरिति हरिस्वामिनः। अत
एवच पुनरागमन वचनाश्वहेणास्थितएवोत्करुपकिरेत्। पुनस्तत्रआनीयेनिगम्य
ते॥ ॥अग्निर्निःपरिवंतियिन्नवत्सव्योहूनाघ्रानाम्बकमिति॥ तत्रत्से सर्वे सर्वे
ताम्ब्यंबकं यजामह इति मंत्रेणायिन्नवहित्यव्रहह्निणांत्रिरग्निंपरिवंतियपरितोगच्छं
ति। किंभवतिः सव्योहूनाघ्रानाः सव्यानुरूहह्निणोनयारिणानाव्रकुहयं तोवाहमानाः। अथा
पसलविविः परिवंतिसव्यानूहूनुया घ्रानाम्ब्यंबकमितिश्रुतेः॥ ।इवपवचेतेनेवहह्निणा
नाघ्रानाः॥ एततेनेवहपचे ताम्ब्यंबकमिति मंत्रेणा हरिणोहूनाघ्रानाहह्निणोनयारिणा।

राम:
६४

नाकुहृदयंनोदेवबर्हिनिग्रहहृतिरामात्रेश्रतीयते।नपुनःप्राचीनावीतिः॥ अथपुनःप्रस
लविन्निग्रपरिधीतिहस्तिराणान्‌रुतुपाघानात्तेनैवमंत्रेण अवराणान्‌। अप्रसलविश्र
ग्रहहृतिरा।अप्रसलविग्रहहृतिरा।एतनवएतनवष्कनत्वामिठवहित्यनेनाग्रहहृतिरामात्रं
प्रतीयते।नपुनःप्राचीना।वीतिन्यानस्याविधानात्कर्मणा।पित्र्यत्वाभावाच्च॥ ॥कुमा
र्यश्चात्तेषोमयत्रयपतिकामानगकामावा॥ यजमानस्यकुमार्यपरिणीतासुउत्त
रेणत्र्यंबकमितिमंत्रेणापतिवेदनमित्यनेनोमयत्रेति।पिस्वदेवबहुपरिक्रमणेस
हैवहिःपरियंति।पतिकामाःपतिंकामयमानाः।भगकामावासोभाग्यंकामयमाना
वा।तद्वा।पितृकुमार्यःपरीयुर्भगस्यभजामहादिति।तासामुतासांमंत्रोत्र्यंबका
मितिनिष्क्रतत्वात्॥ ॥रोडान्यजमानोंजलिनोहस्यात्यगोःप्रापणं॥ क्रुतावशिष्टान्
रोडान्पुरोडाशान्यजमानोंजलिनोर्ध्वंनिक्षिपति।किंयावद्धस्त्यत्यगोःप्रापणं।हेमा
यथाक्षितान्नूर्ध्वमुखोपिगोनप्राप्नुयात्॥ अथैतान्यजमानोंजलौसमंध्वोर्ध्वनिह
स्ययथागोनप्राप्नुयादितिनिष्क्रतः॥ ॥प्रतिगृह्णात्येनान्॥ एतान्‌उर्ध्वंहस्तान्‌रो
डान्पुरोडाशान्‌अंतरिक्षात्‌अधःपततः।यजमानएवप्रगृह्णातीति।हस्तोपायेन
धारयंतीसर्पेः॥तान्विलिखित्तेत्रउपस्थग्रनीतिअनुवराणान्‌।तोअनुहस्तोस्मतःविलि
समानोनानास्थितान्‌विश्रमितिंतिर्मितिनांतरिक्षेस्थितान्पुनर्हस्तान्‌प्राप्यग्रामनुयादि

दे०भा०
अ०५
द्द्५

65

त्रियजमानएवनेच्छतिइतदेविवांछंतीतिवकृवचनमितिहरिस्वामिनः॥ ॥अथाक्षउपस्प
र्शनि॥ अंशं कोशंतरिद्धात्यतनाम्नहतोऽभ्नमौवतिनानामुपस्पर्शनाविलिप्तंनउपस्प
र्शतीतिश्रुतेधलब्रुमिच्छतोलिप्ततःनदिपरीताःविलिप्तंनोसधुमाशकाःसंतोभूतो
यतितानश्चाहृउपस्पर्शतीतिमाधवः॥ ॥मृतयोःचत्वावेणुयष्ट्याकूपेवासज्योमयेस्या॰त
गुच्छस्तंबृत्स्तंबं॰शवल्मीकानामन्यतमस्मिन्नुत्क्षेपणावहासजान्येनत्तइति॥ ताननेऽत्यु
रोऽशानमृतयोःचत्वाश्चधीधितयाद्वयोर्मृतयोस्त्रिकाकारयारज्वानिमितियोरारो
प्यवेणुयष्ट्यांकुयेयत्रिंयवस्त्रजेनुसाहंडेवेणुनिर्मितमार्जनद्वयमुक्तोवाउभयतस्या
अ्मसज्योमयतःप्रोतयोर्वधास्याग्रुच्छस्तंब॰शवल्मीकानामध्येअन्यतमस्मिन्निति।
स्यारोवावस्त्रेवावंशोवावल्मीकेवायतनेइतिमंत्रेणोत्क्षेपहृदगावहासजाति।अवसा
पतिउत्क्षेपणावहिन्यगोऽश्रापर्णादेशां।स्याग्रुच्छिन्नागेवस्तम्भसम्भुक्केस्फोगोविस्ता
पर्णोवः।ताद्वयोर्मृतिकयोःस्थनद्वयेणुयष्ट्यावाकुपेवोभयतश्चावध्योद्धःपरेस्वयष्टि
स्तंवास्यास्तंवावेणुवावल्मीकंवाविदित्तास्मिन्नासजस्येनत्तेनःहृदेतिश्रवणोतमापन्नस त रामः
गामयेश्चानयेश्चावयनेघान्यबध्यातेतन्मतंम्रतमेवमृतकंस्वार्थेकःप्रत्ययःता द्द्५
नोघान्युरोऽशांद्वयोर्मृतयोहयनसबधावेणुयष्ट्याद्वाउभयतोबधापक्षाः
ग कुपेयमभवतःशिक्यास्यामावधवेणुनितमाजनद्वयमुक्तोघाहविशेषोविव

धाप्यस्यर्यां पञ्चपालाशिनुमवतत्य मयूनः पार्श्वयोर्वेद्यामपसदो भजिनाग्न्योत्तानयोरुद्धृ
तनेनेन सार्द्धं मुञ्जरेत्य इत्युत्वो दृंगत्वाचन्दनमस्थाप्यवाघवन्यतरस्मिन्नेव घमास
जनित्वसगयति। इतिमाधवः। अपिवामरुतयोः समाप्यवीवधं वृत्वाचतुष्के स्थालीव
स्मीकवपायांवावधार्येत्याय संबः॥ ॥ऋतुवासाइति॥ किंपौनरस्यानुपदेशाहृ
त्तिवासा इति जपे तमृतुवासा इति निष्ठापयपल्यैवैनमेनत्स्वयं तत्तु हिनके वनहिन
स्निनस्माघाहऋतुवासाइतिश्रवणात्। आसक्तस्यनिश्चसीकररात्रिजिके चित्
॥॥ अनयेन्नमेस्योपस्पृशेत्स्वपः। तिपर्वा तपजमानाइयो रेशानुस्थारावाश्वास
जस्यग्रहहिनि रामावत्यनवेद्दमेत्यरोइपुरोग्रथहोमस्थानेयचतुष्पथे पश्चाद्दनवलो
कयनस्व सा कमेधगृहेशे अयञ्चयस्वश्वेभिसर्वेञ्ज्इकमामंते। अग्रपहाह्निरा।
न्वात्तिनन्वावर्त्तितेप्रतीहं पुनरायंतिपुनरेत्यापउपस्पृशंतीतिश्रवणात्॥ ते
सर्वे स्वं स्वं इह्निराबाहुमनुसस्यग्राह ह्निरा पे नाव र्गजे। ततो गृहमागत्यग्रतीता
विमोकं रात्रिसभागं चचूत्वोहकौपस्पर्शीन रकुर्यात्। अत्र सवीहविर्विहोमाइतिप
ह्येप्रतीताविमोकस्यपिनभवतएवाततःप्राकव्रतविसर्जनात्पित्र्याद्दिकरणाय
हेव्रतविसर्जनिद्दिनम्। चूतापेन्येतं चूत्वावपनं कुर्यात्। अयावपनमेवाततःस
मातेप्यगृहं गत्वाग्निहोत्रमासायांगाहियइस्वेनिर्मथ्याग्नीविहृत्यतदानीमेवस

दे॰मा॰
अ॰५
६६
66

घ॰ पौर्णमासेष्टिः कर्त्तव्या। अथ केशश्मश्रुस्वासमारोप्याग्नीध्र एव सायं वहतेन यजेतेन
हित एवकस्यते यदुत्तरवेदावग्निहोत्रं जुहुयात्तस्मात् एवस्यति गृहाणि त्वा निर्मथ्या
ग्नीपौर्णमासेन यजते। आहवनीयो समारोप्यते अपहितानि रमुयत स्तरणं। यदि स्मर्यो
नवपुरिति॥ ॥ उक्तः साकमेधः॥ अथ शुनासीरीयमुच्यते॥ ॥ शुनासीरीयमतः अत्र ह
रिस्वामिनः॥ यत्र कासे साकमेधैर्यजते॥ तत्रैव शुनासीर्ये रोति न तत्र विसनीयमोयं
किं तर्हि यान्य पर्वणः पर्वणो रूक्तं चतुर्थमासोति तदा शंकानि व्यपर्थ साकमेधाप्रत्यास
न्ने यजनीये हनि यजेत नियकं न चतुर्थमासं नाद्रियेतेत्यर्थः॥ कुत एतत् तस्माद्
देव कहाचेतेन यजेतेत्यपसंहारा। ता अवमा प्रव व: यत्र यस्मिन्नेव काले साकमेधै
यजते तत्त हानीत इतेतर कालएव सयजमानः शुनासीरीयेणायजेतन्नतु शुनासी
र्य स्यापि चातुर्मास्यानां मा सचतुष्टय व्यवधानमपेक्षितमित्याह। यदा इति च
तुर्षु चतुर्षु मासेषु संवत्सरस्य मध्ये वैश्वदेववरुणप्रघाससाकमेधमेहनत्रिवि
धीरं यजेत तेनैव संवत्सरमाप्नोति वैश्वदेवादयः प्रत्येकं चातुर्मास्य प्रत्ययाः इति तद
नुष्ठानेनैव तेषां ऋतूनामवाप्तत्वात्। तत्र शुनापरूपसंवत्सरो पियजमानस्य।
स्वायत्तो जात इत्यर्थः उक्तम र्थ निगमयति तस्मादिति। तस्माच्चतुर्थपर्वणः शुना
सीर्यस्य संवत्सरतिरिक्तः प्राप्तिस्वीकालो नास्ति यस्माद्यदा कदाचिदेव साक

राम:
६६

मेधमनंतरं यजेत स्वर्गः॥ एतद्देवानां नर्यं सत्रं तन्नाम्नुत्तमशुनासीरियमत इति॥ ॥यदे
ष्ठेत्॥ साकमेधमनंतरं यजमानो यदेद्योत ह्यनीमेव द्व्यहे वा त्र्यहे वा चतुरहे वा अर्धमा
से वा मासि वा चतुर्षु मासेषु वा तद्वच्छुनासीरीयं कुर्यात्॥ तस्माद्धि द्वैवक पक्षे तेन यज
तेत्यत्र तत्वात्॥ अत एवोक्तं मापस्तंबेन ततो द्व्यहे त्र्यहे चतुरहे अर्धमासे मासि चतु
२१ र्षु मासेषु शुनासीर्येण यजत इति॥ मानवे च शुनासीर्यं चतुर्षु मासेषु संवत्सरे वा अहस्तु रहे।
मासि वा विश्वदेववत् व्याख्यातमित्युक्तं काठके च तद्वच्छुनासीर्यं चतुर्ष्वा मासि चतु
र्षु वेति॥ ॥यो सौ मासस्य धर्मो बर्हिर्वर्जी॥ अत्र शुनासीर्ये बर्हिर्वर्जिताः यो सौ मासस्य ध
र्मो धर्मो भवेत्॥ बर्हिश्च वैश्वदेववर्जं वरुणप्रघासेऽन्यन्न भवेत्॥ बर्हिर्जनहलः॥ प्राचीन
प्रवणो देश्याहुतं वासः॥ अथ प्रत्यः प्रसारेत्यादीनां अपलस्पृणां पीअत्र नोते षामप्र
तिषिद्धत्वात्मानं पाकि॥ अथ यत्र शुनासीर्ये यायजेत तं प्रत्यस्यावलोपवि
स्यात्तरवेदिनं गतं॥ नित्यपदार्ज्ये न मंथेत्यग्निं पंचप्रयाजानवं तित्री पान्तु याजानेक
सं मिथ्य यजुरिति॥ अत्रान्तरवेदिवर्षदाज्यपोस्या सयो द्वैध प्रतिषेधेनित्यानुवा
दः॥ अग्निमंथनं वत्र प्रतिषिद्धं॥ न मंथेत्यग्निमिति केषांचिच्चतुर्थे अग्निः मंथनाति
विधानमग्निमंथानस्य॥ अन्नो विहित प्रतिषिद्धत्वात् मंथनस्य शुनासीरीया
पविकल्पः॥ अत्र पदामंथनपक्षे आश्वीयते तद्वा वैश्वदेववत् नव प्रयाजा नवा

द०मा.
प्र-५
६०
67

नुयाजाहि न भवंति। बहुचब्राह्मणोक्तमन्त्रेचतत्पाइध्यौनातमानपावमस्त्रे॥ सामान
मन्यमन्यदेष्वदेवेनयौयौमासेध्वेनमध्यमानाऽतिश्राध्धवापनोपिसमानावैश्व
देवेति। ब्राह्मणोपि। यद्वेश्वदेवस्यतंत्रेणतत्यव्रेधनमेध्यनेपौर्णमासमेवतंत्रं भव
तीति। पंचप्रयाजानाज्याद्गिनानवप्रयाजानवानुयाजानो न पार्णोमिष्टयज्ञ्योवै
श्वदेवधर्माश्चाजर्मोस्थेबिल्मनेनप्राप्तानां निषेधः। न चातिरिक्तानांवैश्वदेवधर्मा
प्रतीजानिषेधमात्रानत्रे धाबर्हिः कुशप्रस्वप्रस्तरः प्राचीनप्रवणो देशाहतानि
वासांत्येवैश्वदेवे धर्माभवन्त्येव॥ ॥ नित्येभ्योधिकानि॥ शुनासीराभ्यां द्वादशक
पालः॥ शुनश्चसीरश्चशुनासीरौ ताभ्यां शुनासीराभ्यां द्वादशकपालस्यस्थहवि
र्भवति॥ शुनोवायुः। सीरआदित्यः। अथैतान्येवपंचहवींषिभवंतीत्याख्या
अथशुनासीरीयोद्वादशकपालः पुरोडाशोभवतिइतिश्रुतत्वात्॥ ॥ इन्द्रायवा
शुनासीराय॥ अथवाइंद्रायशुनासीरायद्वादशकपालः पुरोडाशोभवति। न शु
नासीराभ्यां शाखांतरात्॥ ॥ वायव्यंपयः॥ वायुदेवत्यं पयः षष्ठमेहविर्भवति
अथवायव्यंपयोनवतीतिश्रुतत्वात्॥ वायवा वायवे पयोऽनुमेवति। वायव्यमित्यु
च्यतेऽशुप्राकरणात्॥ इदमिहानोचिंत्यते। किमिदंपयोघर्मेवद्रवति उत
लौकिकमिति। किं तावत्प्राप्तं सहत्रा। रोवयज्ञे॥ ॥ लौकिकं प्रतिधुक्छ्रुतेः॥ त। रामः
६७

स्वयपयो लौकिकं भवति । कुतः । शाखांतरे वाप व्यपयं प्रतिषुक्तं भवतीति स्मृतात् । प्र
तिषुक्तश्चैनं नत्वाल्सं दुष्यंता । कालं पयोमि धीयते । यदि हि वैधमेवक्त क्रियेत तर्हि
आज्यनिर्वापानंतरं होमं प्राप्नोतीति परिस्तरणं ननिनयने अप्यरणं वा । अतः अप्रतिषु
क्तत्व विरुध्यते । अतो लौकिकमेव प्राप्ते अत्राह ॥ ॥ नाविरोधात् ॥ एतत्पयो लौकिक
मसंस्कृतेन नभवति । किंतु धर्मवदेव प्रात्याप यो धर्ममित्यर्थः । कुतः । अविरोधा
त् । नहि धर्मे पुक्रियमाणोपुप्रतिषुक्तं विरुध्यते । नन्विदानीमेवोक्तं कालस्याप
णा ह्यपो विरुध्यंत इति । सत्यं दान काले एव अतु नासीरयागानंतरं होहकरिष्यते ।
अधिश्रयणोपरिस्तरणं ननिनयनं अप्यणोवर्जेन सर्वे धर्माः करिष्यंते न धर्मेव
दूविष्यतीति षुक्तस्याप्यविरोधो भविष्यतीति ॥ ॥ प्रवृत्तिहर्षेनाच्च ॥ नावपि
प्रकरणपठितानां धर्माणां मध्ये यान विरुध्यंते तौ क्रियाद्दृष्टाय यथा प्राप्त दृहि वंगा
वातेचनवर्जितानामिति । अतः अतुनासीरयागानंतरमेव प्रतिषुक्ता विशेषोपि
धर्मेरुपेतो होहकर्तव्य इति ॥ ॥ यवागवो ॥ वा शब्दो विकल्पार्थः । अपणवावा यव्या
यवाग्वा सम महविर्भवति । नयवः । तंडुलैः शिथिलपक्का यवागूरित्युच्यते । य
वागूपत्तेष्ठयां भुत्वेवा यो भवत्येवाते षां विचतुर्णां हृदयादीनां ग्रहविः ष्यनि
रुक्तानि भवंति । हविः संबंधेयांश्रुलेविधानात् ॥ ॥ सौयेह कपालः ॥ सौर्यः

यद्यश्वं श्वेतं नावं विन्देदपि गौरेव श्वेतः स्यादिति श्रुतत्वात् अथ तत्र वैश्वदेवपर्वणो वरुणप्रघाससाकमेधादि कालेषु ... सवरजो
होमस्तुतं प्रवासा दिवाक्ते विनियत कालत्वात् वरुणप्रघासादि ... पौर्णमासे ... चातुर्मास्या ना
पुनः ... स्त्वग्ने ... पुनस्ता ...

द्वे॰ भा॰
अ॰ ५
६८

सूर्यदेवत्य एककपालः पुरोडाशोऽष्टमं हविर्भवति। अथ सौर्य एककपालः पुरोडाशो भव
तीति श्रुतत्वात्। अपमपशुयां शुएककपाला वा रराणां इत्युक्तत्वात्॥ सर्वहुतश्च। सर्वहुत
श्च सर्वकपाल इत्युक्तत्वात्। एवं चात्र त्रीणि हवींषि पशुयांशुर्भवंति॥ ॥सीरं षड्योगं दक्षि
णा॥ षड् बलीवर्दयुक्तं सीरं दक्षिणा अस्मिन्कर्मणि भवति॥ ॥उष्टारो वा॥ अथवा
उष्टारो दक्षिणा भवति॥ ॥श्वेतोऽश्वः सौर्यस्य॥ सौर्यस्य श्वेतोऽश्वः दक्षिणा भवति॥ ॥अभा
पं वे गौः॥ अश्वाभावे सौर्यस्य गौर्दक्षिणा भवति॥ महान्तो बलीवर्दाः संवत्सरे पुनः तस्य संवत्स
रप्रोक्षाच्चातुर्मास्यैः संवत्सरं व्याप्नुमिच्छोर्यजमानस्य॥ ॥फाल्गुन्यां दृष्टेः॥ फाल्गुनपुन
प्रतिपदि॥ शुनासीरीयेणेष्ट्वा आग्निम्यां फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां सोमेनाग्निष्टोमि
न पशुना वाग्नीषोमीयेणेष्ट्वा वा आग्नेय्या यजेत॥ तद्वैके रात्रीरपि यपियपिसूजित
यदि रात्रीरपि यपियपिघघ हद्द पुरस्तात्फाल्गुन्यै पौर्णमास्या उदृष्टं तच्छुनासीर्येण याय
जेतो यदि हि तत तन्नानीजाने पुनः फाल्गुना पौर्णमास्यामिष्यते वा इति श्रुतेः॥ फाल्गु
नीभ्यां पुनर्या पौर्णमासी फाल्गुनी। शश्यपर्वचनुर्थ॥ फाल्गुन्याः पौर्णमास्याः पुरस्ता
द्यद्दहो विप्रत्तषे ज्हृष्वे चेद्रमा अस्मिनहभ्यते इत्फ्रैषेशलकपक्तः। तत्र प्रथमा घना
तमनिष्ट्वो शुनासीर्येण यापजेत। अथानन्तरमेव सोमयागार्थं हीनेत कालविलंबो
न कार्य इत्यर्थः॥ इति माधवः॥ उदृष्टं मृत्युलकपहाव स्मिन्प्रतियघेव शुनासीर्येण

68

पजेता। अपरेद्युर्वा। अप्यानेन तरं तस्मिन्नन्यस्मिन्वाहनि देहान्तसारे रात्रौ दृष्टे तेजो हरि-
स्वामिनाः। देवान्मानुषाः क्वाविष्टान्तं वेपितस्यावधिमाह॥ ॥तनानीजानमिति॥ अजा-
तोनं सोमेनानिष्टवंतं चातुर्मास्ययाजिनयुनरागामिनी फाल्गुनी पौर्णमासी नामिवर्षेया-
तापरीनाम अतिक्रान्ताननभवेत्। अपितु ततः प्रागेवावश्यं सोमेन यष्टव्यमित्यर्थः। काठ-
क॥ सद्योऽग्निष्टोमाय दीक्षेतेयश्रुनावति। गां खोयन। सोमेनो महर्गपश्न्ने व्यावेति।
त्र्यहर्गपक्षे अयं कालः॥ इतिनुस्यजमानस्येति शंकातः। अयं यद्दोघ काटि विशेष-
स्यैवेति निगमयति। इतिन्विति धिवि दो यद्विचातुर्मास्ययाजिनोसत्त्रदक्षापोऽस्य-
ज्यमानः पुनः प्रयुंजानश्चात्रोस्य ज्यमानस्यायं यक्षतत्त्वतः अपप्यपुनः प्रयुजानस्य-
यक्षमाह॥ ॥अववृत्तिरनीजानस्य॥ फाल्गुन्यां सोमयश्चो विष्टी नामन्यत्तमेनानीजा-
नस्या निष्टवतो यजमानस्य चातुर्मास्यानामावृत्तिर्भवति। अत्रावृत्तिपक्षे श्रुनो-
सोरीपस्या वैश्वदेवपर्व साऽश्वकालमह॥ ॥फाल्गुन्युपवसथे श्रुनासीरियं॥ आ-
वृत्तिपक्षे फाल्गुन्युपवसथे मुख्यायां फाल्गुन्यां पंचदश्यां श्रुनासीरीयं॥ ॥प्रातो
वैश्वदेवं॥ प्रातःप्रतिपदि वैश्वदेवपर्व भवति। प्रतिवर्षमेव कर्त्तव्यं। अयपुनः
प्रयुंजानस्य पर्वैकः फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां शुनासीर्य्यणायजेत। अथ प्रातर्वैश्वदेवे-
नाषाढ्यां पौर्णमास्यां नैनत् पुनः प्रयुंजानस्येति शंकातत्वात्। एवं पुनः पंचदश्यां प्रातिप

यद्यप्यं

द० भा०
अ० ५
६९

69

दीति हरिस्वामिनः। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। फाल्गुनीपौर्णमास्याः पूर्वेद्युश्चतुर्दश्यां शुनासीरीये
णायजेत। प्रातः पौर्णमास्यां वैश्वदेवेन यजेतानन्तरमित्यनयोर्मासयागेनैव प्र
योगः अक्रम इति माधवाचार्याः। मानवे। संवत्सरान्ते या पूर्वा पौर्णमासी तां शुनासीरी
योपवसनीयोत्तरान्ते॥ वैश्वदेवायेति। आपस्तम्बः। चातुर्मास्यैरिष्ट्वा सोमेन पशुना
वा यजते फाल्गुन्यां तु दृष्टे सोमाय दीक्षते तेनैतन्तोनानोजानमयरा फाल्गुनीपर्यवे
पादिनि वैश्वसृजनम्लानस्यास्यपुनरालभमानस्य फाल्गुन्यां चतुर्दश्यां शुनासी
रीयेणेष्ट्वा पंचदश्यां वैश्वदेवेन यजत इति॥ पंचवर्षिकाद्यायं च द्वावार्षिका
निए तान्येव वादि द्विरपरमितं वान्यस्येति। पंचसंवत्सरादिष्व केषु वैश्वानरपार्ज
न्यायं च होता च नान्यावर्त्तेते एकोपक्रमत्वात् यथावारंभणीयेति॥ ॥त्रिविधानि चातुर्मा
स्यानि॥ ऐष्टिकानि। पाशुकानि। सौमिकानि। तत्रैष्टिकान्युक्तानि। सौमिकानि त्वथैका
हइत्यस्मिन्नध्याये वक्ष्यन्ते चातुर्मास्यसोमात्प्रत्यञ्चा। अथ पशुयाशुकान्यभिधीयन्ते॥ ता
नि शाखान्तरे समाम्नातानि। तेषु च पशुपुरोडाशमनु हवींषि निर्वापत्त्यः। तत्र च पशुपुर
पित्रधाने। पर्वहवींष्यपिप्रक्षवानम्। तान्येवानन्तरपशुरेकहवींषि बहूनि तत्राप
संशयः। सपशुषु किमैष्टिकेहविषां तंत्रमुत पाशुकानि। तत्र विप्रतिषिद्धसमवे
तपसोऽस्यास्य धर्मत्वमिति न्यायादैष्टिकेहविषां तंत्रे प्राप्ते आह॥ ॥सपशुषु पशु

रामः
६९

तंत्रे प्राधान्यात्॥ सपशुपुच्छमासेषु पशुतंत्रे स्यात्। कुतः। प्राधान्यात्॥ प्रधाने प्रक्षेपः
पशुतंत्रमध्ये हविषां प्रवृत्तिमत्त्वात् इत्यर्थः। कथं प्रक्षेपः। पशुपुरोडाशमनुविहितत्वात्।
तस्मात् पशुतंत्रमेवा केचिदाहुः। सपशुपुच्छपशुतंत्रे स्यात्। कुतः। प्राधान्यात्। पशुतंत्र
स्य महत्त्वात् प्रधानशब्दो महत्त्वात् पशुवाची। आमनेहि महति पशुतंत्रे। अस्य चातुर्मास्यप्र
पक्षो: धानुमितिं तथाहि यच्छिका दशप्रयाजानुयाजाः अन्ये पौष्टिकानवौत र्भवन्ति। सव
नुमयाजग्रहः ततो भवति। तस्मात् पशुतंत्रमेवा सह प्रवृत्तयोरेव तंत्रयोर्वाचनिको
निर्क्षेपमात्रस्योत्कर्षः। पशुपुरोडाशमन्विति॥ ॥ सर्वं धर्मावैश्वदेवे पाशुकं॥ वैश्व
देवपर्वणि पात्नीपाशुकं पशु सर्वधिकमिति तत्पूर्वे पशुः पर्वहिते भवति। यथाकृत्याचन
खेदिद्धादनां तत्रद्विरोषिके वैश्वदेवे नास्ति। अतस्तत्पाशुकं द्विरुच्यते। सिद्धान्त
माह॥ ॥ सर्वोवा॥ वा शब्दः पक्षव्यावृत्तौ। सर्व एव पञ्चाहुत्यादिः खेदिद्धाद
नान्ते पाशुके सपशुवैश्वदेवे स्यात्। न सर्वधर्मः। कुतः। विनतौ नास्ति। कालस्य
त्वप्रत्यक्षवचनेनोपदिष्टत्वादिति॥ किंचिद्विकल्पार्थमेव वाशब्दं कुर्वन्ति। पक्षो
ऽपि गृहकालस्तावाव नित्यः। सर्वत्वमपि वाचनिको। अतः उभयोरपदेशिका वाधवि
रोधाच्च विकल्प एवयुक्त इति॥ ॥ वैश्वदेवः पशुः॥ वैश्वदेवपर्वणि वैश्वदेवप
शुर्भवति। स पशुराव्य एवाग्नेयपशुः। वैश्वदेवीति स्त्रीलिंगनिर्देशात् पयस्या पयएवो

दे० मा०
श्रु० ५
७०

70

यांशुत्वविधानात्। तत्र वैश्वदेवः पशुपुरोडाशो द्वादशकपालः। ऐन्द्राग्नं प्रवर्त्तो।
विश्वेभ्यो देवेभ्योनुब्रूहि निपुनश्मि। विश्वेभ्यो देवेभ्यश्छागस्य वपायै मेदसोनुब्रूहि व
पायै मेदः प्रेष्येति। एवं हविषोनुब्रूहि हविः प्रेष्येति च। विविश्वेभ्यो देवेभ्यः पुरोडाश
स्यानुब्रूहि। पुरोडाशं प्रेष्येति च॥ अथैवं पशु निरूढवन् भवति हविर्यजपशुतास्य।
तोयमपि हविर्यत्नविधानेनवग्नो पावनायेन्यत्र भवंति॥ ॥ पशुपुरोडाशमनु
हवीःषिनिर्वपति॥ पशुपुरोडाशस्तमनुतन्निर्वापानंतरं पर्वहवीष्याग्नेयादीन्यपि नि
र्वपति। तत पाशुकस्य यावद्घःकरणाय ते पि वयामार्जनीत एव शाखाछेदनादि
पवित्रबधनांत स्यात् वैश्वदेवीयपयस्यार्थं वत्साया करणं यो त पाचमानवेहु
तापाव यापा बालास्ते मार्जयित्वा यत् पयस्यायै वत्सानपाकरोतीति। हा हव्यं पशुपुरोडा
शि पर्वहविषा ब्रीहयाणानंतरं प्रोक्षणं च तुषैलेतो त णात आम्य निर्वापस्य पर्वतरं निर्ग
त्वाहितो इहतो मिदं विचार्यतो पशुपुरोडाश माग्नेयादि पर्वहविषां च समानकाल
त्वात् तंत्रेण स्विष्टकृद्यागः क्रियते। तत्र किं पशुपुरोडाशस्य धर्मेण। स्विष्टकृद्यागउत ह राम:
विषां धर्मेणेति। किं वात यदि पशुपुरोडाशधर्मेण क्रियते तर्हि प्रथमं हपक्षेपि ते ७०
पशुपुरोडाशवदानप्रत्यभिघारणानंतरं उपभृति स्विष्टकृदर्थमवदाय नाभिघारयो
तिक्रम्य पशुपुरोडाशयागांतां प्रत्यागान्येवमेवप्रतिहविः स्विष्टकृदर्थमुपभृत्य

वदानेकार्यत्वात्स्रंति महाविरवदानानंतरं तत्पश्चान्निर्देशाभिधानादिति हविर्यागानंत
रमुपयन्तः सकाशान्तत्त्वेऽ समानीयनिर्गुणाश्रेष्ठ्ये श्रेष्ठस्य स्विष्टकृद्यागप्राप्तौ।
ति।यदा च पर्वहविषां धर्मेणानुष्ठानमिति महाविर्यागानंतरं प्रवृत्तिवदेव प्रत्यागन्य
स्त्राग्नये स्विष्टकृते तेनु ब्रूहीत्यादयो मंत्रा ये जुह्वा मेवं सर्वहविर्भ्यो न दाय सगुणोप
जप्रेषइति।तत्रमुख्यत्वात्पशुपुरोडाशस्य इतरेषां तदनुविधानेन तद्गुणत्वात्पशुपु
रोडाशधर्मे स्विष्टकृद्यागे प्राप्ते आह॥ ॥तेषां स्विष्टकृदूपत्वात्॥ तेषां स्त्रागेनपा
दीनां पर्वहविषां धर्मेणा स्विष्टकृद्यागो भवति।प्रवृत्तिवत्तेजुह्वामवदायसगुणोप
जप्रेषादत्यर्थ।कुतः।रूपत्वात्।पर्वहवींषि रूपाणि प्रधानानि चा।पशुपुरोडाश
वि श्चैको गुणाभूतश्चायतः सपश्वंगं प्रतिषिद्धसमवाये रूपसाम्यात्सर्वमेव मितिन्यायेव
नबहूनामनुग्रहोन्याय्य इति पर्वहविषां धर्मेणैव स्विष्टकृद्यागो भवतीत्यर्थः॥त
थागुणाप्रधानविरोधे प्रधानानुग्रहस्य न्याय्यत्वात्म सपशुपशुतंत्रमित्यत्रोक्तत्वा
सर्वेस्मिन्यागे पशुके प्राप्ते आह॥ ॥पशोरनभिविहृतं॥यदभिविहृतं नद्यात्मीस्य हविषा
सर्वेधिक्रियमाणां पशुनासहनविरुध्यते पशोर्विहृतं न भवतीत्यपाचात्मीस्याना धा. नचोभा
मुणं तथा भवतीत्यर्थः॥नच धाना आहनवासपरिधानान्नेधाबर्हिः प्राचीनप्रवणादे
शप्रभृतितानोकाशानां प्रसक्तेः॥एवमादिपशुनानविरुध्यते॥यथोरविशेषविधा

दू. भा.
श्र० ५
७१

नानाहविषां चानुग्रहः कृतो भवति। पशुर्विसंधातेनैव प्रयाजादितन्त्रं पशुकमेवेति। के-
चिद्दक्षिणाद्रव्यमन्त्रोहं तं नि। पशुर्वैरोवाहीयमानाः प्रथमजो गौरेव देवं पशुमयानुग्रहमयां
वरुणप्रघासे धेनुरेवेति। महाहविषि ऋषभमरुत्वान्पशुनासीरीये सौर्यो घोषावेति। पशुके-
ष्टान्ते पर्वे दक्षिणा हि पाद इति संप्रदायकारः। एतन्न च न्याय्यमलं मौत्वोपनस्ते राविरुध्य-
तो नत्र युक्तं। सोमिकैः समानदक्षिणानि सर्वपशूनि चातुर्मास्यपशुदक्षिणोः पा-
शुकानीति। पशुदक्षिणा चातुर्मास्यदक्षिणा वा भवतीति येन्यपर्वतः॥ ॥ हृदयशूलां-
नेवपनं॥ पर्वसंस्थासु पशुपनमुक्तो वैकल्पिकं न स पशुवृहद्यशूलं न कर्तेनैव-
नैव्यं। हृदयशूलसमिद्घाधानो तत्य पर्वं नियोगतोवपनं स पशुबन्धकर्तव्यमिति
कर्के नमयुक्तो। कालस्य परत्वाद्धाकस्य स्वनेकयुगाविधानेवाक्यमेदप्रसंगात्॥
॥ वरुणप्रघासेषु वाह्णः॥ वरुणप्रघासेषुवाहणो वरुणादेवत्यः पशुर्भवति।
भ्रष्टाकपालः पुरोडाशः। तत्र वरुणाय जुष्टं वरुणच्छागस्य वपां मेद इत्यादि। व
वरुणाय पुरोडाशस्येति चाभ्यन्यत्र सर्वे श्वदेववमापत्नुपूर्वे घर्विश्यहेव पाशु- ग्रम:
कमिति तत्र वचनात्। वैश्वदेवपतिपिर भतिन्यायसामान्यात् सर्वत्रैव भि- ७१
स्यपदे॥ ॥ महाहविषि माहेन्द्रः॥ महाहविषि माहेन्द्रः पशुर्भवति। साकमेधपर्व-
णि भ्रष्टाकपालः पुरोडाशः। तत्र माहेन्द्राय जुष्टं माहेन्द्राय छागस्य माहेन्द्राय

५

पुरोडाशस्येत्येवमादि। महाहविषोऽनुक्तत्वात् पशुपुरोडाशमन्त्रैर्हविषामेव नि
र्वापः॥ ॥शुनासीरीयाख्यं चतुर्थपर्व॥ शुनासीरीये शुनासीराभ्यां चतुर्थपशुर्भवति।
चतुर्थपर्वमहत्त्वेन चतुर्थपर्वविलम्बनेऽनुतानुकारत्वेन प्रतिप्रस्थातुरपि पशुर्नाभ्युदि
ति चतुर्थपर्वमहत्त्वात्। तत्र शुनासीराभ्यां जुष्टं शुनासीरयोः छागस्य शुनासीरस्येति पु
रोडाशस्येति॥ ॥छ॥ अत्र सपशुरुपहार्थकर्मोल्लिख्यते॥ प्रथमप्रयोगमारभ्य
जामान्तश्राद्धं च यावद्धविरासपरिधानमिति। उद्वसानप्राचीनप्रवरोऽनिष्ठा
पनो सपशुर्विश्वदेवीयमित्यादि रतो। अग्न्यन्वाधानं ब्रह्मवरणं। सूपाहत्यादि
वेदिमानं तत्र निरूढवत्। पुरोगीतादि सर्वमवपावीहविर्यज्ञविधानात्। द्वादश
चप ७ कपालो वैश्वदेवः पशुपुरोडाशः तत्राग्नेयादीनामष्टानां वैश्वदेवहविषां।
निर्वापो भागापरिहरणं ततः। तत्र सर्वेषां खीछेदनादि यपस्यार्थं वत्सापाकरणं
त्वोपस्रहणानं। ततो यजमानवाचं यच्छेति प्रैषः। ततः पात्रासादनादि जयाच मान
वाहनापो वपायां श्वात्वाले मार्जेपित्वा वत्सान पाकरोतिपिधोनकृतु चेदिह हविरासा
दनानन्तरं नियमेनाग्निमन्थनं। पशुपुरोडाशहविषामिडामार्जनं नैकैः पशुसंबंधिनो
पर्वसंबंधिनो च हविर्म्रला ततो विशसनादि पशुपुरोडाशानमुद्धृतायेसंतं सर्वं निरू
ढवत्। व्यूहनेन यागक्रमेराः देवतासंकीर्तनविधानप्रवृत्तिवत्कर्तव्यान् पाचक्रि

९६

ह०भा० यमाद्यो आग्नेयादिदेवतामिश्रविधानात्पशुदेवतायाः पशुपुरोडाशदेवतायाश्च ते
ख़ं०५ देनोच्चारणं। पूर्वं पशुपुरोडाशदेवतायाः तो हविर्देवतानां आग्नेयादीनां ततः पशुदे
७२ वतावनस्पत्योरिति। अवधानाभावेतु समानमुच्चारणं भवतो संप्रदायपद्धतौ प
रमार्थतत्त्वपशुदेवताया वनस्पत्योरेवकीर्तनं नान्यदेवतानां पशुदेवतावनस्पति
न्याः छगस्य व्यूहनमित्यत्र आवाहनावहणाप्रघासेषु स्वकाले कुंभपात्रकारणं। तत्र
पूर्वं घः समारोपः। उदवसानीयाप्राचीनप्रवर्तनं यतः। सयपशुवरुणप्रघासार्थे विह
रणे। अग्न्यन्वाधाने। तत्र कुंभकारं भपात्रमेव मेषीकरणं। प्रातरहतवा हाप
रिधानो केचिदाग्न्यन्वाधानमपि प्रातरेव कुर्वन्ति। ब्रह्मवरणोपुपव्रह्त्यादिष धानग्रहणं [illegible]
द्वितारा हुत्यंते। उभयोर्यपा [illegible] सादनादि [illegible] ल्लावसतो त्यंते। एतद्देवं सर्वे
घृत्वो भवन्ति। पंचगृहीतगृहणार्धपयमनुप निर्वपनांते। आज्यसनोहृत्कासमा
तो। अग्न्याधानादाघस्ताद्धुपोत्तरणांते। ततः प्रोक्षणादिसंमार्जनप्रैषांते कांभ रामः
पात्रहोमात् ततः संमार्गादि [illegible] प्रयाजाश्च [illegible] सह [illegible] चानवम ७२
दशमोत्व [illegible] वनस्पतेर्नजुहोति [illegible] तंत्रेत पो [illegible] वा [illegible] सह हवीष्यध
नमजुहोति। एवमनुयाजेष्वपि नवम [illegible] वनस्पतिबर्हिषो न जुहोतिवाहणाः
प्रवाहणावा [illegible] ता। तमनु वैश्वदेववद् वरुणप्रघासहविषां निर्वा

पु:

+ कमप्राग्भुंगि कीनामायाहनादिषु कीर्तनीयावाच्यहनस्याप्यमा दएव +

प

पः नत्रप्रवृर्वेषु नयोः ध्यात्वा छेदनाद्विंगृह्ह नौतं ततो वायमन प्रैषः ननः पात्रासा
दनादिान पाचमान वेकुना पावया पाचात्वा लेमार्जयित्वा वाह्यपेव स्नानपावाये
तोानिास्विषस्नुघ्य ह नादि विश्वदेव वना पशुपुरोडाशो डामन्त्र गात्सर्वे मार्जनंस
निषपजक विहृत्वा वम्प्टपे वहिंमानंतरमाहवनीयोपस्थानं नतेभ्य सावम्पथा
त्संमिधाधानांतः ततोवपनं ततो श्रोषसमाप्तिः साकमेधेषु पूर्वे घन्त्रिषुका
लेषु श्रनीकत्या धा लिनं दघपः प्रातःक्रीडनीया ततो महाहविषिमाहेंद्र प
शुः श्रधाकपालः पुरोडाशः ३ नामन्यद्वैश्वदेवेएवं शुनासीरीयपि च सा
पनेविशेषः पशुमन्त्र चातुर्मास्येषु पूर्वेषु कः पाशुकं कमी पर्वेषु वैश्वदेवः पशुः
पशुपुरोडाशः मनुचातुर्मास्यदेवता यथापर्वं पाशुकं निषद्विर्लिगमास्थानवजे
स्थानं वाजिनेहस्यभ्र लौसं तिप्रनेवा सनसा हतो वहयाप्रधासे भुज्ञ नपेप
शुश्चुपं तिमाहेंद्र शुनासीरीयांहरयोर्थ घास्यानादुःश्वयोपि श्राव यथादेवतेवा
पशवसांख्या स्थान मेका दशिन्यानांक वतः सात पनी गृह मेधीय श्रौ डिनीमेन
श्रमहाहविषि पर्वलोवा सत्विनये दागनः समानमन्यदितिानत्रे वयेकीन्यपि
पधेतो श्रपवा पैपर्वरायेकपशौ विंडाजनेपशांविहवीषि च येषेलापित्र्या त्र्यंबका
दर्शमनु वाजप्र मतिमनो नादिपशुनावासोमिके समानदहि गानि सर्वेषा

दे०भा.
स्रु-५
१२

तुर्मास्यपशुहविःसोः का मु का नीनि। न(ना)क्षत्रेष्टिविकेषु वरुणप्रघासतंत्रं भवति महत्त्वात्।
पाशुकेषु नुया मु वरुणप्रघासतंत्रं भवति। तत्रैवविकेषु विजो रत्वात् तवा हवा सपरिस्र
नसमारोयो हव सानमेपन विहरणकरं भवात्र करणे मेव मेषीकरणो ध्वख्यानेश
कलपरिधिनिधाना मन्व-वायनो मयोः शारवा छेदना दिपुवित्रवंधनांतं। स्त्रुवपोर्वै
श्वदेवी वा हरणीयप्रस्या पवित्रा या करणं। नुनात्यह मे धि चंतस्त्रय राणा पित्राव सावं
तंतस्त्रीं तन्तो वायव्यपयोर्थ प्रति प्रस्थाता मीत्य पिवा शा खोपाहनं। ब्रह्मवरणं। ब्र
तम्यहणं वा उभय पोर्वपाख्ये षडुपंच कासा हनाघ पप म खुपनिवपनांते। ततः प्रणो
ताप्रणयनादि पित्र्यैवं ब कम हरच वर्जितानां हविषां सह रागाय काह श्री ड्रो उग्ना:
ससवयवेच न्या रो हो हा ना न्त्र ति स्वः पपस्याबके यय ड्रनिर्वापोई पीतुमहा ह विषि गनड पंचदशानियो नि
तिषोडशपुनरू का निपुन नेभवंति। तत्र हविषांक्रमः। अष्टो वैश्वदेविकानि ऐन्द्रा
ग्नो द्वपप स्य काय श्वेति प्रहात्रु घासिकानि। अग्नो कवनं स्रांतपनो गृहमेधी क्रिडिए
वंचा विनाति कारंभ पात्र होमा हि सर्वं व रुणाप्रघासवत्। गृहमेधी पेच रुमा सा हनस रामः
मयधु पुः स्व मे वा हायवेहि समीपे श्राणो यत्न सीं स्वर्नां वे हि मभि मन्त्र्याहुतनीपेष्म १३
करणान्याधाय गृहमेधीय चरोरासादनं। इडा मु प हू यपूर्वं मार्जनान्तं तो म त्त्र राणा उपहूय
मार्जयं तह इति वरुणप्रघासेभ्यवणांना न स्पान मध्यपाजराप्रदाणा भिधारणा भावम्।

अहीतिमहेन्द्रो। वैश्वकर्मश्चेति साकमेधानां- शुनासीरो- वायुः- - सूर्य इति शुनासीरीयस्य ५

पूर्व०

दे०मा० यागकालेस्यात्स्यादेवोपस्तरणाभिघारौनप्रावापाः नप्राशित्रावदानेनस्विष्टकृतोनिरस्ता
ग्रं०५ व्यतिरिक्तोयजमानत्ववृधानामृत्विजांचचतुर्धाप्राशनंक्रियते।इडायोबहुभक्षेणमृत्येषा
७४ मपिसर्वपर्वसुसर्वंधिहत्रितादानेनेहविर्होमः नततःपित्र्यात्रैयंबकाश्वानतस्मु
कसमासाघ्रमपोःवैश्वदेवीवाहणयोवाजिनयोस्तंत्रेणप्रचारेवरुणप्रघासवन्म
मासिः।याश्चुवेश्चयाश्चुयोवरुणप्रघासवदुपक्रमः।इष्टानःपशुःवपामार्जनो
नेशालाछेदकसापाकरणाद्येषिकवन्त।पशुपुरोडाशमनुसर्वेहविषांनिर्वापनय
जप्रैषःसगुणाश्वलिपत्नसंयाजमार्जनप्रमस्तमागपरिहरणंनेपशुचात्रमांसंवधिह स
त्रितादानंनततोहविर्होमःपशुविशासनादिसमित्तनुयाससंतोनततःपित्र्यात्रैयं
वकाश्वानततोजुहूपवषहज्यस्याहयेत्याहिसमासतंयाञ्चुकंवरुणप्रघासवता।
पहाचसांवत्सरीकाणिकर्तृनेरापेतेतदानित्यवत्वेनसोपोमाहहिंपेकानुष्ठानं। हिका
तनुचतुर्णांपितृकालामश्येकस्मिंश्चित्कालेकर्तव्यं।फाल्गुन्यांचैत्र्यांचयेपौर्णमास्या
प्रतिपदिचात्राग्रायणादिप्रतिपद्येवेति।अत्रपदवाप्यकपर्वणासुतंत्रेएकस्मिन्पर्वणितं सम:
त्राधिवेसर्वाणिहवींषिकर्तव्यानीत्यर्थः।अत्रपासपशुनांचात्वमांस्यानोप्रकारेणत ७४
स्मोह॥॥प्रदर्शपर्वणाः।अत्रपदवापर्वणःपर्वणापुरस्तान्नपपशुंतेन्नःपशु
र्भवतिवैश्वदेवीहिकानसहाअस्मिन्पक्षेसाकमेधेषुप्राजन्नहाहविषःपशुनमहा
वा

ते०भा०
अष्ट०५
७४

74

हविषिमाहेन्द्रस्यपुरस्तात्तनः प्रागेवनिरुप्यते ॥ ऐन्द्रं तेव ॥ अथवा पर्वणां पर्वणो
नेपर्वेसमाप्तेनेय यष्कृतंत्रोपेयपशुर्वैश्वदेवादिको भवति। नाशेनापि समहेन्द्रे
महाहविरिंतेप्राकृपिन्वयतात्पशुः। वरुणप्रघासेषु चयश्चोरंतेसमारोप्य महेन्द्रमन
मेयनानो। चातुर्मास्यानंतरं एष्क्रनिमंत्रयाठक्रमानसारयात्र्यौष्ठ्रिमेन्द्रविधेयः। तत्रो ति
लोयेहविर्वेदितत्वसामान्यात्मित्रविन्दविशेष्यते ॥ १ ॥ मित्रविंदाग्नेरापृं मित्राग्रः का
मस्य ॥ मित्रविंदेतिकर्मणोनामधेयं मित्रविंदाग्नेः कामस्य राष्ट्रकामस्य मित्र
कामस्यापुकामस्यचभवति यद्यपीयेलौकिकफलसिद्धिः नैकेनप्रयोगेन सर्वेषां विदते
मित्रंठराष्ट्रपुत्रमवन्यपशुनमत्युंजयति सर्वमायुरेत्ययएवंविद्वानेतयेष्ट्यापज
तयोवतदेवं वेदेतितयाष्ट्याविराइग्निर्याठहेताद्विरास्यंनायप्रनिमित्तो तो निश्चत
मानः ॥ ॥ दश हविः ॥ दशाहवीषियस्याः साद्दशहविर्न मित्रविंदोभवतीति शेषः ताया
हा ॥ ॥ आग्नेयः ॥ आग्नेयोष्टाकपालः प्रथमंहविर्भवति ॥ ॥ सौम्यश्चरुः ॥ सोमदेव
त्यश्चरुर्द्वितीयंहविर्भवति ॥ ॥ वारुणोदशाकपालः ॥ वारुणो वरुणो देवतोदश
कपालसंस्कृतोगर्भश्चतीयंहविर्भवति ॥ ॥ चरुर्वापावः ॥ अपवापावोयवमयो वा
राष्ट्रहविरिति निरूपितयोः। वारुणोयवमयश्चरुरन्यत्रापीनिपरिमाषयैवया
वस्यसिद्धत्वादृपावड्डतिव्याख्येयं अन्ययावेयथापिनेतः ॥ मैत्रश्चरुः मैत्रो मि राम:
त्रे ७४

नैर्ऋत्यपश्वङ्गः॥ चरुर्येह हविर्भवति॥ ॥ऐन्द्र एकादशकपालः॥ ऐन्द्रे देवत्ये एकादश
कपालः पुरोडाशोऽयं चमेह हविर्भवति॥ ॥बार्हस्पत्यपश्वङ्गः॥ बार्हस्पत्ये देवत्ये चरुरेह हवि
र्भवति॥ ॥सावित्रो द्वादशकपालोऽष्टाकपालो वा॥ सममेहविर्द्वादशकपालः सावित्रः
पुरोडाशो भवत्यष्टाकपालो वा॥ अत एव पत्न्यादिकाले विकृतावुक्तानि कपालानि
वनेविनान्यत्र न भवन्ति॥ ॥पौष्णश्चरुः॥ पौष्णदेवत्यश्चरुरेवमेवति अयमेह हवि॥॥
॥सारस्वतश्चरुः॥ सरस्वतीदेवत्यश्चरुरेवमेह हविर्भवति॥ ॥त्वाष्ट्रो दशकपालः॥
त्वष्टृदेवत्यः दशकपालः पुरोडाशोऽयमेह हविर्भवति॥ तेनैतानि दश हवींषि पशिष्वप
शुयागेन यमष्टाकपालं पुरोडाशं ० सोमस्य पश्वङ्गं बार्हस्पत्यं दशकपालं पुरोडाशं ॥ मैत्राव लं
रुणमैन्द्रमेकादशकपालं पुरोडाशं बार्हस्पत्यं चरुं ० सावित्रं द्वादशकपालं वाष्टा
कपालं वा पुरोडाशं पौष्णं चरुं ० सारस्वतं चरुं त्वाष्ट्रं दशकपालं पुरोडाशं दशानां
मपि हविषां क्रमेणाभ्यञ्जनं॥ ॥ एवं प्रदानं॥ दशानामपि हविषामेकमेव प्रदा
नं तन्त्रेण भवति॥ दश देवतालिङ्गकयो याज्यानुवाक्ययोस्तन्त्रम्॥ नानाम्नातावेतया
नुवाक्यायान्ववदद्दग्निसोमावहराद्दनि॥ नानेन याज्यायाज्यपापर लाञ्जिलोमे
प्रत्येनत्वष्टाहमाणीनि॥ ॥समस्यानुवाचनं॥ ताः समस्यक्रमेणानुवाक्ये नानिम
वैसादेवतानां प्रदानम्॥ आपो नव बूहीनिवक्तव्यमित्यर्थः॥ ससोमौविम निर्मिये को

दे॰ भा॰
अ॰ ५
७५

75

नेव चतुष्पंचीनां चरकसौत्रामण्यां तत्पाह ग्रीनात्म अश्विनाश्विभ्यां सरस्वत्या इंद्राय
सुत्राम्णेनुब्रूहीति। आश्राव्याहाश्विनौ सरस्वतीमिंद्रं सुत्रामाणं यजेति। अत्र
च सूक्तैककारेणोक्तः॥ ॥समस्तानुवाचने यजेति च। अत्र सौ देवतापि भक्तौ प दूर्यविं स्तौ
मन्त्रत्ववानुवचनकार्ये। अग्नये सोमाय वरुणाय मित्राय इंद्राय बृहस्पतये सवि
त्रे त्वष्ट्रे सरस्वत्यै त्वष्टुरनुब्रूहीत्येव॥ ॥यजेति च॥ एवमेव समस्याग्नेयादि देवताप
दानि द्वितीयांतानि अविभक्तिलोपेन वा आर्षे यजेति वक्तव्या। अग्निं सोमं व
रुणं मित्रमिंद्रं बृहस्पतिं सवितारं पूषणं सरस्वतीं त्वष्टारं यजेति देवतापदे॥
ष्वा रणमात्रं मंत्रोपांशु भवति काम्यत्वात्॥ उपांशु काम्य देवतेति प्रागुक्तत्वात्॥
न स्तोपेवस्तस्य सामिधेन्या भवंत्य॰ पा॰ अनुदेवता यजति पंच प्रयाजा भवंति त्र
योनुयाजा एक॰ समिष्ट यजुरिति अवदानात्॥ ॥प्रैषाश्च॥ प्रैषापि देवतास
मस्य भवंति। अध्वर्यु राप्रिषितो होता ये यजामहे इत्याह। तस्मा एव यजामहे इ
त्यस्यानंतरं यानि देवता संकीर्त्तनानि तानि प्रैषसंवे धान्यैर्याह्यनुब्रूयात् तैः प्रैष॰॥
देवतायुक्ते निसमस्य भवंति। ये यजामहे अग्निं सोमं वरुणं मित्रमिंद्रं बृहस्पतिं स राम:
वितारं पूषणं सरस्वतीं त्वष्टारं त्वष्टा रूपाणि दधती त्यपि त्रस्याप्यत्रैवोक्ता वा ७५
हि हस्तक्ते। याग्याद्युत्तरतो स्विष्टकारि रूपाणि देवता संकीर्तनानि तानि चिंत्ये

तो। त्रिपांगक्रमे णकर्त्तव्यान्य तचोदनाक्रमेणेति। किं तावत्प्राप्तं तत्र सत्रेरौवप
वैयर्त्थं पारम्पर्यमिति॥ ॥अन्तरे निगमा यथापाठं ज्योपगणा ते॥ अन्तरे निगमास्त्विष्ट-
त्वान्निगम मन्त्रत्वादिष्टुपे निगमा यानि देवताकीर्तनानानि यथापाठं इष्टक्रमेण
याज्यानां विपरीतक्रमेण निमाहर स्य भवंति। प्रवृत्तनौ च यथ एव चोदनाक्रमम
एव यागक्रमः। हि इं च प्रतिलोम्येन देवताद्र्थ्येनान स्मात्रिष्टत्वान्निगादेसत्वकैके वा
च यथापाठमिति प्रतिलोम्येन निगमा भवंति। देवता संकीर्त्तनानि भवंति। उक्त-
तः ज्योतिर्गणा कृते ॥ एवं याज्यादेवता भवंति ताः संयपत्यस्योह वि ॥ ४ ॥
रजुवतासोहविरजुषतेति ज्योपगणाष्कनि। अन्वावाके याग क्रमेणादेवतासंकी-
र्त्तनम वगम्यते। किमनेन क्रमेणैता देवताद्ध्यानवेति प्राप्ते ब्रू णोत्रिपत्ते यं-
नो याग क्रमेणाप्राप्तिसोम्यानां तरे निगमा भवंतिति प्राप्ते ब्राह॥ ॥ अनुलो-
माचोदनागुणत्वात् यथ एवं चोदनाक्रमः स एव सर्वत्रैतोभावं प्राप्नोति। य
माने वा त्रक्रमिणा बहवो याग त्रिपंतिये वा क्रमगुता रे ष्वनिगमे ष्वप्रकाश्य
ता किं तहिं तत्र सौव बहवो याग प्रयं ते। ततस्मात् प्रकाश्यते त्यस्य याग क्रमस्या
भावात् चोदनाक्रमेणैव देवता संकीर्त्तनमिति। अपि चाने वा त्र क्रमः प्रकाश्य
ते। किं तहिं याज्याहि ता देवाताता नौन यथावद्इति प्रत्यवेहसंता। अपस्यद्र्य होत्रम

वाशब्दः पक्षव्यावर्त्तौ अनुलोमा एवान्तरे निगमा भवंति चोदनाक्रमेणैवेत्यर्थः कुतः चोदनागुणत्वात्
इत्थ।

दि० मो०
श्र० ५
७६
76

पिण्डेष्वेव भक्ष्यन्ते ॥ अन्तो स्तनकारोऽप्येव न द्युपनिबध्यति ॥ ॥ पंचदश सामिधेन्यः ॥
अस्यामिष्टौ सामिधेन्यः पंचदश संख्याः प्रवो वाजा इत्याद्याः त्रिरंत्यः पंचदश संख्या भ
वंति। न स्वैः पंचदश सामिधेन्या भवंतीति भक्तं त्वात्॥ ॥ पृथिमंतावाज्यभागा
वग्निनारयिमिति ॥ गयस्फान इति द्वितीयो भक्ति पठितो पृथिमंतो आज्यभागा
वत्र भवतः। आज्यभागयोः क्रमेणोत्तिपुरोनुवाक्ये इत्यर्थः पृथिमंतावाज्यभागाव
ग्निना रयिमश्नवदिति भक्तं त्वात्॥ ॥ हविषोनुवाक्या अग्निःसोमावहत्या इति। अ
ग्निःसोमावहत्या यतो यं प्रधानयागानां सहक्रियमाणानां पुरोनुवाक्या भवति
तोनेन यानुवाक्यया अवहदग्निःसोमावहत्या इति भक्तं त्वात्॥ ॥ याज्यान्वया
हूपालिहहतीत्यादि॥ तेषामेव यागानां मन्त्रे साक्रियमाणानां त्वाष्ट्र हूयालि
तिया ज्या भवंति। इदमग्नये सोमाय वहत्याय मित्राय इंद्राय बृहस्पतये सवित्रे पू
ष्णे सरस्वत्यै त्वष्ट्रे चेति त्यागः॥ ॥ हुत्वा स्वस्त्याक्तवे लोपजुहोत्यग्निरन्नाद इत्यादि
॥ प्रधानावदानानि हुत्वा प्राक्स्विष्टकृतः स्रुवस्त्याः का याम्रुवे लोपजुहोति। अग्नि
रन्नादोन्नपतिरित्याहिमि स्विष्टा हूयालिमित्यन्ते हशाभिर्मन्त्रैः प्रतिमंत्रं से
तोनुयहोमान पृथपदग्निरन्नादोन्नपतिरन्नाद इत्यादि भक्तं त्वात्॥ नानावाणनाद
शदेवता हशहवींष्यिदं या हुतपदूति अवदानानि। स्कन्दोतीति का निवद्यर्थः।

राम:
७६

दे॰भा॰
अ॰५
६०

स्यो सी स्म ह गाम्बवहो मार्थ हस्तौ कुनिव हाज्य सं स्का । निवत्य पयमिति काकेन ॥ विरा
जोसं पाज्ये ॥ सं पाज्य ग्रावे न विष्टन्तु नो पाज्य प्ररोचवाके भवतः प्रेषा यजन इति
प्ररोचवा याग इ मोऽग्न इति पाज्या ॥ सह स्व वत्यो वान्नो राखसह स्व वा इति प्र
रोचवाका ॥ ततो बृहन्ति नियाज्या पाग स्य तेत्रे सत्रि पमा गोत्वा हवाह न सततम
प्रयाजे विष्टन्निगा इ सत्तवाके च तंत्रे रौव हव पत्तनाम स्वाहा तोप तके न घपा अग्
जिनी मेव ह गासि इ बृहस्पति सवितार पूषा स र स्वती त्वष्टारं च पोष्णु आ अग्ना वह
यक्षैव येजा महे स्वाहाग्निं स्वाहासोमं व ह गा मित्रामिद्र बृहस्पति सवितारं पुष
णं सरस्वतीं त्वष्टारं च पोष्णुं स्वाहा देवाङ् आज्यपादि । अग्ने ता भ्यां स्वागः ये यजामहे ।
अग्निर्विषक्त तमया इ त्रेप्रिया धामान्य पाट सोमस्य प्रिया धामान्य पाट् अग्निः सो
मस्य व हगास्य मित्रस्येंद्र स्य बृहस्पतेः सवितुः पूष्णः सरस्वत्या स्त्वष्टुः च पोष्णुप्रि
या उ धामान्य पाडु वानामिनि । सत्तवाके सो माज्यना गानेतरे अग्निः सोमो वरु
णो मित्र इंद्रो बृहस्पतिः सविता पूषा सरस्वती त्वष्टा च पोष्णु हि विर जुषेनावीव
धन्त महो ज्यपोक्ते ते तौ ॥ इह श्राद्ध त्रिरा ॥ अग्न्याधेयमिष्ट्वा द शगावोह त्रिराम वेनिरूढ़ त
त्रिरा इतिश्चतेन ॥ सहस्रं पासहस्रं वा ॥ वाथव्हो विक ल्याथेना सहस्रंगा वोस्यामिष्ट्वो द
त्रिराः महोवाव सहस्रं मोउपा हूत वल्यानु हन इयाहिश्च व रागा नराणा स्वोनरा द्वादीरभ्या
सोध्या पय रिस मापित्रापना थो स्मृति । सैप मिष्टिश्चांहुह परा प्र या मन्ना यत्वे नोभ्याः

ए॰ ६०

पंचम
पत्रे ८६

५